

FALE ALEA 'O TONGA

**Tali kakato 'a e Fale Alea ki he
To Folofola 'a 'Ene 'Afio Kingi Tupou VI
'i he Huufi 'o e Ta'u Faka-Falealea 2022
'i he 'aho 11 'o Sanuali 2022**

24 Novema 2022

'OFISI 'O E 'EIKI SEA 'O E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho Tu'apulelulu 24 Nōvema 2022

Kingi Tupou VI,
Ko e Tu'i 'o Tonga,
Palasi Faka-Tu'i,
Nuku'alofa.

'E Ho'o 'Afió,

Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi, ko e Tu'i Aoniú, He'ene fakalākoifua lelei 'a e 'Afió Na, ko e Tu'i 'o Tonga, pea kei tu'utai 'a e Pule 'a Ha'a Moheofo.

'Oku mau fakamalumu he talamalu Ho fonuá, kae fakahoko atu 'a e fatongia 'o e Fale Aleá 'i hono fakakakato 'o e tali 'o e Tō Folofola mei he Taloní 'i hono huufi 'a e Fale Aleá 'i he 'aho 11 'o Sanuali 2022. Ko e fakamatala kakato 'o e ngāue na'e fakahoko 'i he ta'u faka-Fale Alea 'o e 2022, pea mo e ngaahi kaveinga folau na'e toka Ho finangaló ke mau ngāue ki ai.

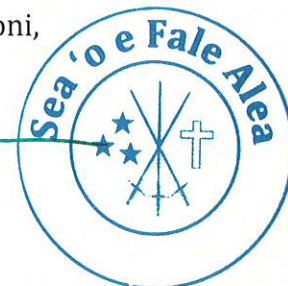
'I he hili ha ngaahi 'aho sí'i mei he koloa na'e tō mei loto tatau 'i hono Huufi 'o e Fale Alea 'o Tongá ki he ta'u 2022, na'e mapuna ai 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea fakatupu ai ha ngaahi peau lalahi (*tsunami*) 'o ne uesia lahi Ho fonuá mo Ho kakaí 'i he tapa kotoa pē kae tautautefito ki Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua. 'I he hili ha ngaahi uike sí'i mei he mapuna 'a e mo'unga'afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai, na'e toe hoko mai foki 'a e fokoutua COVID-19 ki he fonuá.

'Oku 'oatu ai 'a e lipooti kakato 'o e ngāue 'a e Fale Aleá ki he ta'u 2022, 'i he loto mātu'aki hounga'ia 'i he koloa na'e Tō 'i he Huufi 'o e Fale Alea 'o e ta'u 2022 ke tataki 'aki 'emau ngāue ko e pouaki ki he langa fonua 'a e 'Afió Na ma'a Ho kakaí.

Talamonu atu ki Ho'o 'Afió mo Ho falé, ke monimonūmonitonu 'a Ho'o pulé, pea taumalingi mai 'a e ngaahi tāpuaki 'a Sihová, ke kei tu'uloa 'a e pule 'a e 'Afió Na.

'I he loto faka'apa'apa mo'oni,

.....
Nōpele Fakafanua
Sea 'o e Fale Aleá

KONGA 1

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

KANOTOHÍ

KONGA 1: FAKAMATALA FAKALŪKUFUA	ii
1) Tu'unga Fakapa'angá	ii
2) Sekitoa Fakatupukoloá	iv
I. Sekitoa Toutaí.....	iv
II. Sekitoa Ngōué.....	vi
III. Fefakatau'aki mo Tu'apule'angá.....	ix
3) Ma'u'anga Ivi mei Natulá	x
4) Mo'ui Leleí (mo e COVID-19)	xiii
5) Akó	xvi
6) Faito'o Konatapú	xix

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

KONGA 1: FAKAMATALA FAKALŪKUFUA

Ko e fakamatala fakalūkufua (executive summary) 'o e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tongá ki he Ta'u 2022, 'a ia 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fakamatala 'o fakapatonu ki he ngaahi konga lalahi 'o e ngaahi kaveinga 'o e Tō Folofola Huufi 'a 'Ene 'Afió, Kingi Tupou VI, 'o e 'aho 11 'o Sanuali 2022.

1. Ko e ta'u 2022 na'e mohu faingata'a 'a e halafonongá ka na'e kei tūlifua pē 'a e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tongá ki he ngaahi kaveinga fisifisimu'a na'e langimama'o ki ai 'a e Hau 'o Tongá. Na'e te'eki ha taimi ne toe mahu'inga ange ai 'a e langafonuá, kae kei fakatokanga'i pē 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e fonuá pea mo e ngaahi pole 'oku hanganaki mai mei he kaha'ú 'o tautefito ki he tu'unga laveangofua 'a Tonga mei he feliuliuaki 'a e 'eá.

“Oku mahino pe 'a e ngaahi POLE ki he kaha'u. Ko ia, 'oku totonu ke fokotu'utu'u lelei 'etau ngaahi Taumu'a ki he Langa 'o e Fonua.”

“I he fiema'u ke tau laka atu kimu'a, kuopau ke tau vakai leva ki he TUKUNGA FAKAPA'ANGA LOLOTONGA 'o e Fonua.”

2. Na'e fakahū mai ki he Fale Aleá 'e he Pule'angá 'a e Lao Fakaangaanga ke Fakahū 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022, fakataha mo e Fakamatala Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023. Na'e vakai'i lelei ai 'e he Fale Aleá 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonuá ke 'i ai ha fakafuofua ki he ivi malava 'a e Pule'angá 'i he uhouhonga 'o e langafonua mo e fakaakeake 'oku faí.

1) Tu'unga Fakapa'angá

Ko e fakamatala fakalūkufua ki he Tūkunga Fakapa'anga 'a e Fonuá 'i he 'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o e ta'u 2022 mo hono vakai'i 'e he Fale Alea 'o Tongá 'a e tūkunga fakapa'angá 'i he lolotonga 'a e ta'u ngāue 2022.

3. Ko e fakalūkufua 'o e patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023, 'oku fe'unga ia mo e pa'anga \$764.73 miliona, 'a ia ne hiki 'aki ia 'a e pēseti 'e 24 mei he fuofua 'esitimeti 'o e ta'u fakapa'anga 2021/22 'a ia ne pa'anga 'e \$618.34 miliona.
4. 'I he fakalūkufua 'o e patiseti 'a e Pule'angá, ko e pēseti ai 'e 57.1 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'angá pea ko e pēseti leva 'e 42.9 'oku fakapa'anga ia mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaka', 'i he ngaahi tokoni pa'anga (*cash*) pea mo e tokoni koloa (*inkind*).
5. Ko e fakalūkufua 'o e ngaahi Fakamole Fakapa'anga (*expenditure*) 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023, ko e pa'anga 'e \$437.08 miliona, 'a ia 'oku hiki 'aki e pēseti 'e 15 (ko e \$56.9 miliona) mei he fakamole fakapa'anga 'o e Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2020/2021 'a ia na'e pa'anga 'e \$380.1 miliona.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'ú 2022

6. Ko e fakafuofua 'o e pa'anga hū mai fakalūkufua (*general revenue*) 'a e Pule'angá, ko e pa'anga 'e \$325.3 miliona.
7. Ko e tupu ko ia 'a e Koloa Fakatupu Fakalotofonuá (*gross domestic product "GDP"*) 'oku fakafuofua 'e holo hifo 'aki 'a e pēseti 'e 2 'a ia 'oku ne tuku hifo e tupu faka'ekonōmika ki he pēseti 'e -2.5 'i he ta'ú fakapa'anga 2021.
8. Ko e mā'olunga taha e Hikihiki 'a e Totongi Koloá (*inflation*) ne a'ú ia ki he mā'olunga taha ko e pēseti 'e 9.3 'i Tīsema 2021 pea na'e holo 'o a'ú ki he mā'ulalo ko e pēseti 7.8 'i Ma'asi 2022.
9. Ko e fakalūkufua 'o e ngaahi nō 'a e Pule'anga 'i he a'ú mai ko ia ki he 'aho 30 'o Sune 2022, 'oku fakafuofua ki he pa'anga fakakātoa 'e \$497 miliona pē ko e pēseti 'e 39 'o e *GDP*.
10. Ko e ngaahi fakamatala fakamuimitaha na'e tuku mai mei he Pule'angá ki he Fale Aleá, na'e tuku mai ai 'a e ngaahi fakamatala 'oku fekau'aki mo e tu'unga lolotonga 'o e Koloa Fakatupu Fakalotofonuá (*GDP*), ko e Pa'anga Talifaki 'i muli 'a e Pule'angá (*Foreign Reserve*), Hiki 'a e totongi 'o e Koloá (*Inflation*) mo e Talafi Pa'anga mei Mulí (*Remittances*).
11. Ko e tupu faka'ekonōmika ki he Ta'ú Fakapa'anga 2022, na'e fakafuofua ke holo 'aki 'a e peseti 'e 2.7 mei he Ta'ú Fakapa'anga 2021. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he kei hokohoko mai 'a e ngaahi uesia faka'ekonōmika 'a e *COVID-19*, ko e ngaahi ola 'o e fakatamaki mei he mapuna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apaí ("HTHH") 'i he 'aho 15 'o Sanuali 2022, pea pehē foki ki he ngaahi vākovi faka-politikale 'i he ngaahi fonua lalahi 'o 'Iulopé 'o hangē ko e vā 'o *Russia* mo *Ukraine*.
12. 'Oku kau kotoa 'eni 'i he ngaahi makatu'unga 'oku ne holoki 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakamamani lahi mei he peseti 'e 5.7 'i he 2021 ki he peseti 'e 2.9 'i he 2022, pea uesia tamaki ai mo e 'ekonōmika 'a Tongá.
13. Ko e tu'unga 'o e Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i mulí ki he mähina ko Sepitema 2022, 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$895.3 miliona, 'a ia 'oku fakafuofua te ne malava pe ke ne feau 'a e hū koloa mai mei tu'apule'anga 'i he mähina 'e 14.3. Ko e hiki hake 'eni 'aki 'a e peseti 'e 2.8 mei he tu'unga na'e 'i aí 'a ia ko e pa'anga 'e \$871.0 miliona 'i he mähina ko 'Aokosi 2022, pea hiki hake 'aki 'a e peseti 'e 18.3 mei he pa'anga 'e \$757.0 miliona 'i hono fakahoa ki Sepitema 2021.
14. 'Oku makatu'unga 'a e ngaahi hikihiki lalahi ko 'eni mei he lahi 'o e ngaahi pa'anga hū mai ko e tokoni felāve'i mo e *COVID-19*, fakatamaki fakaenatula 'i he mapuna 'a e mo'ungaafi HTHH mo e hake 'a e peaukulá (*tsunami*), pea mo e lahi 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga taautaha mei he ngaahi fāmilí, siasí, moe ngaahi mahení, 'i ha ta'ú mohu faingata'a ko 'eni.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

15. Ko e tu'unga 'o e hiki 'i he mahu'inga 'o e totongi koloá 'i he 'ene a'u mai ki he māhina ko 'Okatopa 2022, 'oku 'i he peseti 'e 12.9. Ko e holo 'eni mei he peseti 'e 14.0 ne a'u ki ai 'i he māhina Sepitema 'o e 2022. 'Oku makatu'unga 'a e holo ko 'eni mei he holo 'i he totongi 'o e loló pea pehē ki he totongi koloa kakano'i manú 'o hangē ko ia ko e moá mo e mui'ipīpií. Ka 'i hono fakafehoanaki ki he māhina 'o 'Okatopa 2021, ko e totongi koloá na'e pēseti 'e 7.2, 'a ia 'oku hiki 'aki ia 'a e peseti 'e 5.7 ki he tu'unga na'e 'i ai 'i he māhina 'Okatopa 2022. Na'e makatu'unga 'a e hiki ko 'eni 'i hono fakahoa fakata'u, mei he hiki fakalūkufua 'i he totongi 'o e ngaahi koloa me'atokoni hū mai mei mulí pea mo e hiki 'i he totongi 'o e loló.
16. Ko e tu'unga fakamuimitaha 'o e talafi pa'anga mei mulí, na'e a'u ki he pa'anga 'e \$476.9 miliona 'i he māhina 'o 'Aokosi 2022, 'a ia 'oku hiki hake 'aki 'eni 'a e pēseti 'e 0.9 mei he tu'unga na'e 'i ai 'i he māhina 'o Siulai 2022. 'I hono fakafehoanaki fakata'u ki 'Aokosi 2021, 'oku hiki hake 'eni 'aki 'a e peseti 'e 1 'a e lahi 'o e pa'anga talafi mai mei mulí. 'Oku nga'unu māmālie hake pē 'a e tu'unga talafi pa'anga mei mulí, 'o kau ki ai 'a e ngaahi 'uhinga ki he tokolahi ange 'a e kakai 'o e fonuá 'oku nau kau atu ki he ngaahi polokalama toli fua'i'akaú 'i Nu'usila pea pehē foki ki 'Aositelelia, ka e pehē ki he ngaahi tokoni mei he kāinga Tonga 'oku nofo mulí hangē ko 'Amelika pea mo 'Iulope.

“Ko e LOLO foki mo e ME'ATOKONI 'a 'etau ongo koloa Hu Mai lahi taha...ka 'oku fiema'u ke tokonia 'e he Pule'anga 'a e fakatupu fakalotofonua 'o e Me'atokoni, pea ke malu'i faka-Lao 'a e ngaahi NGAUE'ANGA 'oku kei langalanga hake, hangee ko e NGOUE mo e TOUTAI. Koia ai, kuopau ke fakamu'omu'a 'a e ngaahi ngaue Langa Fonua 'oku tataki mei he Va'a 'o e SEKITOA FAKATAAUTAHA.”

2) Sekitua Fakatupukoloá

Ko e ngaahi fakamatala to'oto'o kongokongalalahi 'o e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakafuofua faka'ekonōmika ki he fefakatau'aki mo tu'apule'angá ka e pehē ki he fakatupu koloá mo e fefakatau'aki fakalotofonuá. 'Oku fakahā atu foki mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he kaha'ú ki he Sekitua Ngōué, pea pehé ki he Toutai.

17. Ko e ngaahi fakamatala fakmuimitaha na'e tuku mai mei he Pule'angá ki he Fale Aleá, na'e kau ai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Tu'unga 'o e Totongi Koloá (*consumer price index "CPI"*) 'i he'ene a'u mai ki he māhina ko 'Okatopá.
18. 'I 'Okatopa 2022, na'e holo 'a e CPI 'aki 'a e pēseti 'e 0.5 mei Sepitema 2022. Na'e tu'unga tatau pē 'a e koloa fakalotofonuá, pea holo 'aki 'a e peseti 'e 0.8 'a e koloa hū maí. Ko e ongo mahina 'e ua kimu'á, 'a ia ko 'Aokosi pea mo Sepitema, na'e hiki 'aki ia 'a e pēseti 'e 0.3 'i Sepitema 2022 pea hiki 'aki 'a e pēseti 'e 0.9 'i 'Aokosi 2022.

I. Sekitua Toutai

19. 'Oku fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki hono faka'ai'ai ke toe mālohi mo vāofiange 'a e Fēngāue'aki 'a e Pule'angá mo e Sekitua Taautahá, 'a ia kuo vahe'i ai 'e he Pule'angá 'a e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

pa'anga 'e \$10 miliona 'i he Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022/2023 ke tokoni ki he ngaué ni.

20. Ko e līpooti fekau'aki mo e lahi 'o e me'amo'ui mei tahi kuo hū atu (*export*) 'i he sekitoa Toutaí ki Tu'apule'angá, 'oku kau ki ai 'a e Valú (*Tuna*) 'a ia na'e hū atu 'a e Valu 'oku fe'unga mo e 280 MT, ko e Palu Lolotó 'a ia na'e fe'unga mo e 48.5 MT, ka e pehē ki he ngaahi me'atahi kehekehe mei 'ōseni 'a ia 'oku kau ki ai 'a e feo mo'ui (*live corals*) mei he Toutaí ki he Ngaahi Me'amo'ui he Ngaahi Puha Sio'atā (*Aquarium Fisheries*). 'Oku fakafuofua ko e va'a feo mo'ui 'e 48,725 na'e hū atu ki tu'apule'anga 'i he ta'u 2022.
21. Ko e Toutaí fo'ou 'o e Ngūfeke Moaná mo e kumi māketi ki Tu'apule'angá, 'oku fe'unga mo e 0.82 MT, pea ko e Toutaí Fakatele (poe tauhele ika), 'oku fe'unga mo e FAD 39.
22. Ko e tefito'i kaveinga ngāue hono 7 foki 'a e Patiseti 'a e Pule'angá ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023, 'a ia na'e alea'i pea tali 'e he Fale Aleá, ko hono fakafaingamālie e fefakatau'aki fakafeitu'ú mo e fakatu'apule'angá, tautautefito ki he ngōué, toutaí, ngāue fakamea'á, takimamatá, langa fo'ou, mo e ngaahi ngāue makehe mo e sekitoa taautahá ke holoki 'a e koloa hū maí.
23. 'Oku kau ki hono ngāue'i 'a e tefito'i kaveinga ngāue ko 'ení 'a hono langa ha fale fo'u vaka mo e toho'anga vaka ma'a Vava'u pea mo Ha'apai, ka e pehē foki ki hono fakatau mai ha 'aisi tuku'anga ika makehe 'a e Potungāue Toutaí 'i he mala'e vakapuna Fua'amotú, ko hono tokonia 'a e ngāue ki hono fakatau atu 'o e me'atahi ki Tu'apule'angá ka e pehē ki he langa hake 'a e sekitoa Toutaí 'i he ngaahi 'otumotú.
24. 'Oku toe fakafaingamalie'i foki mo ha pa'anga 'oku malava ke fakahoko ai ha nō 'a e sekitoa Toutaí 'a ia 'oku fe'unga mo e \$1.5 miliona pea 'oku taumu'a pē ke tokoni ke fakaivia 'a e fakalakalaka ki he fanga ki'i toutaí iiki pea mo e toutaí taautahá 'a ia 'oku ma'u me'atokoni mei ai 'a e ngaahi fāmilí.
25. 'Oku vahe'i foki mo e pa'anga 'e \$1.2 miliona 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023, ko e fakataumu'a ki he founga faama fo'ou 'oku lele lelei 'aupito ki he mokohunú mo e tofé pea 'oku fakahoko pē eni 'i he faama ko ia 'i Sopú. 'Oku kau ki heni mo hono faama'i 'o e vāsuvaá pea mo e limu tanga'ú, pea 'oku 'i ai mo e faingamalie ke faama'i 'a e lāpilá, paká pea mo e uloula 'āvaí.
26. Ko e Polokalama Faama 'o e Me'atokoni 'o 'Oseni (*Aquaculture*) 'a e Potungāue Toutaí 'oku kau ki ai 'a e hono faama'i 'o e Tofé, Mokohunú, mo e Vāsuvá. Kuo fokotu'u ai 'e he Potungāue Toutaí 'a e ngaahi faama tofé 'e 38 'i Vava'u, Ha'apai mo Tongatapu, ko e faama Mokohunu 'e 7, 'a ia ko e 5 'i Tongatapu pea 2 'i Vava'u, ka e pehē foki ki he faama vāsuva 'e 1 'i Sopú pea mo ha ngaahi Feitu'u Pule'i Makehe (*Special Management Areas*).

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'ú 2022

27. Ko e ngaahi 'elia lalahi 'e 5 kuo fakatupulaki ai e fakalalakaka 'a e Toutaí, 'a ia ko hono fokotu'u mo malu'i 'o e ngaahi Feitu'u Pule'i Makehé (SMA).
28. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi SMA fakakātoa 'e 64 'i Tongá ni, pea ko e ngaahi SMA na'e uesia 'i he fakatamaki fakaenatula mei he HTHH 'i he ngaahi Vahefonua Tongatapu, Ha'apai mo 'Euá, na'e fe'unga mo e ngaahi SMA 'e 43.
29. 'Oku hoko atu pē pea mo e ngāue 'a e Pule'angá ki hono fakalalakaka (*develop*), mapule'i (*manage*), mo fakatolonga (*conserve*), 'a e ngaahi me'amo'ui 'o 'osení koe'uhi ko e kaha'u 'o e fonuá ke fakapapau'i e tu'unga malu fakame'atokoni (*food security*) mo e tu'unga faka'ekonōmika mei 'osení (*blue economy*).
30. 'Oku kau foki ki ai 'a hono fakamamafa'i fakataimi hono toutaí 'i 'o e ngaahi me'amo'ui 'o 'osení 'o hangē ko e mokohunú mo e 'unomoá.
31. 'Oku kau atu foki pea mo e Pule'anga Tongá 'i hono fatu 'a e palani fakahoko ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Osení (*Blue Pacific Economy Strategy "BPES"*) 'a ia na'e tali eni 'i he fakataha 'a e kau Taki 'o e Pasifiki 'i Siulai 2022. Na'e tali 'a e BPES ko e fa'unga ngāue ke a'usia ai 'a e ngaahi taumu'a fakalalakaka faka'ekonōmika ma'ae Pasifiki 'i he ta'ú 2050.
32. Na'e ngāue atu 'a e Fale Aleá ki hono alea'i mo fakapapau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni felāve'i mo hono pule'i 'o e toutaí mo hono fakatolonga 'a e me'amo'ui 'i tahí. Na'e fakapapau'i ai 'e he Fale Aleá 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutaí (Kolo Matatahi) 2021. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko 'ení na'a ne vahe'i atu ha ngaahi kolo matatahi fo'ou ke hoko ko e ngaahi feitu'u pule'i makahe (*special management areas*), ko e fakataumu'a ke vakai'i mo pule'i lelei 'a e ngaahi toutai mo e founga toutai 'oku fakahoko 'i he ngaahi 'elia ko 'ení.
33. Na'e toe fakapapau'ii foki 'e he Fale Aleá 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutaí (Fakatolonga) 2021 ke fakangofua hono ngaohi mo hū atu 'a e mokohunú 'i he vaha'a taimi pau koe'uhí ke tokoni ki he tu'unga faka'ekonōmika 'a e kakai 'o e fonuá. Neongo ení, na'e kei fakapapau'i pē 'e he tu'utu'uni 'oku hokohoko atu 'a e fakangatangata hono toutaí 'i 'o e mokohunú pea hokohoko atu hono fakatolonga 'a e mokohunú mo e ngaahi me'amo'ui 'i 'osení.

II. Sekitoa Ngōué

34. 'I hono vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngōué 'i Tongá ni, na'e vakai'i ai 'a e Līpooti Fakata'u fakamuimuitaha 'a e Potungāue Ngōué ki he ta'ú 2021/2022.
35. Ko e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Ngōué 'i he Ta'ú fakapa'anga 2021/2022 na'e fakatefito ia 'i hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi polokalama ngāue felāve'i mo e tokateu ke langalanga hake 'o e sekitoa ngōué 'i ha hoko mai 'a e fokoutua fakamāmāni lahi 'o e COVID-19 ki Tonga ni. Ko e ngaahi polokalama ko 'eni ne kau ki ai 'a hono palau 'ikai ha

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

totongi 'o e ngaahi ngōue'anga lahi, ko hono tō 'o e ngaahi pulopula ngōué, ka e pehē ki hono teuteu 'o e 'uhiki'i moa 'i he 'aho 'e 14 ke tufotufa atu ki he ngaahi tūkui kolo mo e fāmili 'oku masivesiva angé.

36. Ko e ngaahi fakahoko fatongiá ni na'e liliu lahi ia makatu'unga 'i he pole lahi 'o e hoko ko ia 'a e fakatamaki fakaenatula 'i he mapuna 'a e mo'ungaafi HTHH pea mo e ngaahi peaukula na'e hoko mai 'i he 'aho 15 'o Sanuali, 2022. Na'e ngāue leva 'a e Potungāué ke fakafuofua'i fakapa'anga 'a e lahi 'o e maumau ne hoko hili 'a e fakatamaki fakaenatulá, 'i he ngaahi ngōue'angá ka e pehē ki hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama fakaakeake mo langalanga hake 'o e tu'unga malu fakame'atokoni mo e ma'u'anga mo'ui 'i he sekitoa ngoué.
37. 'I he hili e ngāué ni, ne 'i ai e fakafuofua 'a e Potungāue Ngōué ki he fakakātoa 'o e maumau ne hoko ki he ngaahi ngōue'angá, 'a ia ko e pa'anga 'e \$40.82 miliona.
38. Ko e ngaahi polokalama fakaakeake 'a e Potungāue Ngōué ne fakahoko ia 'i he ngaahi kolo mo e ngaahi tūkui motu na'e uesia mo maumau 'i he hoko 'a e fakatamaki fakaenatulá, 'a ia ne fakafuofua ia ko e ngaahi vāhenga fili 'e 13. Ko e ngaahi tokoni 'a e Potungāue Ngōué ne kau ki ai 'a e fakahoko 'a hono palau 'o e ngaahi ngōue'angá 'o fakafuofua ki he houa 'e 4,000 'o 'ikai ha totongi, ko e tufotufa 'o e ngaahi pulopula 'akau mo vesitapolo ke tō, ko hono tufotufa 'o e lolo tīsolo lita 'e 500 pea mo hono tufotufa atu foki e ngaahi tokoni kehekehe ne a'utaki mai ki he Potungāue Ngōué hili e fakatamaki fakaenatulá.
39. 'I he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022, ne malava ai e Potungāue 'o fakahoko e ngaahi ngāue lavame'a ma'a e Pule'anga pea mo e kakai 'o e fonuá. Ne hā eni 'i hono fakamanatua 'i Tonga ni 'e he Potungāue Ngōué 'a e 'aho fakamāmāni lahi 'o e me'atokoní, 'a ia ne fakakaveinga 'aki "Ko 'etau Ngāue, Ko Hotau Kaha'ú ia, Ngaohi Me'atokoni Lelei, 'Ātakai Lelei pea mo Mo'ui Lelei".
40. Ne kamata foki 'a hono pailate'i 'a e uta fakakomēsiale atu 'o e Kava Tongá ki 'Aositelēlia, ko e lava lelei ia 'a hono fakahoko 'o e aleapau ngāue fo'ou 'i he vaha'a 'o e Potungāue Ngōué pea mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga Nu'usila 'a ia 'oku 'iloa ko e EPMAP Tonga (*Enhanced Partnership Market Access Program*), 'a ia ko e polokalama fo'ou eni 'oku fakataumu'a ki hono fakatau atu 'o e ngōue melení 'i Nu'usila. Na'e kakato foki mo hono fakahoko 'o e ngaahi ako ki he founa hono uta atu 'o e melení ki tu'apule'angá hili ia hono ta'ofi mai mei Nu'usila he ta'u 2020 tupu mei hono ma'u 'o e 'inisēkite 'i he meleni ne uta atu ki Nu'usila.
41. Na'e fakahoko mo e savea ngōue fakata'u 'aki 'a e me'angāue fakatekinolosia ko e *Q-field* 'a ia ne ma'u ai e olá ko e 'eka 'e 6,881 ko e ngoue foha ia, pea ko e 'eka 'e 699 ko e ngōue fakakomēsiale ia, 'o hangē ko e Vanilá, Kava Tongá, Melení, Fainaá, mo e Hiapó. Na'e fakahoko foki mo e ako 'aho 'e taha fekau'aki mo e polōseki ki he *National Forrest*

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'ú 2022

Inventory 'a ia ne fakataumu'a eni ke tokoni ki hono tataki 'o e palani, tokanga'i mo hono fakatupulaki 'o e vaotaá mo e ngaahi ma'u'anga tokoni 'o e 'akau 'o e fonuá. Ko e polokalama ako ni ne fakapa'anga ia 'e he Kautaha Fakatahataha ki he Me'atokoní mo e Ngoué (*Food and Agriculture Organization "FAO"*). Ne kakato foki pea mo e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Ngōué fekau'aki pea mo e Polōseki Fakalalakalaka ki ha Halafononga pe ko e Tohi Fakahinohino ki Tonga ki he Mo'ui Leleí (*Tonga Guideline for Healthy Living "TGHL"*).

42. Fakatatau ki he fakamatala fakamuimuitaha na'e tuku mai mei he Pule'angá ki he Fale Aleá, ko e fengaue'aki 'a e kau ngōué mo e Potungāue Ngōué, 'oku malava ke uta atu ai ki tu'apule'anga 'a e taló, melení, 'uffi mo e manioké. 'I he fengaue'aki ko ení, 'oku 'osi ma'u ai he Potungāue Ngōué ha māketi fakakomesiale 'e 2 'i Nu'usila pea 2 'i Aositelelia. Ko e ngāue ko ení 'oku palani ai 'a e Pule'angá ke fokotu'u 'a e Poate Fakamaketi mo e 'Inivesi, pea hiki leva e fatongia ki hono kumi ha ngaahi māketi fefakatau'akí ke nau fakahoko.
43. 'Oku lolotonga fakahoko foki mo e ngāue 'a e Pule'angá ki he aleapau *Interim Economic Partnership Agreement ("IEPA")* ke lava 'etau ngaahi koloá 'o hū atu ki 'Iulope. 'I he ngāue ko ení, 'oku fika 'uluaki ai e kavá 'i hono feinga'i ke fakapapau'i 'e 'i ai ha faingamalie ke hū atu ki he māketi 'a 'Iulopé. 'Oku tokonia leva 'e he Pule'angá e ngaahi fale tuki kavá 'i hono feinga'i ke toe fakalalakalaka ange 'a e tu'unga 'oku nau 'i ai 'i he taimí ni, ke malava ke nau a'usia e tu'unga fakatu'apule'angá.
44. Ko e fale tuki kava fakakātoa 'e 45 'i he lolotongá ni, pea 'oku fakataumu'a ke a'u e tokoni 'a e Pule'angá ke fokotu'u mo ha toe fale tuki kava 'e 35. 'Oku 'i ai pea mo e tokoni fakapa'anga 'a e Pule'angá ko e \$1.5 miliona, mo e tokoni fakame'angāue ki hono ngaohi 'o e ngoue kavá ka e tautautefito ki he Vahefonua Vava'ú pea mo 'Eua.
45. 'Oku hoko atu e fengāue'aki 'a e Pule'angá ki hono fakapa'anga mei he Pule'anga Siapaní (*JICA*) 'a e kongá 'o e ngāue ki he fakalalakalaka'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngōué 'a ia ko hono fakaivia mo tokonia 'o e kau ngōué, ngaahi komiuniti, mo e ngaahi kupu fekau'akí, 'i hono tufaki 'o e fanga monumanu ke faama'í, 'oatu 'o e ngaahi me'angāue ke tokoni ki he kau ngōué, pea pehē foki ki he ngaahi ako mo e fale'i ki he ngaahi polokalama ngōue 'i tokangá.
46. 'Oku toe fakahoko foki mo e ngaahi ngāue ki hono paotoloaki 'a e tolonga 'a e ngōue me'atokoní mei he feliuliaki 'a e 'eá. 'Oku kau ai 'a e fo'i pulopula niu 'e 12,000 na'e tata'o, ko e founa ke tokoni ki he feliliuaki 'a e 'eá 'a ia 'oku tokoni ki he malu fakafonua 'etau me'atokoní.
47. 'I he Patiseti 'a e Pule'angá ki he Ta'ú Fakapa'anga 2022/2023, na'e fakaivia ai 'a e tafa'aki 'o e Fekumi mo e 'Ilo Fo'ou (*Research and Development*) 'a e Potungāue Ngoué, 'i hono fakalahi 'aki ha \$2.9 miliona 'a 'enau pa'anga ngāué, ka e pehē ki hono fakakau atu mo ha

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

kau tokoni mataotao mei he Ngaahi Hoa Ngāue Fakalalakaka 'a e Pule'angá, ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ilo fo'ou ki he uesia pe lelei ange 'a e ngoue 'i he kelekelé, ka e pehē foki ki he tafa'aki fakaesaianisí, mo e 'ātakaí.

48. 'Oku kau foki 'i he palani taimi lōloa 'a e Potungāue Ngōué 'a hono fakanaunau'aki 'a e Potungāué ha ngaahi misini ke ne fahi 'a e kakano'i manú, pea ke malava 'o tuku atu ki he māketi fakalotofonuá.

III. Fefakatau'aki mo Tu'apule'angá

49. Ko e Potungāue 'a e Pule'angá 'oku ne tokangaekina 'a hono kumi ha ngaahi faingamalie ki hono māketi'i 'o e ngaahi koloa fakalotofonuá ki Tu'apule'angá, ko e Potungāue ki he Fakalalakaka Faka'ekonōmiká pea mo e Fefakatau'akí. 'I he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Potungāue ki he Fakalalakaka Faka'ekonōmiká pea mo e Fefakatau'akí, 'oku kau ai 'a e \$0.5 miliona ko e pa'anga tokoni (grant) 'oku fakataumu'a ke fakaivia 'a e ngaahi pisinisi toki kamata taaudahá.
50. 'Oku 'i ai foki mo e tokoni fakapa'anga ko e pa'anga 'e \$4.4 miliona 'oku fakataumu'a ia ki he fakaivia e Polokalama Tu'uaki 'o e Koloa hū atu ki Mulí 'a ia ko hono tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi na'e uesia fakapa'anga mei he ngaahi nunu'a 'o e COVID-19 ki hono totongi 'o e ngaahi fakamole hangē ko e feleti 'o e koloa hū atu ki mulí ma'ae ngaahi pisinisi hū koloa ki mulí. 'Oku kau foki ki ai pea mo hono totongi 'a e ngaahi sevesi 'a e ngaahi koloa fakatupu fakalotofonuá ki hono fakamāketi'i 'i 'Aositelelia mo Nu'usilá, pea pehē ki he pa'anga tokoni ki hono leipolo mo fa'oaki 'o e kavá.
51. Ko e ngaahi palani kotoa 'a e Pule'angá na'e tuku mai ki he Fale Alea 'o Tongá 'i he Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022/2023, na'e vakai'i 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá pea na'a nau pou pou ke hiki hake 'a hono fakaivia 'o e sekitoa taaudahá kae 'i loto pē 'i he ivi fakapa'anga 'o e fonuá. 'Oku fakatokanga'i lahi 'e he Fale Aleá ko e ngaahi pisinisi 'oku fekumi ki he ngaahi māketi ki Tu'apule'angá 'oku fiema'u ha ivi fakapa'anga fe'unga, pea mo ha ngaahi me'angāue fe'unga mo fakaonopooni ke lava 'o a'usia 'a e ngaahi fiema'u 'a e māketi faka-Tu'apule'angá.
52. 'I he fakahoko ngāue 'a e Fale Alea 'i he ta'u 2022, na'e alea'i pea fakapapau'i ai 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Mulí 2021. Ko e Tu'utu'uni ko 'ení ko e feinga ia 'a e Pule'angá ke tokoni'i mo fakalalakaka 'a e tu'unga faka-'ekonōmika 'o e fonuá 'i hono faka'atā 'a e faingamalie ki he kau 'invesitoa mulí ke nau fakaivia fakapa'anga mo tokoni ki hono tokonia mo fakalalakaka'i 'a e ngaahi ngāue fakalotofonuá ke malava ai 'a e ngaahi koloa 'oku ngōue'i mo ngaohi 'i he fonuá hange ko e kavá, ahí, mo e hiapó, ke a'u ki he ngaahi tu'unga mā'olunga 'oku fiema'u 'e he ngaahi māketi lalahi 'i tu'apule'angá. Ko e fakataumu'a ke malava 'e he ngāué ni ke tokoni ki he tu'unga faka-'ekonōmika 'o e fonuá.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

53. 'I he fakamatala fakamuimuitaha na'e tuku mai mei he Pule'angá ki he Fale Aleá, ko e ngaahi kautaha (*companies*), pisinisi 'osi laiseni (*business licence*), mo e ngaahi 'inivesitoa muli (*foreign investors*) fakakātoa 'e 4,627 kuo 'osi lēsisita 'i he Potungāue ki he Fakalalaka Faka'ekonōmiká mo e Fefakatau'akí.
54. Ko e ngaahi 'inivesitoa mulí, ko e ngaahi pisinisi iiki pē 'a ia 'oku lahi ange ki he sekitoa Takimamatá. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi pisinisi falekai, ngaahi pisinisi ki he teuteu faka-Fotungá (*beauty parlour/treatment*), ngaahi pisinisi sevesi fakapolofesinalé (*consultancy*), ko e pisinisi hū koloa mai mei tu'apule'angá, pea mo e ngaahi pisinisi langá (*construction*). Ko e ngaahi 'inivesi muli foki ko 'ení 'oku 'i he ngaahi sikeli ma'ulalo pē 'a ia 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$100,000 'a e mahu'inga 'o e ngaahi pisinisi. Ko e 'inivesi muli lahi tahá ko e 'inivesi ki he Hotele 'oku lolotonga langa 'i Fua'amotú.

"E 'ikai ke malava 'e he 'etau maketi fakaloto fonua ke feau 'a e fetoo'aki 'a e fefakatau'aki mo Muli. Ko e LOLO foki mo e ME'ATOKONI 'a 'etau ongo koloa Hu Mai lahi taha. 'E malava 'e he Ma'u'anga Ivi mei Natula ke holoki ha kongá si'i pe 'o e ngaahi fakamole ki he Lolo."

3) Ma'u'anga Ivi mei Natulá

Ko e ngaahi fakamatala fakalūkufua fekau'aki mo e tu'unga lolotonga 'o e Ma'u'anga Ivi mei Natulá (renewable energy) pea mo e palani taimi loloa ki hono ngāue'akí.

55. Ko e taha 'o e ngaahi ngāue tefito 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngāue 'a e Pule'angá 'i hono alea'i 'e he Fale Aleá, ko e Ma'u'anga Ivi mei Natulá (*renewable energy*).
56. 'I he tuku mai 'a e Patiseti 'a e Pule'angá ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023, ko e tefito'i kaveinga ngāue hono 6 'a e Pule'angá, ko e ngāue ke toe lelei ange, faingofua mo ma'ama'a 'a e fakahoko ngāue 'a e Pule'angá, kautaha pisinisi, fetu'utaki 'initaneti, ma'u'anga ivi, vai-inú, ma'a ange 'a e 'ātakai 'o Tongá, pea mo e potupotu tatau 'a e tupu faka'ekonōmiká.
57. Na'e fakatokanga'i 'e he Fale Aleá 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Potungāue 'a e Pule'angá 'a ia 'oku ne tokangaekina 'a e sekitoa Ma'u'anga Ivi, ko e Potungāue ki he Fakamatala 'Eá, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatalá, Fakatamaki Fakaenatulá, 'Ātakai, Fetu'utakí mo e Feliuliuaki 'o e 'Eá (*MEIDECC*).
58. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Potungāue *MEIDECC* 'i he 'enau palani fakata'ú (*corporate plan*), 'a ia na'e fakahū fakataha mai ki he Fale Aleá mo e Fakamatala Patiseti 'a e Pule'angá ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023. 'Oku fekau'aki 'a e ngaahi kupu'i fakamatala 'e ni'ihí 'i he palani ngāue ko 'ení, mo e ngaahi ngāue 'oku ngāue ki ai 'a e Potungāue fekau'aki mo e Ma'u'anga Ivi mei Natulá.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

59. 'Oku kau 'i he ngaahi fokotu'utu'u 'a e Potungāue *MEIDECC* 'a hono fa'u ha Lao kihe Loló (*petroleum*) ke ne tokonia hono fakahoko e fefakatau'aki 'a kinautolu 'oku nau hū mai e Lolo pea ke fakamālohia 'a e Lao 'o e Ma'u'anga Ivi 'o Tongá ki hono faka'uhila'i 'o e ngaahi feitu'u ki 'utá.
60. 'Oku kau foki 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue, 'a e fokotu'u 'o e Mape 'o e Halangafononga ki he Ma'u'anga Ivi 'i hono hoko atú 'a ia 'oku 'iloa ko e *TERM PLUS* (*Tonga Energy Road Map "TERM"*). Ko e palani ngāue ko 'ení 'oku hoko atu ia mei he palani ngāue *TERM* na'e ngata ki he ta'u 2020. Ko e *TERM* foki ko e palani ia 'a e Pule'angá na'e fokotu'u 'i he ta'u 2010 ko e palani ta'u 'e 10 ki hono ngāue'i 'a e ngaahi taumu'a 'o e Ma'u'anga Ivi Fakaenatulá 'o kau ai 'a e taumu'a 'a Tonga ke a'usia 'a e pēseti 'e 50 'o hono ngāue'aki 'o e 'uhilá ko e ma'u ia mei he ma'u'anga ivi fakaenatulá.
61. Na'e alea'i foki mo fakapapau'i 'e he Fale Aleá 'a e Ngaahi Tu'tu'uni ki he Lesisita 'o e Kau Ngāue Fale'i ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Ātakai 2021, ke fakapapau'i ko kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fakafuofua ki he uesia 'o e 'ātakai 'oku nau ma'u 'a e ngaahi 'ilo mo e taukei fe'unga ke fakahoko 'a e fatongia ko iá. 'Oku toe fakapapau'i foki 'e he Tu'utu'uni ko 'ení 'a e ni'ihī 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ki hono fakafuofua'i 'a e uesia ki he 'ātakai 'oku nau ngāue fakataha mo e Potungāue *MEIDECC* ki hono fakahoko 'a e ngāue mahu'inga ni.
62. 'Oku 'i ai pea mo e ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakahoko pe 'i he lolotonga ni 'o kau ki ai 'a hono fakafuofua 'o e ngaahi tekinolosia ki he ma'u'anga ivi 'a ia 'oku tokoni ki hono fakasi'isi'i 'e 'uli'i 'o e 'ātakai pea 'oku hā ia 'i he *TERM*, ka 'e pehē foki ki hono fakalalakaka'i 'a e tafa'aki ma'u'anga ivi ki he fonuá mo e ngaahi sekitoa fefononga'akí.
63. Na'e kamata'i fo'ou 'a e konga hono 2 'o e Mape 'o e Halangafononga ki he Ma'u'anga Ivi (*TERM PLUS*) 'i 'Epeleli 2021.
64. Ko e ngaahi fakamatala fakamuimitaha na'e tuku mai mei he Pule'angá ki he Fale Aleá fekau'aki mo e palani ngāue *TERM PLUS*, 'oku vahevahe ki he tāketi lalahi 'e 2, 'a ia ko e a'usia 'e Tongá ni 'a e pēseti 'e 70 'o e 'uhilá 'oku ngaohi mei he ngaahi ma'u'anga ivi mei Natulá ki he 2030, pea pēseti 'e 100 'o e 'uhilá 'oku ngaohi mei he ngaahi ma'u'anga ivi mei Natulá ki he 2035.
65. Ko e 'ēlia ngāue lalahi 'e 7 'a e *TERM PLUS* 'a ia 'oku kau ai 'a e Ngaahi Ma'u'anga Ivi, Founa Fakapotopoto ki hono Ngaue'aki e Ma'u'anga Ivi, 'Uhilá, Malu 'o e Ngaahi Ma'u'anga Ivi mo hono Naunaú, Fefononga'akí, Vahevahe tatau ma'ae hou'eiki fāfine mo tangata, pea mo e Tanaki'anga Fakamatalá.
66. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi polōseki lalahi 'oku fekau'aki mo e Ma'u'anga Ivi mei Natulá 'a ia 'oku kau ki ai 'a e Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakafuofua ma'a Tonga. Ko e ngaahi hoa ngāue 'a e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'ú 2022

Pule'anga Tongá ki he ngāue ni 'oku kau ki ai 'a e Pangikē Fakalalakaka 'o 'Ēsiá, *Green Climate Fund (GCF)*, mo e Kautaha 'Uhila 'a Tongá pea na'a nau foaki 'a e pa'anga 'e \$53 miliona USD ki he polōseki. Ko e taumu'a 'o e polōseki ko e hono fokotu'u 'a e *mini-grid* 'e 9 kau ki ai mo e ngaahi faama sola ki Kotu, Mo'unga'one, 'O'ua, Tungua, Niuafou'ou pea fokotu'utu'u mo ha ngaahi ako ki Hunga, Ofu, Otea, Falevai mo Kapa, Nuapapu mo Matamaka. Ko e taumu'a ke lava 'a e ngaahi feitu'u ni 'o ma'u 'a e peseti 'e 100 'o e ma'u'anga ivi mei natulá mo fakasi'isi'i e fakafalala ki he ngaahi lolo 'oku 'omi ki he fakatupu 'uhilá.

67. 'Oku 'i ai mo e polōseki ki he Sisitemi Sola ki he Ngaahi *Mini-grids*, 'a ia 'oku fakahoko 'a e ngāue ni ki he 'otu motu Vava'ú kau ki ai 'a Hunga, Ofu, Otea mo Falevai, pea 'e fakakakato 'a e polōseki ko 'ení ki he ta'ú 2023.
68. Ko e ngaahi ngāue kuo kakato 'o fakatatau ki he ngaahi fakamatala fakamuimitaha kuo tuku mai he Pule'anga ki he Fale Aleá, 'oku kau ki ai 'a e Faama Sola *On-Grid 650KW (kilowatt)* ki Vava'u mo 'Eua, 6MW (*megawatt*) *Battery Energy Storage* 'i Matatoa, 'a ia 'oku fakataumu'a 'eni ki he *Load Shifting*, pea mo e 6MW *Battery Energy Storage* 'i Popua pea 'oku fakataumu'a 'eni ki he *stabilizing*.
69. Ko e Polōseki Ma'u'anga Ivi mei Natula ki he ngaahi Motú (*OIREP*) na'e fakapa'anga ia 'e he ngaahi Hoa Ngāue 'a e Pule'angá 'a ia 'oku kau ki ai 'a e Pangike Fakalalakaka 'o 'Ēsia, Potungāue Ki Mulí pea mo e Fefakatau'aki 'a 'Aositeleliá. Na'e foaki 'e he ongo Hoa Ngāue ko 'ení 'a e pa'anga 'e \$28 miliona USD ki hono fakahoko 'a e ngaahi polōseki 'o e Sola Faama *On-grid (250KW mo 550KW)* 'i 'Eua mo Ha'apai 'a ia kuo kakato 'a e ngāue ni, ko e ngaahi *mini-grid* sola 'i Nomuka, Ha'afeva, Ha'ano, 'Uiha, Niuafou'ou pea kuo kakato 'a e pēseti 'e 90 'o e ngāue ni, ko e fakalelei 'a e ngaahi laine mo e netiueka 'a Vava'ú pea kuo kakato 'a e pēseti 'e 80 'o e ngāue ni, ka e pehē foki mo 'Eua pea kuo kakato mo e ngāue ni.
70. Ko e Polōseki 'o Siainá 'a e Ma'u'anga Ivi mei he 'Ea (*China Wind Farm Project*) ko e polōseki ke fokotu'u 'a e 2.25MW *Wind Power Plant* 'i Lapaha ke fakalahi 'a hono ma'u 'o e ma'u'anga ivi mei natulá. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono lisi 'a e kongá kelekele ke fokotu'u ai 'a e faama ko 'ení pea kuo fokotu'u 'a e pa'anga 'e \$23 miliona ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ni.
71. Ko e *GRID Market*, 'a ia 'oku fekau'aki mo e sekitoa Ma'u'anga Ivi mei Natulá, ko e polokalama ki hono fakakakato 'a e ngaahi ako mo e fekumi ki he lahi 'a e ngaahi polōseki 'e fiema'u ke lava 'o a'usia 'a e ngaahi tāketi 'a e Pule'anga 'i he founga 'oku ma'ama'a pea to e lelei angé.
72. 'I he fakahoko ko ia 'a hono alea'i 'o e Patiseti 'a e Pule'angá ki he Ta'ú Fakapa'anga 2022/2023, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i Sune 2022, na'e hā mai mei he ngaahi

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

fokotu'utu'u 'a e Pule'angá 'a e kau atu 'a hono tokoni'i fakapa'anga (*subsidize*) 'a hono hū mai 'a e ngaahi naunau pe koloa 'oku fekau'aki mo e ngaahi ngāue 'i he sekitoa Ma'u'anga Iví.

73. Ko e mapuna ko ia 'a e mo'ungaafi HTHH, hoko mai 'a e ngaahi peaukulá, mo e mafola 'a e COVID-19 'i he fonuá, na'a ne uesia lahi mo toloi e ngaahi ngāue ki he ngaahi polōseki Ma'u'anga Iví 'o hange ko e polōseki pa'anga 'e \$20 miliona ki he fakatupu'uhila (1.2 MW) 'a e Pule'anga Siaina 'i Tongatapú, konga 'o e polōseki ko ia ko e pa'anga 'e \$32 miliona 'a e OIREP ki hono fokotu'u 'o e ngaahi sola fe'unga pea mo e 1.3MW 'i he ngaahi 'otu motú, polōseki pa'anga 'e \$52 miliona ke fokotu'u 'a e faama sola mo hono ngaahi tanaki'anga ivi (*battery storage*) ke a'usia 'e he Pule'anga 'a 'ene tāketi 'i he sekitoa Ma'u'anga Iví.
74. Ko e taumu'a 'a e Pule'angá 'i he lolotongá ni, ko e a'usia 'a e peseti 'e 70 'o e 'uhilá ke fakatupu mei he ma'u'anga ivi mei natulá 'i he 2030. Ko ia ai, 'oku feinga lahi e Va'a Ma'u'anga Iví ki hono fakafolau mai 'a e ngaahi naunau mo e me'angāué pea mei Tu'apule'anga ke a'u ki he ngaahi 'otu motú.

“Oku kei tu'u kimu'a pe 'a e fiema'u ke MO'UI LELEI pea ke AKO 'a e Kakai 'o e Fonua, koe'uhi ke lava ke tau nga'unu kimu'a 'o fakatatau ki he 'etau Ngaahi Taumu'a Langa Fakalakalaka. 'Oku kei hoko pe 'a e Mahaki Faka'auha, ko e COVID 19, ko e pole lahi lolotonga ia ki he kakai kotoa 'o e Fonua,”

4) Mo'ui Lelei (mo e COVID-19)

Ko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi ngāue 'oku fakapatonu ki he mo'ui lelei ka e pehē ki he pole lahi 'o e COVID-19 'i he ta'u 2022.

75. 'I he hili ha ngaahi uike sí'i mei he mapuna ko ia 'a e mo'ungaafi HTHH, pea mo e ha ngaahi peau lalahi na'a ne uesia lahi 'a e ngaahi 'elia ofi ki tahí, na'e fanongonongo ai 'e he Pule'angá ki he Hou'eiki mo e kakai 'o e fonuá, kuo ma'u ha ní'ihí 'o e kau 'ōfisa ngāue 'i he kau'āfonuá 'i he fokoutua COVID-19. Na'e ako lahi 'a e Pule'angá mo e Fale Alea 'o Tongá mei he ngaahi fonua kaunga'apí 'i he anga 'o 'enau fengāue'akí lolotonga 'a e tō ko ia 'a e fakatamaki ki he mo'uí mei he COVID-19.
76. 'I he lipooti 'a e Pule'angá na'e fakahoko ki he Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé, na'a nau pehē 'i he 'ene a'u ki he 'aho 13 'o 'Epeleli 2022, ko e toko 8,761 kuo nau mo'ua 'i he mahaki faka'auha COVID-19 pea ko e peseti ia 'e 8.7 'o e tokolahi 'o e kakai fakalukufua 'o e fonuá. 'I he 'ene a'u ko ia ki he 'aho 23 'o Mē 2022, ko e toko 11,500 kuo nau mo'ua 'i he mahaki faka'auha COVID-19, pea ko e toko 11 kuo nau pekia.
77. Ko e lipooti fakaikiiki mei he Potungae Mo'ui na'e mahino ai ko 'ene a'u ki he 'aho 26 'o Siulai 2022, ko e ngata ia 'o e 'uluaki to'umahaki COVID-19 (*first wave*) na'e tō ki he fonuá talu mei Fepueli 2022. Ko e toko 12,541 ne fakapapau'i 'i hono sivi ne ma'u kinautolu 'e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'ú 2022

he *COVID-19* pea na'e 'alu hake 'a e pekia 'o toko 12. Na'e 'ave foki ha ngaahi sivi 'o fakapapau'i mai mei Nu'usila mo 'Aositelelia ko e kalasi ko e *Omicron BA 1* na'a ne fakatupu 'a e 'uluaki tō mai ko ia 'a e *COVID-19* ki Tongá ni.

78. 'I he 'aho 27 'o Siulaí 'o a'u mai ki he 'uluaki uike 'o Sepitema 2022, na'e tō mai 'a e to'umahaki fika 2 'o e *COVID-19* ki Tongá ni (*second wave*). Ko e toko 3,974 fakakātoa na'e fakapapau'i na'a nau puke he *COVID-19* pea na'e toe 'ave 'o sivi 'i Nu'usila 'o fakapapau'i ko e to'umahaki fika 2 na'e fakatupu ia 'e he kalasi ko e *Omicron BA 5*. Na'e 'ikai to e 'i ai ha pekia fo'ou tupu mei he *COVID-19* 'i he to'umahaki hono 2.
79. Ko e fakamatala fakamuimitaha na'e tuku mai ki he Fale Aleá fekau'aki pea mo e ngaahi fakamole 'i he vaha'a 'o Sanuali – Sune 2022, na'e ngaue'aki 'a e \$6.7 miliona ki he fakataumu'a ke Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi' (\$5 miliona), mo e fakataumu'a ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofua' (\$1.7 miliona). Ko e pa'anga tokoni ko 'eni, na 'e 'osi mo kakato 'a hono ngāue'aki' 'i Sune 2022. Na'e lava foki mo hono fakalelei'i 'o e Senita Mo'ui 'i Mu'a ki hono tauhi ki ai 'a e kau fokoutua *COVID-19* 'oku toe fakatau'utamaki angé pea pehē ki he ngaahi feitu'u 'oku kolonitini ai 'a e kau folau mai mei Tu'apule'angá hangē ko Makeke, Kupesi mo e 'Apitanga Sotia Taliaí.
80. Na'e alea'i pea fakapapau'i foki 'e he Fale Aleá 'a e Ngaahi Tu'utu'uni felave'i mo e *COVID-19* pea pehe ki he mo'ui 'a e kakaí. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni na'e fokotu'u 'e he Pule'anga pea kamata ngaue'aki 'i he taimi na'e hoko ai 'a e mahaki fakamamani lahi *COVID-19* 'i he fonua. Na'e fakataumu'a ke fakafaingofua'i mo fakamahino pau 'a e fakahoko ngaue 'a e Potungāue Mo'ui mo e Pule'anga ke fakasi'isi'i 'a e mafola 'a e mahaki *COVID-19*, malu'i 'a e mo'ui 'o e kakai 'o e fonua ke hao mei he mahaki *COVID-19*, pea mo fakasi'isi'i 'a e uesia 'e he *COVID-19* 'a e mo'ui 'a e kakaí.
81. Hili 'a e mafola vave 'a e fokoutua *COVID-19* 'i Tongatapú, na'e fokotu'u leva 'e he Pule'anga ha fakataputapui pea faka'au 'o toe fefeka ange 'i Fepueli mo Ma'asi 2022. Ko e tu'unga 'o e fokoutua *COVID-19*, hili 'a e uike 'e 11 talu mei he kamata mai 'a e tō 'a e fokoutua *COVID-19* 'i Tongá ni, 'oku holo mei he fakafuofua faka'avalisi ki he toko 200 tupu ki he toko 400 'o kinautolu 'e mo'ua he fokoutua ni he 'aho, ki he fakafuofua faka'avalisi ki he toko 100 tupu ki he toko 200 'i he 'aho. 'Oku fenāpasi 'eni pea mo e fakafuofua 'a e Potungāue Mo'ui, ko e tu'unga ma'olunga taha 'e ala a'u ki ai 'i he kongá loto 'o 'Epeleli 2022.
82. 'Oku ma'olunga 'a e tu'unga 'o e huhu malu'i 'i Tongá ni. 'I he'ene a'u ki he 'aho 22 'o 'Epeleli 2022, kuo a'u ki he pēseti 'e 98 'akinautolu (ta'u 12 ki 'olunga) ne kau he huhu malu'i 'uluakí, pēseti 'e 91 'o kinautolu kuo 'osi kakato 'a e huhu malu'i hono uá, pea pēseti 'e 56 'akinautolu ne huhu malu'i fakalahí (*booster*).

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

83. 'I he Patiseti 'a e Pule'angá ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023, ko e tefito'i kaveinga ngāue hono 5 ia 'a e Pule'angá, ko e lelei ange pea mo ma'ama'a, tokangaekina 'o e mo'ui 'a e kakaí tautefito ki he COVID-19, mahaki 'ikai pipihi pea mo e faka'ehi'ehi.
84. Ko e uesia 'o e tu'unga faka'ekonōmika', 'o makatu'unga 'i he mahaki faka'auha', 'oku uesia ai 'a e ngaahi ngāue fakaakeake' koe'uhi' ko e fakataputapui', pea uesia lahi mo e sekitoa takimamata', fefakatau'aki', pea mo e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga' koe'uhi' ko e tāpuni 'o e kau'āfonua' talu mei Ma'asi, 2020.
85. Ko e ngaahi fakamole 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022 na'e ngaue'aki 'a e \$12.5 miliona ki he tokoni ki he Ngaahi Pisinisi' mo e Kau Ngāue' (\$3.4 miliona), fakafoki vakapuna mai 'o e kau tukuvakā mei Tu'apule'anga' (\$4.0 miliona), ngaahi ngāue ki he Tokateu, Malu'i, mo e ngaahi feitu'u ne tauhi pē kolonitini 'ai 'a e kau folau mai' (\$3.9 miliona), kulupu pē Kōmiti Ngāue ke fakafaingamālie 'a e ngaahi ngāue kehe' (\$1.0 miliona) pea mo e ngaahi vahe 'a e fanau ako na'a nau ako 'i tu'apule'anga 'i ha sikolasipi 'a e Pule'angá, 'a ia na'e fakataumu'a ko e tokoni fakapa'anga lolotonga 'a e ngaahi fakangatangata mo e fakataputapui 'o e COVID-19 (\$0.2 miliona).
86. Na'e ma'u mai foki 'a e Fakalahi 'o e Tokoni ki he Fokoutua 'o e COVID-19 mei he Pule'anga 'Aositelēlia 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$11.7 miliona (pe ko e pa'anga 'e \$7 miliona AUD). Na'e ngāue'aki ai 'a e pa'anga 'e \$8.3 miliona ki he Polokalama Fakaakeake 'o e Ngaahi Pisinisi', ko e pa'anga 'e \$3.4 miliona ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofuá, ko e totongi atu 'o e tokoni ki he ngaahi pisinisi' 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$3.3 miliona, pea mo e totongi atu 'a e pa'anga ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofuá 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$1.7 miliona 'i Tisema 2021.
87. Ko e lipooti ki he ngaahi fakamole 'i he Ta'u Fakapa'anga 2021 na'e ngaue'aki 'a e \$32.0 miliona ki he Ngaahi Ngāue ki he Tokateu 'a e Potungāue Mo'ui', ngaahi teunga mo e me'a malu'i, mo e ngaahi naunau fakafaito'o (\$17.2 miliona), Ngaahi Pisinisi' mo e Kau Ngāue' (\$3.7 miliona), Ngaahi ngāue ki hono fakafoki vakapuna mai 'o e kau Tonga 'oku tukuvakā 'i tu'apule'anga' pea mo e ngaahi feitu'u ke tauhi ai kinautolu he'enua tu'uta mai' (\$6.7 miliona), ngaahi ngāue ki hono Malu'i 'o e Kau'āfonua, fefolau'aki 'i tahi' (\$0.9 miliona), Tokoni ki he kakai fefine faingata'a'ia', ngaahi nō, kau ngāue he vaka folau tahi', pea mo e kau ngāue 'oku 'alu he polokalama toli' ki Nu'usila mo 'Aositelēlia (\$2.3 miliona), Sekitoa Ngoue' mo e Toutai' (\$0.9 miliona) pea mo e ngaahi kulupu pē Kōmiti Ngāue ke fakafaingamālie 'a e ngaahi ngāue kehe' (\$0.2 miliona).
88. Ko e lipooti ki he ngaahi fakamole 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020 na'e ngaue'aki 'a e \$15.5 miliona ki he ngaahi Pisinisi' mo e Kau Ngāue' (\$4.6 miliona), ngaahi ngāue ki he Tokateu 'a e Potungāue Mo'ui', ngaahi teunga mo e me'a malu'i pē PPE (\$5.3 miliona), Ako' (\$3.3 miliona), ngaahi kulupu tu'u laveangofuá, ngaahi komiuniti mo e ngaahi tūkui kolo' (\$1.1 miliona) pea mo e sekitoa ngoué mo e toutai (\$1.1 miliona).

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'ú 2022

89. 'I he Fakamatala 'Esitimeti ki he ta'ú fakapa'anga 2022/2023, 'oku 'i ai 'a e \$4 miliona ko e Tokoni Makehe Fakapa'anga Ngaahi Ngaue ki he *COVID-19 (COVID-19 assistance service subsidy)*. 'Oku vahe'i eni 'i he vouti 'a e Potungāue Pa'anga 'a ia 'oku 'i loto 'i he polokalama ki he Ngaahi Ngāue Makehe (*Special Projects*).
90. 'Oku fakahā mai foki mei he ngaahi fakamatala fakamuimitaha na'e tuku mai mei he Pule'angá ki he Fale Aleá, 'a e fakamatala fekau'aki pea mo e ngaahi uesia 'o e *COVID-19* pea pehē foki ki he Ngaahi Mahaki 'ikai ke pipihi (NCDs).
91. 'I he lolotongá ni, 'oku kei tu'u lavea ngofua pē 'a e kakai 'o e fonuá ki he *COVID-19* pea mo ngaahi mahaki 'ikai ke pipihí. Kuo a'u e ngaahi mo'ui kuo mole ki he mahaki 'ikai ke pipihí ki he pēseti e 75 'o e tokolahi 'o kinautolu 'oku mo'ua 'i ha mahaki 'ikai pipihi, 'i he ta'ú 2022.
92. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou ke fakahoko 'i he Ta'ú Fakapa'anga 2022, 'a ia 'oku taumu'a ke fakahoko 'a e ngaahi huhu malu'í, fakalelei'i e fale 'o e Va'a ngāue 'a e Potungāue Mo'ui' ki he kakai', fakalahi 'o e tafa'aki Fakamalohisino 'a e kau fokoutua', mo e polōseki Faka'ilekitulōnika pē fakakomipiuta 'a e Potungāue Mo'ui' (*E-Health Project*).
93. 'I hono fakamatala fakamuimitaha mai mei he Potungāue Mo'ui' fekau'aki mo e *COVID-19*, 'oku fakapapau'i ai ko e tokoni fakapa'anga mai mei he ngaahi Polokalama Tokoni Fakaakeake Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale 'oku fe'unga mo e \$60 miliona 'a ia ko e pēseti 'e 77.5 ko e fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue 'a e Pule'angá, ko e pēseti 'e 16.2 ko e fakapa'anga 'e he Pule'angá, pea ko e pēseti 'e 6.3 'oku fakapa'anga mei he Pa'anga Talifaki ki he Ngaahi Fakatamaki (*National Emergency Fund*).

5) Akó

Ko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e uesia tamaki 'a e akó 'i he COVID-19, ka e pehē ki he ngaahi palani ki he fakalalakala'í 'o e akó mo e langa fakaakeake ki he ngaahi apiakó kae'umá ha ngaahi faingamalie ki he ako fakatekinikalé mo e ako 'i he 'Univēsi Fakafonuá.

94. Ko e taha foki 'o e ngaahi uesia tamaki 'o e *COVID-19* ko e uesia ki he akó mo e malu mo e hao 'a e fanau akó.
95. 'Oku hā 'i he Fakamatala Patiseti ki he Ta'ú Fakapa'anga 2021/2022 'a e ngaahi polokalama kuo fakahoko he Pule'angá 'o fakafou 'i he Potungāue Ako mo e Ako Ngāué 'i he fengāue'aki fakataha mo e ngaahi 'apiako 'ikai fakapule'angá lolotonga 'a e ta'ú fakapa'anga 2021/2022.
96. Ko e polokalama ako faka'ilekitulōnika 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāué', na'e fakafou 'i he Polōseki ki he vave ange 'a e Tu'unga Mateuteu ke Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatamaki 'i Tonga. Na'e fakataumu'a 'a e Polōseki' ni ke tokoni ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia 'a e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'ú 2022

fokoutua 'o e COVID-19 pea mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'i he Ako 'i Tonga. Na'e tō 'a e fakamamafa 'o e ngāue ni 'i he ako mei 'api' 'o ngāue'aki 'a e 'initaneti' (*e-learning*).

97. Na'e ngāue atu foki 'a e Potungāue Akó mo Ako Ngāue ki hono fakalalakaka'i 'o e 'ilo ki hono ngāue'aki 'o e komipiuta 'o kamata mei he Ako Tokamu'a, Ako Kau Kātoa', Kalasi 1 – 6 'i he Ngaahi Ako Lautohi, pea mo e Kalasi 7 moe 8 (Foomu 1 moe 2) 'i he Ngaahi Ako Lotoloto 'i Tongatapu', 'Eua, Ha'apai, Vava'u, Niuatoputapu, pea mo Niuafou'ou 'o fakafou atu 'i hono fakaangaanga 'o e akō mei 'api'.
98. 'I he lolotonga e fakataputapui, na'e 'i ai 'a e tokoni ki he fanau ako mei 'api', 'o hangē ko e tokoni ki he ngaahi totongi ako 'o e Teemi 1, ko e liliu 'o ha ngaahi founa ako pea mo e tokoni komipiuta ki he fanau ako foomu 6 mo e 7 'o e ngaahi ako'anga kolisi.
99. Na'e lava foki 'o fokotu'u e ngaahi Ako Tokamu'a he ngaahi lautohi 'a e Pule'angá, 'a ia 'oku lahi ange ai e faingamalie 'a e fanau ke kau ki he akó 'o kamata mei he ta'u 4 fakatatau ki he *Lao 'o e Ako* 2013. 'I he taimi tatau ai pē, ne lava 'a hono toe vakai'i mo fakapapau'i e silapa ako 'a e ngaahi ako tokamu'a 'a ia ne fatu 'i he ta'u 2012. Ko hono to e vakai'i ko eni 'o e silapá 'oku mahu'inga 'aupito koe'uhī 'oku malava ai ke fenāpasi 'a e ako tokamu'a pea mo e hoko atu ko ia e ngāue ki he silapa 'o e lautohi si'i. Kuo tali foki e silapa fo'ou ní ke kamata 'i he ta'u fo'ou.
100. Na'e fakahoko foki 'e he Potungāue Akó hono fokotu'utu'u fo'ou e ngaahi sivi fakafonua 'a ia ko hono fakalahi hake 'o e ngaahi lautohi si'i ki he Foomu 1 pea mo e Foomu 2 'o ta'ofi leva 'a hono fakahoko e sivi ki he ngaahi kolisi mei he Kalasi 6 kae hiki hake ki he Foomu 2. Ne to e fakahoko foki mo e liliu ki he Foomu 5 'a ia ne ta'ofi ai ke to e fakahoko ha sivi fakapule'anga 'i he Foomu 5 kae toki fakahoko eni 'i he Foomu 6 pea mo e 7. Ko e taumu'a e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ke faka'ai'ai e fānau akó ke nau to e mateuteu ange ki he ngaahi feinga sivi fakafonua pea mo e faka'amu ke toe lelei ange e ola e ngaahi sivi.
101. Na'e fakahoko 'e he Potungāue Akó ha polokalama tokoni ke tokoni'i e fānau ako teuteu ki he ngaahi sivi fakafonua 'aki hono fakahoko 'o e tufotufa 'o e ngaahi komipiuta to'oto'o ki he fānau ako 'i he Foomu 6 pea mo e Foomu 7 koe'uhī ke vave ange mo faingofua 'enau feinga akó tautautefito ki he taimi 'o e fakataputapui fakafonua. Ne tali lelei 'e he Kapineti 'o 'Ene Afio' 'a e fokotu'utu'u ngāue ni pea ne fakahoko ai 'a e aleapau ke totongi 'e he Pule'anga 'a e pēseti 'e 50 kae toki fakakakato 'e he tamasi'i pē ta'ahine ako 'a e pēseti 'e 50 'i hono totongi. Neongo ia, ne a'utaki mai mo e ngaahi tokoni ko hono tuku mai 'o e ngaahi komipiuta to'oto'o mei he kau Ngōue 'a Nu'usilá 'i he 'enau fengāue'aki pea mo e Fakafongga Fale Alea 'o Nu'usila, ka ko e fefine tangata'ifonua Tonga, ko *Hon. Jenny Salesa*. Na'e 'i ai mo e ngaahi tokoni komipiuta to'oto'o pea mo e komipiuta mei he Kautaha *A. Cowley and Sons Limited* pea ne fakahoko hono tufotufa atu e ngaahi me'angāue ni ki he ngaahi akó mo e ngaahi 'ofisi ke to e lelei ange e tu'unga fakahoko fatongia.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

102. Ne fakahoko 'e he Potungāue 'a hono toe fakalahi e ngaahi faingamālie sikolasipi ki he fānau ako 'a ia 'oku faingata'a'ia fakapa'anga 'o fakafou 'i he ngaahi sikolasipi 'a e polōseki ki he Taukei mo e Ma'u Ngāue 'a e Tongá (SET) 'i he tokoni 'a e Pangikē 'a Māmāni pea mo e Polokalama ki he Taukei Ngāue 'a e Tongá, 'i hono fakapa'anga 'e he Pule'anga 'Aositelēlia pea mo e Pule'anga Nu'usila. Ko e fānau ako tokolahi kuo lave monū 'i he faingamalie ako sikolasipi ni pea 'oku 'i ai e falala 'e to e holo ange e fika 'o e fānau to'utupu ta'ema'u ngāue pea mo e fanau kuo nau nofo mei he akó, 'i he polokalama tokoni ko 'eni. 'Oku fakafuofua ki he fanau ako 'e tolu afe tupu 'oku fua 'enau ako 'e he polōseki ko ení. 'Oku feinga 'a e polōseki' ni ke fakapapau'i 'e toe lelei ange 'a e ngaahi ako fakatekinikale' mo e ako ngāue' ke tokonia 'a e fanau akó' ke toe lelei ange 'enau taukei ngāue' pea ke ma'u ha faingamālie mei he Polokalama Ngāue mo Tu'apule'anga'. Ko e polokalama ngāue ko 'eni' kuo toe fakalahi atu ki he ngaahi Ngāue'anga 'oku ngāue ki he kakano'i manú, pea mo e Ngāue'anga Fakatakimamata'.
103. Ne poupoua lahi 'e he Potungāue Akó 'a e ngaahi ngāue mo e fokotu'utu'u ki he ako fakatekinikale 'a ia 'oku hoko eni ko e tokoni lahi ki he kaha'u 'o e ngaahi fānau ako kuo nau nofo mei he ngaahi ako pe 'ikai lava e ngaahi sivi fakafonua. 'I he 'ene peheé, ne tali 'e he Potungāuá ke fokotu'u e ngaahi ako fakatekinikale 'i he Foomu 4 'i he vahefonua Vava'u, Ha'apai mo 'Eua koe'uhī ke ma'u faingamālie ai e fānau ako 'i he ngaahi vahe fonuá ni.
104. Na'e alea'i mo fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e tu'utu'uni mahu'inga fekau'aki mo e akó, 'a ia ko e *Ngaahi Tu'utu'uni (Lesisita 'o e Kau Faiako)* ki he *Ako 2021*, kuo pau ke lesisita 'a e taha faiako kotoa 'oku ne fakahoko ha ngāue fakafaiako 'i he fonua 'o kamata 'i he ta'u 2022. 'Oku fakataumu'a 'a e tu'utu'uni ko eni ke fakapapau'i ko e ni'ihi 'oku nau fakahoko 'a e ngaue fakafaiakó 'oku nau falala'anga mo 'ulungaanga lelei ke fakapapau'i 'a e malu 'a e fanau akó pea mo fakamahino mo fakapapau'i 'oku taau mo fe'unga 'a e tokotaha faiakó ke ne ako'i 'a e fanau ako mo e hakotupu 'o e fonua.
105. 'I he hili 'a e fakatamaki fakaenatula 'a e mapuna 'a e mo'ungaafi HTHH pea mo e peaukulá, ne maumau ai 'a e ngaahi 'apiako 'o tatau pe 'i he ngaahi 'apiako tokamu'a mo e lautohi si'í. Ko e palopalema lahi eni ki he fānau ako kae'uma foki 'a e kau faiako. Ne fakahoko ai 'e he Potungāue Akó 'a hono vahe'i mo hono ngāue'i 'o e ngaahi pa'anga mei he ngaahi pa'anga tokoni kuo a'utaki fakahangatonu mai ki he Potungāuá hili 'a e hoko 'a e fakatamaki fakaenatula. Ko e ngaahi ngāue ko 'eni 'oku faka'amu ke kamata ia 'i he vave taha pea 'oku fakataumu'a ke kakato e ngāue ni 'i he ta'u 2023.
106. Ko e polōseki 'Ke To e Lelei mo Malu Ange 'a e Ngaahi Faleako', 'i hono fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmāni, 'oku fakataumu'a ia ke to e malu mo malohi ange 'a e ngaahi loki akó mei he ngaahi fakatamaki fakaenatulá. Ko e kongá 'uluaki 'o e polōseki, ke hiki hake 'a e tu'unga malu mo matu'uaki 'i he ngaahi naunau akó. Ko e kongá hono ua ke fokotu'u 'a e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

Polokalama Ako Tānaki Fakamatala 'a e Ako Faka'ilekitulōniká pea mo e fakalalakaka'i 'o e tu'unga 'o e ngaahi Silapá mo e Ngaahi Siví. Ko e konga hono tolú, ko e Ngaahi Fokotu'utu'u ki he Ngaahi Fakatamaki pē Ngaahi Me'a Fakatu'upakē. Ko e konga hono fā, ko hono tokanga'i 'a hono fakahoko 'o e Polōsekí. Ko e polōseko ko 'ení'oku fakamalumalu ia 'i he Polokalama 'a e Pasifikí ke Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatamakí, 'a ia ko e tāketí ke fakahoko ki he ngaahi 'apiako 'e 295.

107. Na'e langa 'a e ngaahi fale ako 'i 'Api Mataká ke hiki ki ai 'a e 'Ulu'i 'Ofisi o e Potungāue pea mo e Ako'anga *Tonga Side School*. Kuo kakato 'a e ngaahi fale akó pea kuo hiki mai ki ai 'a e toenga 'o e fanau ako *Tonga Side School* kalasi 1 ki he kalasi 3 na'e 'i he va'a Ngele'ia.
108. Na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'a e lao ki hono fokotu'u 'a e fuofua 'Univēsiti Fakafonua 'a Tongá 'i he ta'u 2021. Kuo vahe'i ki ai 'a e patiseti ko e \$1.9 miliona 'i he ta'u fakapa'anga lolotongá, ta'u fakapa'anga 2022/2023, ki hono fakapa'anga 'o ha sino fakaangaanga pea mo e ngaahi lakanga mahu'inga pea pehē ki he ngaahi fakamole kehe pē.
109. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngaue 'a e Potungaue Akó ki hono fakatahataha'i 'a e ngaahi 'ako'anga ma'olunga kehekehe 'i Tonga ni, 'o kau ki ai 'a e Ako'anga Fakafaiakó, Ako'anga Ma'olunga Angé, Ako'anga Saienisí mo e Tekinolosía, Ako'anga Folau Tahí, 'Apiako Fakatekinikale Fokololó, Ako'anga Neesi Kuini Salote' pea pehē ki he Ako'anga Polisi Tongá ki he 'Univēsiti. 'E fakahoko ai 'e he 'Univēsiti 'a e polokalama ako faka'akatēmika, fakatekinikale, vokāsio pea pehē ki he ngaahi tu'unga fakaako mei he ma'u tohi fakamo'oni akó ki he ma'u faka'ilonga ako ma'olunga angé.

"... 'o hangee pe, ko e pole lahi 'o e FAITO'O KONA TAPU ki he Fonua kae tautefito pe ki he To'utupu."

6) Faito'o Konatapu

Ko e ngaahi fakamatala 'oku fekau'aki mo e ngāue 'oku fakahoko ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalaó.

110. Ko e ngāue 'a e Fale Aleá 'o Tongá 'oku kei mahu'inga ai pē 'a hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalaó.
111. 'I he Patiseti 'a e Pule'angá ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023, ko e tefito'i kaveinga ngāue hono 3 ia 'a e Pule'angá, ko e ngāue fakafonua mo tu'apule'anga ke holoki hono tufaki, ngāue'aki mo e uesia tamaki 'o e faito'o ta'efakalaó.
112. Mei he Patiseti 2022/2023, kuo vahe'i he Pule'angá 'a e pa'anga 'e \$53.8 miliona ke ngāue'aki ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalaó, 'a ia ko e pa'anga 'e \$41.8 miliona 'oku fakapa'anga mei he Pule'anga Tongá pea ko e pa'anga 'e \$12 miliona kuo fakapa'anga he ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakaka 'a e Pule'anga Tongá.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

113. 'I he pa'anga 'e \$53 miliona ko 'ení, ko e pa'anga 'e \$41.8 miliona 'oku fakapa'anga 'e he Pule'angá, ko e ngaahi patiseti ngāue ia 'a e ngaahi Potungāue felālāve'i 'a ia 'oku kau ki ai 'a e Potungāue Pa'angá (\$7.0 miliona), ko e Kau Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió (\$12.0 miliona), ko e Potungāue Polisi (\$12.5 miliona), ko e Potungāue Tamate Afí (\$3.6 miliona), ko e Potungāue Pilisoné (\$4.4 miliona), pea mo e va'a ngāue 'a e Potungāue ki he Kasitomú 'i he kau'āfonuá (\$2.3 miliona).
114. Ko e pa'anga 'e \$12.0 miliona 'oku fakapa'anga mei he ngaahi Hoa Ngāue Fakalalakala 'a e Pule'angá, 'oku kau ki ai 'a e ngaahi polōseki tokoni ki he Kau Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$7 miliona, ko e polokalama fekau'aki mo e faito'o ta'efakalaó mo e kavamālohí 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$1.3 miliona, ko e polokalama fakalalakala 'a e Potungāue Polisi 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$1.3 miliona, ka e pehé ki he ngaahi polōseki kehe 'oku tānaki ki he \$2.4 miliona.
115. 'Oku hoko atu ai pē 'a e tokanga 'a e Pule'anga' ki hono fakahoko 'a e ngaahi Palani Ngāue', 'a ia ko e ola 'eni 'o e Fono Fakafonua' pea 'i hono tataki 'e he tu'utu'uni ngāue (*TNIDP*) ki hono tau'i fakafonua 'a e Faito'o Ta'efakalaó' 'a ia na'e tali 'i he 2019. 'Oku fakatefito 'a e tu'utu'uni ngāue' 'i he tefito'i 'ēlia 'e tolu (3): fakasi'isi'i 'a hono tufaki, fakasi'isi'i 'a hono faka'aonga'i pea mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia tupu mei hono ma'u 'o e faito'o ta'efakalaó'.
116. 'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$2 miliona 'e ngāue'aki ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalaó' pea ko e pa'anga 'e \$3 miliona 'oku vahe'i fakapatonu ki he fakasi'isi'i 'a hono tufaki, faka'aonga'i pea mo e ngaahi uesia 'o e faito'o ta'efakalaó'.
117. 'E kei hokohoko atu pē hono fakatupulekina mo fakamālohia 'e he Pule'anga' 'a e ngāue lolotonga 'oku fakafekau'aki 'i he ngaahi kupu fekau'aki mahu'inga kotoa pē ke fakafepaki'i 'a e ngaahi faito'o ta'efakalaó 'i he fonua'. 'Oku kau heni 'a hono fakamālohia 'o e ngāue 'a e kau Polisi mo e hokohoko atu 'a e fengāue'aki 'i he ngaahi Potungāue takitaha pea mo e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'angá, sekitoa fakatautahá mo e ngaahi koló ke lava 'o fakahoko 'a e palani ngāue ke fakafepaki'i 'a e faito'o ta'efakalaó.
118. Na'e tānaki atu foki ha toe pa'anga 'e \$2 miliona ke poupu'i hono fakahoko 'o e palani ngāue fakafonua ki he ngaahi faito'o ta'efakalaó (*NAPID*) 2021-2024, 'o fakafou 'i he ngaahi ngāue fekau'aki mo ia 'i he ngaahi Potungāue fekau'aki 'a e Pule'angá. 'E hoko 'a e *NAPID* ko ha fa'unga palani ke ne tataki 'a e fokotu'utu'u ki he fakaikiiki 'o e ngaahi ngāue ke fakahoko 'i he ngaahi 'ēlia takitaha 'e he ngaahi kulupu fakatekinikale' hangē: ko e kulupu ke tokangaekina 'a e fakasi'isi'i 'a hono tufakí, kulupu ke tokangaekina 'a e fakasi'isi'i 'a hono faka'aonga'í, pea mo e kulupu ke tokangaekina 'a e fakasi'isi'i 'o e ngaahi uesia faka'atamai tupu mei he hono ma'u 'o e Faito'o Ta'efakalaó.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

119. 'Oku hā mai foki mei he Palani Fakata'u 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'a e ngaahi polokalama 'oku nau fokotu'utu'u ke fakafepaki'i'aki 'a e faito'o konatapu 'o hangē ko e tokangaekina 'a kinautolu e kakai kuo fakafoki mai mei muli, tau'i 'a e faito'o konatapu 'o kau ai 'a e polokalama tokoni fakapa'anga mo e tokoni fakaako ma'ae fanau moe to'utupu ke nau lava ma'u mo'ui mei ai mo ngaue lelei ma'ae fonua, pea mo e fengāue'aki mo e kau tauhi 'o e kau toulekelekā ke 'ilo mo tokangaekina 'a e ngaahi fāмили 'oku mo'ua ki he faito'o konatapu.
120. Ko e ngaahi fakamatala fakamuimitaha na'e tuku mai mei he Pule'angā ki he Fale Alēa fekau'aki mo hono fakafehoanaki 'a e fika 'o kinautolu kuo puke mo faka'ilo 'o 'ave ki he Fakamaau'angā ki he ngaahi hia felāve'i mo e faito'o ta'efakalaó, 'oku hā mahino ai 'a e holo 'a e ngaahi fika makatu'unga 'i he fakangatangata mo e fakataputapu'i lolotonga 'o e taimi COVID-19 mo e tapuni 'o e kau'āfonua.
121. Ko e lahi 'o e kalami 'o e faito'o ta'efakalao na'e puke 'i he ta'u 2018 ko e kalami 'e 63,956, pea holo mei ai 'i he ta'u 2019 ki he kalami 'e 42,590. 'I he 'ene a'u ki he ta'u 2020 pe ko e ta'u na'e fuofua kamata ai 'a e mafola fakamamanilahi 'a e COVID-19, na'e holo hifo ai ki he kalami pē 'e 3,272 kuo puke 'e he kau 'ōfisa ma'u mafa'i ko e faito'o ta'efakalao. Na'e toehiki hake 'i he ta'u 2021 ki he kalami 'e 19, 996, pea 'i he 'ene a'u mai ki he Novema 2022, 'oku toe holo ki he kalami pe 'e 1,102.
122. Na'e hā mai 'a e holo 'a e fika 'a kinautolu na'e puke he kau polisi, 'o holo mei he toko 274 'i he 2019, ki he 114 'i he 'ene a'u mai ki Novema, 2022.
123. Ko e sitesitika 'o kinautolu kuo fakahalaia 'i he Fakamaau'angā, na'e 58 'i he 2018, 109 'i he 2019, 116 'i he 2020, 90 'i he 2021 pea 6 'i he 'ene a'u mai ki Novema, 2022.
124. 'Oku kau 'i he ngaahi palani ngāue 'a e Pule'angā 'a hono talitali 'a e vaka tahi, ko e tokoni mei he Pule'anga Siainā mo e Pule'anga Siapani ke siofi e ngaahi potu tahi 'o Vava'u mo e ngaahi 'iote 'oku folau mai ki Tongā. 'Oku kau ki heni mo hono tali 'a e kau ngāue mataotao he tafa'aki 'o e Ma'u'anga Fakamatala (*Intelligence*) ke tokoni ki he tau'i 'a e faito'o ta'efakalaó. 'Oku kei hoko atu 'a hono siofi he ngaahi kupu felālāve'i, 'a e ngaahi potu tahi 'o Tongā pea fai mo ha vakai makehe ki he ngaahi vakā, taautaha pe komesiale, 'oku ala malava ke 'i ai ha'a nau ngāue felave'i mo e faito'o ta'efakalaó. 'Oku to e kau ki heni mo hono fakaivia 'a e Polisi ke ngāue ki hono muimui 'i 'o e halanga pa'anga mo e koloa ta'efakalao 'oku ma'u mei ha hia.
125. Kuo fa'u ha Aleapau Ngaue 'a e Potungāue Mo'ui mo e Potungāue Polisi ke ngāue'aki he Polisi 'a e Me'angāue Faka'auha (*Incinerator*) 'a e Potungāue Mo'ui ke faka'auha 'aki 'a e faito'o ta'efakalao 'oku puké.
126. Ko e kau ngāue 'a e Loki Leepi 'a e Potungāue Mo'ui na'e lava lelei 'a 'ena ako ngāue ki hono sivisivi 'i 'o e ngaahi faito'o ta'efakalao 'i he ESR 'i Nu'usila. 'I he lolotonga ni, 'oku

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

ngāue 'a e Pule'anga ke fokotu'u 'a e Leepí ke fakahoko fakaloto-fonua pe 'a hono sivi 'a e faito'o ta'efakalaó.

127. Ko e ngaahi polōseki kuo tali ke fakapa'anga mei he pa'anga kuo vahe'i ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalaó 'oku kau ai 'a e 'Api Polisi mo e Va'a Tamate Afi 'i Ha'asini, ko hono to e fokotu'u 'a e 'Api Polisi 'i Houma, 'Api Polisi mo e Va'a Tamate Afi 'i Leimatu'a, Vava'u, ko hono fakatau 'a e misini faka'ata koloa ke ngāue'aki ki he ngaahi Koniteina 'i Uafu pea mo Mala'e Vakapuna. 'Oku taumu'a 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi va'a ngāue'aki ni ke fakafaingamalie 'a e ivi malava 'o e Potungāue Polisi ka e pehē ki he Tamate Afí, 'o tokoni'i 'a e ngāue vave atu ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai fekau'aki mo e maumaulaó mo ha ngaahi fakamatamaki 'e hoko.
128. Ko e ngaahi polōseki 'oku kei alea'i pea 'oku lolotonga 'i he malumalu 'a e *NAPID* 'oku kau ai 'a e Senitā Fakafonua ki he To'utupu 'a Tongá, ko e fakalahi 'o e 'ofisi ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao, fakafo'ou 'o e *Tonga Water Police Vessel* 'o Vava'u, pea mo hono fokotu'u ha senitā fakalelei 'atamai 'a ia 'e toki fakapapau'i 'i he palani taimi loloá.
129. Kuo tuku atu he komiti *NAPID* 'a e pa'anga 'e \$5 miliona ke tohi kole fakapa'anga mai ki ai ha ngaahi kupu he komiuniti Tongá, ke nau fokotu'u mai ha ngaahi polokalama 'e malava ke tau'i 'aki 'a e faito'o ta'efakalao.
130. 'Oku ngāue fakataha 'a e Potungāue Fakamaau'anga mo e Potungāue Polisi 'i he tokoni 'a e Pule'anga Nu'usilá, ke fokotu'u ha ngaahi polokalama makehe ma'ae to'utupú 'oku fehanganagai mo e laó, ka e tautefito ki he kau faka'iloa 'oku nau fuofua foua 'a e hala ki Fakamaau'anga, ko ha faka'ai'ai, ke nau *Fou Ha Hala Kehe*. 'Oku lolotonga pailate'i foki 'a e polokalamá ni 'i Lapaha, Tongatapu.
131. 'Oku fengāue'aki 'a e Potungāue Polisi mo e ngaahi hoa ngāue'aki ke fakapapau'i 'a e malu mo e hao 'a e kakai fefiné pehē ki he longá'i fanaú, mei he fakamamahi 'i 'apí, ka e tautefito 'a kinautolu 'oku kaungatotonu mo e nunu'a 'o hono ngāue'aki 'o e faito'o ta'efakalaó.
132. Ko e hoa ngāue mahu'inga 'e taha 'i he fengāue'aki ko 'eni ko e ngaahi kulupu le'o 'o e 'uu koló (polisi fakakoló).
133. Kuo laka hake 'i he polisi fakakoló 'e 200 'i Tongá ni kuo 'osi fokotu'u. 'Oku fengāue'aki 'a e Potungāue Polisi mo e ngaahi hoangāue ko 'ení, 'i hono fakahoko 'a e ngaahi ako tautefito pe ki he founa ke nau malava 'o fakahoko honau ngaahi fatongia ki he malu mo e hao 'a e nofo 'i he kolo 'o fakatatau pe ki he pule 'a e laó.
134. 'Oku kau foki ki hono poupou'i 'a e le'o koló 'a e pa'anga kuo vahea 'o fakafou 'i he Pa'anga Tokoni Faka-Vāhenga 'a e Fale Aleá, ko e pa'anga 'e \$100,000 ma'ae vāhenga fili kotoa pe 'i Tongá ni, ko e pa'anga fakaivia makehe 'o e polisi fakakoló 'a ia kuo pau ke lipooti kakato 'e he Mēmipa Fale Aleá ki he Fale Aleá pea ke 'ātita'i foki. Na'e mātu'aki mahu'inga 'a e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'ú 2022

pa'anga ko 'ení 'i he hoko ko ia 'a e ngaahi fakatapu'apai 'i he kongá ki mu'a 'o e ta'ú ni, pea tokoni lahi foki ki hono holoki 'a e tu'unga 'o e ngaahi ngāue 'ikai fakalao.

135. 'Oku hiki 'a e fika 'o e fanga Polisi Kulī (K9) mei he uá ki he tolú, pea kuo lava 'a hono langa fo'ou 'a e 'apitanga polisi ke tauhi mo tokanga'i ai 'a e K9. 'Oku kei 'i ai 'a e fiema'u vivili ke fakalahi 'a e K9 kae tautefito ki he vāhenga Vava'ú, ko e 'uhí ko e fetu'utaki hangatonu 'a e vahengá mo mulí.
136. 'Oku 'i ai 'a e polokalama tokangaekina 'a hotau kainga Tonga kuo fakafoki mei mulí pea 'oku fengāue'aki vaofi ai 'a e Potungāue Polisi, Va'a Fefolau'aki 'a e Potungāue ki Muli pea mo e Potungāue Kasitomú ke lava 'o vahevahe 'a e ngaahi fakamatala ki mu'a pea tu'uta mai 'a hotau kāinga Tonga kuo fakafoki mei mulí ki Tongá ni. 'Oku tokoni 'a e ngaahi hoa ngāue 'ikai ke faka-pule'anga 'i he fakahoko 'a e ngaahi polokalama ki hono fakafokifoki lelei ki nautolu ki he ngaahi tukuikolo 'oku nau ha'u mei aí.
137. 'Oku 'i ai 'a e vaka le'o 'a e Tau Malu'i Fonua 'a 'Ene 'Afio ke fakahoko'aki 'a hono le'ohi 'o e potu tahi 'o Tongá 'i he polokalama ngāue 'a e Potungāue Polisi, Potungāue Kasitomú pea mo e Tau Malu'i Fonua 'a 'Ene 'Afió.
138. Na'e fokotu'u 'a e va'a ngāue makehe ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao, 'o kau ai 'a Tonga, Nu'usila, 'Aositelelia pea mo Fisi 'i he 2019. Ko e taha 'o e ngaahi tefito'i fatongia 'o e va'a ngāue ni ko e fevahevahe'aki 'i he ngaahi fakamatala felave'i hangatonu pea mo e ngaahi hia fakavaha'apule'anga 'o kau ki ai 'a hono fe'aveaki 'o e faito'o ta'efakalao.
139. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e vā fengāue'aki o e Potungāue Polisi 'a Nu'usila, 'Aositelelia, Polisi Fakavaha'apule'anga 'a Māmani, 'Ofisi 'o e Faito'o Ta'efakalo mo e Ngaahi Hiá 'o e *United Nations* pea mo 'Amelika ki hono ako'i mo fakalalakala 'a e 'ilo, taukei mo e ivi ngāue ka e tautefito ki he ngaahi ngāue fakatotolo mo e ngaahi ngāue tokamu'a (*prevention*).
140. Na'e lava mo hono fakatau mai 'o e ngaahi me'angāue fakatekinikale 'i he tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga Tonga, Pule'anga 'Aositelelia mo Pilitania. Ko e ngaahi me'angāue fakatekinikale ko 'eni 'oku fakataumu'a ki hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala 'aonga ki he fakatotolo pea mo veteki'aki ha to e faingamalie ki hono tufaki ta'efakalao 'o e faito'o ta'efakalao 'i Tongá ni.
141. 'Oku lele lelei 'a e ngaahi polokalama talatalaifale ki he to'utupú, ngaahi ako'angá, ngaahi siasí pea mo e ngaahi fakataha'anga fakakoló. 'A ia 'oku fakahoko atu ia 'i he letio, televisone, peesi fakasosiale (*facebook*) pehe ki he ngaahi polokalama ako 'a ia 'oku kau mai ki ai 'a e tukuikolo pea mo e ngaahi hoangāue kehekehe pe. 'Oku mahu'inga lahi foki 'a e polokalama talatalaifale ko'ení he 'oku tufaki atu ai 'a e ngaahi fakamatala falala'anga mo ha ngaahi fakahinohino pau ki he founga 'o e malu mo e hao 'a e nofo 'a e kakai 'o e fonua.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

142. 'Oku pou pou lahi 'a e Fale Aleá ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue kotoa pe ki hono tau'i koia 'o e faito'o ta'efakalaó. Na'e kau 'a e kaveingá ni 'i hono tokangaekina makehe koe'uhí ko e malava ke 'alu ke toe kovi ange 'i he hoko mai 'a e ngaahi faka'ata'atā ko ia hili 'a e *COVID-19*, pea 'oku pau ai ke hokohoko atu 'a hono muimui'i 'e Kōmití Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé 'a e ngaahi palani ngāue 'i he hili koia 'a e *COVID-19* mo e ngaahi fakataputapuí.

KONGA 2

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

KANOTOHI

PUIPUITU'A

PEESI

TŌ FOLOFOLA HUUFU 'A 'ENE 'AFIÓ 'I HE 'AHO 11 'O SANUALI 2022	1
TALI 'O E TŌ FOLOFOLA HUUFÍ MEI HE FALE ALEÁ	2
HOU'EIKI MĒMIPÁ, NGAÁHI FILI SI'Í, MO E LAHI 'O E NGĀUE KUO FAKAHOKÓ	3-6
NGAAHI TU'UTU'UNI 'A E 'EIKI SEÁ PEÁ MO E 'EIKI SEA LE'OLE'O 'O E FALE ALEÁ	
<u>KAVEINGA 1:</u> Ngāue 'a e Fale Alea felave'i mo e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Lahi 'i he ngaahi hopo 'a e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea 'i hono faka'ilo kinautolu 'i he malumalu 'o e Lao ki he Fili	6-7
<u>KAVEINGA 2:</u> Fakahifo (unseat) 'o e Kau Fakafofonga 'e 3 mei honau sea takitaha 'i he Fale Alea	7
<u>KAVEINGA 3:</u> Founga ngaue 'o e Fale Alea ki hono fakahoko 'o e Tohi Tali Folofola	7-8
<u>KAVEINGA 4:</u> Founga ngaue ki hono alea'i 'o e Patiseti	8
<u>KAVEINGA 5:</u> Fiema'u ke paloti'i ha fokotu'u 'o tatau ai pe pe 'oku taha pe 'a e fokotu'u 'o 'ikai ha toe fokotu'u kehe	8

VAHE 1: NGAÁHI LAO

1.1 Lao ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2022	9
1.1.1 <i>Tu'unga Fakapa'anga 'o e Fonua pea mo hono fakaivia 'o e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika 'o e fonua 'i he Patiseti 2022/2023</i>	10-11
1.1.2 <i>Fakamalohia 'o e ngaahi ngaue ki he Mo'ui mo e Mo'ui Lelei</i>	11-12
1.1.3 <i>Tokangaekina 'o e <u>AKO</u> 'i he Patiseti 2022/2023</i>	12-13
1.1.4 <i>Tokangaekina hono tau'i 'o e ngaahi pole fakalilifu o e Faito'o Konatapu</i>	13-14
1.1.5 <i>Feliliuaki 'a e 'Ea mo e ngaahi kaveinga kehe</i>	14-15
1.2 Lao (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Ngaahi Hia 2022	15
1.3 Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaahi Hia 2022	15-16
1.4 Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2022	16-17
1.5 Lao (Fakatonutonu) ki he Malu'i 2022	17
1.6 Lao (Fakatonutonu) ki he Folau Vaka 2022	17-18
1.7 Lao (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia 2022	18
1.8 Lao (Fakatonutonu) (Fika 4) ki he Ngaahi Hia 2022	18
1.9 Lao (Fakatonutonu) (Fika 5) ki he Ngaahi Hia 2022	18-19
1.10 Lao (Fakatonutonu) (Fika 6) ki he Ngaahi Hia 2022	19
1.11 Lao (Fakatonutonu) ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2022	20
1.12 Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 2022	20

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

1.13 Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2022	20
1.14 Lao (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vahenga 2022	20-21

VAHE 2: NGAahi TU'UTU'UNI (REGULATIONS)

2.1 Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fekau'aki mo e Tu'unga Fakalalakaka Faka'ekonomika	22
2.1.1 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga (Ngaahi 'Akauni) 2021	22
2.1.2 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021	22-23
2.1.3 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute (PACER PLUS) 2021	23-24
2.1.4 Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2021	24
2.1.5 Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021	24-25
2.1.6 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai (Fakatolonga) 2021	25-26
2.1.7 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2021	26
2.2 Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fekau'aki mo e Mo'ui mo e Mo'ui Lelei	26
2.2.1 Ngaahi Tu'utu'uni (COVID-19) ki he Mo'ui 'a e Kakai 2021	26
2.2.2 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (COVID-19) 2021	26-27
2.3 Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fekau'aki mo e Akó	27
2.3.1 Ngaahi Tu'utu'uni (Lesisita 'o e Kau Faiako) ki he Ako 2021	27-28
2.4 Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fekau'aki mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá	28
2.4.1 Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Kau Ngaue Fale'i ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Atakai 2021	28
2.5 Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fekau'aki mo e Ngaahi Kaveinga kehé	29
2.5.1 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Fakatau Fakapule'anga 2020	29-30
2.5.2 Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2021	30-31
2.5.3 Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2021	31
2.5.4 Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2021	31-32
2.5.5 Tu'utu'uni (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2021	32
2.5.6 Tu'utu'uni (Fakatonutonu)(Fika 3) ki he Tukupau 'Ekisia 2021	32

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

VAHE 3: NGAahi FOKOTU'U (MOTIONS) MO E NGAahi TOHI FEHU'I

3.1 Ngaahi Fokotu'u (Motions)	33
3.1.1 <i>Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2022: Nō Pa'anga Tokoni 'oku laka hake 'i he \$15 miliona ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023</i>	33-34
3.1.2 <i>Fokotu'u Fika 1/2022: Fokotu'u ki he Pa'anga Fakavāhengá mo e Ngaue Fakavāhengá</i>	34-36
3.2 Ngaahi Tohi Fehu'I	36
3.2.1 <i>Tohi Fehu'i Fika 1/2022: Fekau'aki mo e pa'anga kuo vahe'i ki he polokalama langa fale 'i he fakaakeake hili 'a e fakatamaki pā 'a e mo'unga afi pea mo e peau kula</i>	36
3.2.2 <i>Tohi Fehu'i Fika 2/2022: Fekau'aki mo e fakahoko fatongia 'a e Poate 'Uhila 'a Tonga</i>	37
3.2.3 <i>Tohi Fehu'i Fika 3/2022: Fekau'aki mo e tu'unga 'o e ngaahi polokalama tanu hala mo e palani ngāue na'e kamata'i 'e he Pule'anga na'e toki 'osi</i>	37-38
3.2.4 <i>Tohi Fehu'i Fika 4/2022: Fekau'aki mo e fakanofu lakanga ma'olunga 'i he Pule'anga 'a e ongo Minisitā Mālōlō</i>	38
3.2.5 <i>Tohi Fehu'i Fika 5/2022: Fekau'aki mo e tokolahi 'o e kakai fili na'a nau fehikitaki 'i he fili si'i 'o e 'aho 3 Nōvema 2022</i>	38
3.2.6 <i>Tohi Fehu'i Fika 6/2022: Fekau'aki mo e ngāue na'e fakahoko 'e Piveni Piukala 'i he Va'a EMMIS 'a e Potungaue Ako</i>	38-39

VAHE 4: NGAahi TOHI TANGI (PETITIONS)

4.1 Tohi Tangi Fika 1A/2022	40
4.2 Tohi Tangi Fika 2/2022	41
4.3 Tohi Tangi Fika 3B/2022	41-43
4.4 Tohi Tangi Fika 4A/2022	43-44
4.5 Tohi Tangi Fika 6/2022	44
4.6 Tohi Tangi Fika 8/2022	44

VAHE 5: NGĀUE 'A E NGAahi KOMITI FILI MO E KOMITI TU'UMA'U 'A E FALE ALEA

5.1 Komiti Fili 'a e Fale Alea ki he Tali 'o e Tō Folofola mei he Taloní	45-46
5.2 Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita	46
5.3 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga Fakapule'anga (Komiti Pa'anga)	46
5.4 Komiti Tu'uma'u ki he Lao (Komiti Lao)	47-48

FAKAMATALA 'O E NGAŪE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

5.5 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea (Ngaahi Totonu)	48-50
5.6 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale	50

VAHE 6: NGAHI FAKAMATALA FAKATA'U MO E NGAHI LIPOOTI KEHE MEI HE NGAHI SINO NGAUE FAKAPULE'ANGA

6.1 Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'oku fekau'aki mo e Tu'unga Fakalalakaka Faka'ekonomika	51
6.1.1 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Pa'anga 2020/2021	51-53
6.1.2 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021	53-54
6.1.3 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika 2021/2022	54-56
6.1.4 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Toutai 2021/2022	56-58
6.1.5 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Takimamata mo e Folau'eve'eva 2020/2021	58-60
6.1.6 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2020/2021	60-61
6.1.7 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ngoue 2021/2022	61-63
6.2 Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'oku fekau'aki mo e Mo'ui mo e Mo'ui Lelei	63
6.2.1 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Mo'ui 2020	63-64
6.3 Ngaahi Fakamatala Fakata'u fekau'aki mo e Ngaahi Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapu	64
6.3.1 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2017	64
6.3.2 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2020/2021	65-66
6.3.3 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2021/2022	66-67
6.3.4 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Fakamaau'anga 2020/2021	67-69
6.4 Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'oku fekau'aki mo e 'Atakai mo e Feliuliuaki 'a e 'Ea	69
6.4.1 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina e Ngaahi Me'a Fakavavevave, 'Atakai, Feliuliuaki 'o e 'Ea, Fetu'utaki mo e Malu Fakakomipiuta (MEIDECCC) 2020/2021	69-71
6.5 Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'a e toenga 'a e ngaahi potungaue mo e ngaahi lipooti kehe	71
6.5.1 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2020/2021	71-72
6.5.2 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ki Muli 2020/2021	72-73
6.5.3 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2021	74-75
6.5.4 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2021/2022	75-77

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

6.6 Ngaahi Lipooti Makehe mei he Ngaahi Sino Fakapule'anga	77
6.6.1 Fakamatala Pa'anga Fakata'u 'a e Pule'anga 'o Tonga ki he Ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2021	77-79
6.6.2 Palani Fakata'u Kakato 'a e 'Atita Seniale 2021/2022	79

VAHE 7: 'A'AHĪ FAKA-FALE ALEA, FENGAUE'AKI MO E NGAĀHI VAHENGĀ FILI MO E NGAĀHI FOLAU FAKA-FALE ALEA

7.1 'A'ahi Faka-Fale Alea	80-87
7.2 Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea ki he Ngaahi Vahengā Fili	88-100
7.3 Ngaahi Folau Faka-Fale Alea	100-105

FAKĀLAHI 1	106-110
-------------------	----------------

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

FAKAMATALA NGAUE 'O E TA'U FAKA-FALE ALEA 2022

1. Na'e huufi 'a e to'u faka-Fale Alea 'o e ta'u 2022 'i he 'aho 11 'o Sanualí 2022 'e he 'Ene 'Afió, Kingi Tupou VI, 'o fakafou 'i he tekinolosia. Ko e Tō Folofola Huufi-

" 'Eiki Sea,

'Oku ou fakafeta'i ki he 'Otua he 'etau a'usia 'a e Ta'u fo'ou pea 'oku ou fakamalo atu kiate koe mo e Palemia fo'ou, pea pehee ki he Kau Fakafofonga kotoa 'o e Fale ni, 'i he lava lelei 'a e Fili Fale Alea pea mo e fokotu'u 'o e Pule'anga fo'ou, 'o a'u mai ki he Huufi ko'eni 'o e Fale Alea 'o e ta'u ni.

'Oku mahino pe 'a e ngaahi POLE ki he kaha'u. Ko ia, 'oku totonu ke fokotu'utu'u lelei 'etau ngaahi Taumu'a ki he Langa 'o e Fonua, koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau koloa fe'unga ke fakalato kotoa 'a e ngaahi fiema'u. 'I he fiema'u ke tau laka atu kimu'a, kuopau ke tau vakai leva ki he TUKUNGA FAKAPA'ANGA LOLOTONGA 'o e Fonua.

'E 'ikai ke malava 'e he 'etau maketi fakaloto fonua ke feau 'a e fetoo'aki 'a e fefakatau'aki mo Muli. Ko e LOLO foki mo e ME'ATOKONI 'a 'etau ongo koloa Hu Mai lahi taha. 'E malava 'e he Ma'u'anga Ivi mei Natula ke holoki ha kongas'i'i pe 'o e ngaahi fakamole ki he Lolo, ka 'oku fiema'u ke tokonia 'e he Pule'anga 'a e fakatupu fakalotofonua 'o e Me'atokoni, pea ke malu'i faka-Lao 'a e ngaahi NGAUE'ANGA 'oku kei langalanga hake, hangee ko e NGOUE mo e TOUTAI. Koia ai, kuopau ke fakamu'omu'a 'a e ngaahi ngaue Langa Fonua 'oku tataki mei he Va'a 'o e SEKITOA FAKATAAUTAHA, 'o hange koia 'oku haa 'i he 'etau Palani Fakalalakala pea poupu ki ai 'a e Ngaahi Fonua 'oku nau tokonia 'a e Langa Fakalalakala.

'Oku kei tu'u kimu'a pe 'a e fiema'u ke MO'UI LELEI pea ke AKO 'a e Kakai 'o e Fonua, koe'uhi ke lava ke tau nga'unu kimu'a 'o fakatatau ki he 'etau Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakala.

'Oku kei hoko pe 'a e Mahaki Faka'auha, ko e COVID 19, ko e pole lahi lolotonga ia ki he kakai kotoa 'o e Fonua, 'o hangee pe, ko e pole lahi 'o e FAITO'O KONA TAPU ki he Fonua kae tautefito pe ki he To'utupu.

Ko ia, kuo mahino 'a e ngaahi pole ki he To'u Fale Alea koeni.

Ko e ha 'a e ngaue 'a e Pule'anga ke tali'aki 'a e ngaahi pole koeni, 'oku totonu ke ALEA'I ia mo FA'UFA'U ke maau 'a e ngaahi founa ki hono FAKAHOKO 'i he Fale ni.

'Oku ou talamonuu atu ke tataki kimoutolu 'e he 'Eiki 'i he fakahoko 'o e ngaue ki he lelei 'a Tonga mo hono Kakai.

'Ofa atu."

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

2. Ko e ‘uluaki tali ‘a e Fale Aleá ki he Tō Folofola Huufí ‘i he tohi ‘o e ‘aho 12 ‘o Sanuali 2022 mei he ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea, Lord Tu’iha’angana, na’e fakahoko atu ia ki he ‘Ofisi Palasi ‘i he ‘aho 20 ‘o Sanuali 2022 ‘e he Fakafofonga Nopele Fika 3 ‘o Tongatapu, Lord Fohe, pea mo e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 1, Tevita Fatafehi Puloka. Ko e ‘uluaki tali ‘a e Fale Alea ki he Tō Folofola Huufí-

“‘Aho 12 ‘o Sanuali 2022

*Kingi Tupou VI,
Ko e Tu’i ‘o e ‘Otu Tonga,
Palasi Faka-Tu’í,
Nuku’alofa.*

‘E Ho’o ‘Afió,

Fakafeta’i ki he ‘Otua Mafimafi ‘i he ‘Ene fakalākoifua lelei ‘a e ‘Afió na ko e Tu’i ‘o Tonga.

‘Oku mau hūfanga he talamalu Ho Fonuá, kae fakahoko atu ‘emau ongo’i koloa’ia mo’oni koe’uhi ko e koloa kuo tō mei loto tatau, ‘a e Tō Folofola mei he Taloní ‘i he ‘aho Tūsíte 11 ‘o Sanuali 2022 ‘i hono huufi ‘o e to’u Fale Alea ‘o e ta’u 2022.

Fakafeta’i ‘i he langimama’o ‘a e ‘Afió na, ke hoko ko e kāpasa folau ‘a e Fale Aleá ‘i he tūlifua ki hono ngaahi fatongia ‘oku tofa ‘e he Konisitūtoné. ‘E tuku ha tokanga makehe ki hono pouaki ‘o e tupulaki faka’ekonōmika ‘o kau ki ai ‘a e fefakatau’aki mo tu’apule’anga mo e ngāue ‘a e sekitoa taaudahá, akó, mo’ui lelei, malu’i mo e mateuteu ‘a e fonuá ki he fokoutua COVID-19 mo e ngaahi pole ‘o e faito’o konatapu, koe’uhí ko e lelei fakalukufua ‘a e kakai ‘o Tongá.

‘I he loto taliangi kakato, ‘oku mau tūkufua ke hā mei he’emau fakahoko fatongiá ha langa fonua ‘oku tu’uloa pea ke a’usia ‘a e ngaahi taumu’a ola ‘oku mokoi ki ai Ho Finangaló. Ko ia, te mau fakahoko atu ki Ho’o ‘Afió ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u faka-Fale Alea ko ‘ení ha fakamatala kakato ‘o e ngaahi ngāue kuo lava ‘o fekau’aki mo e ngaahi kaveingá ni.

‘Oku mau talamonū atu ki he ‘Afió na mo e fakatauange ke kei monimonūmonitonu ai pē ‘a Ho’o Pulé. Ko ‘emau lotú ia ke toka ai pē ‘a e ‘alo’ofa mo e hōifua ‘a Sihova ki he ‘Afió na pea ke tu’uloa ai pē ‘a e pule ‘a Ha’a Moheofo.

‘Oku ou faka’apa’apa atu mo e loto ‘apasia mo’oni,

*Fakamo’oni Hingoa – Lord Tu’iha’angana
Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea ‘o Tonga”*

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

3. Na'e fakahoko 'a e fuofua fakataha 'o e ta'u faka-Fale Aleá 'i he 'aho Tu'apulelulu 13 'o Sanuali 2022. Ko e fuofua 'asenita 'o e 'uluaki fakatahá ni ko hono fakafuakava'i 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá 'o fakatatau ki he Kupu 83 'o e Konisitūtone 'o Tongá.
4. Ko kinautolu 'eni ko e Kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpelé mo e Kau Fakafofonga 'o e Kakaí na'e fili 'i he Fili Lahí 'o Nōvema 2021 pea 'i he ngaahi Fili Si'i (By-Elections) kimui aí, pea na'a nau fakahoko fatongia 'i he ta'u faka-Fale Alea ko 'ení. 'Oku fakakau atu 'i heni 'a kinautolu na'a nau hoko ko e Mēmipa 'o e Fale Aleá 'o makatu'unga 'i hono fili kinautolu 'e he Palemiá ko e Minisitā 'a e Kapinetí 'o fakatatau mo e Kupu 51(2)(a) 'o e Konisitutoné:

FAKAFOFONGA 'O E HOU'EIKI NOPELE

Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Tongatapu	Lord Vaea <i>(Sea 'o e Komiti Kakato, Sanuali ki 'Okatopa 2022)</i>
Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Tongatapu	Lord Tu'ivakano
Fakafofonga Nopele Fika 3 'o Tongatapu	Lord Fohe
Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Ha'apai	Lord Tu'iha'angana <i>(Tokoni Sea 'o e Fale Alea)</i>
Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai	Lord Fakafanua <i>(Sea 'o e Fale Alea)</i>
Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Vava'u	Lord Tu'i'afitu
Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Vava'u	Lord Tu'ilakepa <i>(Sea 'o e Komiti Kakato, mei 'Okatopa 2022)</i>
Fakafofonga Nopele 'o 'Eua	Lord Nuku
Fakafofonga Nopele 'o e Niuatoputapu mo Niuafou'u	HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

FAKAFOFONGA 'O E KAKAI

Fakafofonga Vahenga Fili 'o Tongatapu 1	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai Fika 2 'o Tongatapu	'Uhila Moe Langi Fasi
Fakafofonga Kakai Fika 3 'o Tongatapu	Siaosi 'Ofa ki Vahafolau Sovaleni <i>(Palemia)</i>
Fakafofonga Kakai Fika 4 'o Tongatapu	Tatafu Toma Moeaki <i>(18 Novema 2021 ki he 10 'Aokosi 2022)</i> Mateni Tapueluelu <i>(mei he 'aho 3 'o Novema 2022)</i>
Fakafofonga Kakai Fika 5 'o Tongatapu Fakafofonga Kakai Fika 6 'o Tongatapu	'Aisake Valu Eke Poasi Mataele Tei <i>(18 Novema 2021 ki he 10 'Aokosi 2022)</i>

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

	Dulcie Elaine Tei <i>(mei he 'aho 3 'o Novema 2022)</i>
Fakafofonga Kakai Fika 7 'o Tongatapu	Sione Sangster Saulala <i>(18 Novema 2021 ki he 10 'Aokosi 2022)</i>
	Paula Piveni Piukala <i>(mei he 'aho 3 'o Novema 2022)</i>
Fakafofonga Kakai Fika 8 'o Tongatapu	Semisi Tauelangai Fakahau <i>(18 Novema 2021 ki he 26 'Okatopa 2022)</i>
Fakafofonga Kakai Fika 9 'o Tongatapu	Seventeen Toumoua
Fakafofonga Kakai Fika 10 'o Tongatapu	Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai Fika 11 'o 'Eua	Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi
Fakafofonga Kakai Fika 12 'o Ha'apai	Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano <i>(18 Novema 2021 ki he 10 Sune 2022)</i>
	Mo'ale Finau <i>(mei he 'aho 1 'o Sepitema 2022)</i>
Fakafofonga Kakai Fika 13 'o Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai Fika 14 'o Vava'u	Saia Ma'u Piukala
Fakafofonga Kakai Fika 15 'o Vava'u	Samiu Kuita Vaipulu
Fakafofonga Kakai Fika 16 'o Vava'u	Viliani Uasike Latu
Fakafofonga Kakai Fika 17 'o e Ongoniua	Vatau Mefi Hui
Minisita Fili 'e he 'Eiki Palemia	Fekitamoeloa 'Utoikamanu <i>Minisitā ki Muli mo e Takimamata</i>
Minisita Fili 'e he 'Eiki Palemia	Tiofilusi Tiueti <i>Minisitā Pa'anga mo e Ngaahi Palani Fakafonua mo e Minisitā Tanaki Pa'anga mo e Kasitomu (mei he 'aho 17 'Okatopa 2022)</i>

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

5. Lolotonga ‘a e ta’u faka-Faleá, na’e pekia ‘a e Memipa Fale Alea ‘e toko ua. Na’e pekia ‘i he ‘aho 10 ‘o Sune 2022 ‘a Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, ko e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o e Vahenga Ha’apai 12 pea mo e Minisita Ngoué. Na’e pekia ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Okatopa 2022 ‘a Semisi Tauelangí Fakahau, ko e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o e Vahenga Tongatapu 8 pea mo e Minisita Toutai.
6. Na’e fakahoko ‘a e ngaahi Fili Si’i (By-elections) ‘e 4 lolotonga ‘a e ta’u faka-Fale Aleá ni, ma’ae vahenga filí ni-
 - (i) **Ha’apai 12:** Fili Si’i ‘i he ‘aho 1 ‘o Sepitema 2022, makatu’unga he ‘atā ‘a e sea ‘o e Fakafofonga ma’ae vahenga ni koe’uhi ko e pekia ‘a Vili Faka’osiula Manuopangai Hingano.
 - (ii) **Tongatapu 4:** Fili Si’i ‘i he ‘aho 3 ‘o Novema 2022, makatu’unga he ‘atā ‘a e sea ‘o e Fakafofonga ma’ae vahenga ni koe’uhi ko hono fakahifo (unseat) mei he Fale Alea he ‘aho 10 ‘o ‘Aokosi 2022 ‘a e Fakafofonga na’e fili ‘i he Fili Lahi ‘o Novema 2021.
 - (iii) **Tongatapu 6:** Fili Si’i ‘i he ‘aho 3 ‘o Novema 2022, makatu’unga he ‘atā ‘a e sea ‘o e Fakafofonga ma’ae vahenga ni koe’uhi ko hono fakahifo (unseat) mei he Fale Alea he ‘aho 10 ‘o ‘Aokosi 2022 ‘a e Fakafofonga na’e fili ‘i he Fili Lahi ‘o Novema 2021.
 - (iv) **Tongatapu 7:** Fili Si’i ‘i he ‘aho 3 ‘o Novema 2022, makatu’unga he ‘atā ‘a e sea ‘o e Fakafofonga ma’ae vahenga ni koe’uhi ko hono fakahifo (unseat) mei he Fale Alea he ‘aho 10 ‘o ‘Aokosi 2022 ‘a e Fakafofonga na’e fili ‘i he Fili Lahi ‘o Novema 2021.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

7. Ko e Fili Si'i (By-election) 'e 1 'e toki fakahoko ki he 'aho 19 'o Sanuali 2023, ma'ae vahenga Tongatapu 8, makatu'unga he 'atā 'a e sea 'o e Fakafofonga ma'ae vahenga ni koe'uhi ko e pekia 'a Semisi Tauelanghi Fakahau.
8. Ko e ngaahi fakataha fakakātoa 'a e Fale Aleá 'e 25 na'e fakahoko 'i he ta'u 2022. Ko e ngaahi tu'utu'uni (resolutions) fakakatoa 'a e Fale Aleá 'e 172 na'e fakahoko 'i he ngaahi fakataha Fale Alea ko 'ení.
9. Ko e fakamā'opo'opo eni 'o e ngaahi ngāue na'e fakakakato 'i he ngaahi fakatahá ní:

Ngaahi Lao	Fakapaasi 'a e Lao 'e 14
Ngaahi Tu'utu'uni (Regulations)	Ngāue ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'e 17
Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'a e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá	Ngāue ki he Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'e 17
Ngaahi Lipooti 'a e Ngaahi Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá	Ngāue ki he Ngaahi Lipooti Kōmiti 'e 13
Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea	Tali 'a e Ngaahi Lipooti 'A'ahi 'e 5
Ngaahi Lipooti Makehe	Ngāue ki he Ngaahi Lipooti Makehe 'e 2
Ngaahi Tohi Tangi	Ngāue ki he Tohi Tangi 'e 6
Ngaahi Fokotu'u Faka-Fale Alea	Ngāue ki he ki he Ngaahi Fokotu'u 'e 2

10. 'Oku 'oatu 'i he ngaahi Vahe 'oku hokohoko maí 'a e lipooti 'o e ta'u ngāue 2022, 'aki hono fakamatala 'a e ngaahi 'asenita ne ngāue ki ai 'a e Fale Aleá. 'Oku fakafekau'aki 'i he ngaahi fakamatala ni 'a e ngaahi 'asenita ngāué ki he ngaahi kaveinga, 'o kau ai 'a e ngaahi kaveinga na'e toka ki ai 'a e finangalo 'o 'Ene 'Afió, Kingi Tupou VI, 'i he ngaahi koloa ne Tō mei he Taloní 'i he Folofola Huufi 'o e Ta'u Faka-Fale Aleá 'i Sanuali 2022. 'Oku fakamā'opo'opo 'a e ngaahi makatu'unga ko 'ení ki ha kaveinga 'e nima, 'a ia ko e tu'unga mo e fakalalakalaka faka-'ekonōmika 'o e fonuá, mo'uí mo e mo'ui leleí, akó, ngaahi pole fakalilifu 'o e faito'o konatapu, 'ātakai mo e feliuliuaki 'o e 'eá.
11. Kae kimu'a aí, 'oku faka'osi 'aki 'a e Kongá ni ha ngaahi fakamatala 'o ha ngaahi tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá (Speaker's Rulings) fekau'aki mo e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá.

KAVEINGA 1: Ngāue 'a e Fale Alea felave'i mo e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Lahi 'i he ngaahi hopo 'a e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea 'i hono faka'ilo kinautolu 'i he malumalu 'o e Lao ki he Fili.

12. **Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 2 'o Sune 2022 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko e Hou'eiki Fakafofonga Fale Alea 'o e ngaahi Vāhenga Fili 'e 4, kuo fakata'e'aonga'i hono fili kinautolu ki he Fale Alea 'i he fili lahi 'o e 'aho 18 'o Nōvema 2021 'i ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahi 'o Tonga. Na'e tuku mai 'a e tohi fakamo'oni mei he Fakamaau'anga 'o fakahā mai ai 'a e ola ko eni. 'Oku fakatatali hono fakahifo 'a e kau Fakafofonga 'o e Fale Alea ko eni, 'o fakatatau ia ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau, koe'uhi na'e toe ma'u mai mei he Fakamaau 'a e ngaahi tu'utu'uni fakatatali (*stay*) 'o e tu'utu'uni kiate kinautolu takitaha fekau'aki pea mo 'enau ngaahi hopo kae 'oleva kuo pau 'a e ola 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau Tangi ki he'enau hopo ko ia. Ko e totonu ke tangi ko e totonu faka-Konisitūtone ia 'a e Tonga kotoa pea 'oku faka'apa'apa'i. Kapau 'e tali 'a e ngaahi tangi 'e hoko atu pē 'a e kau Mēmipa ni 'i honau sea 'i he Fale Alea. Kae kapau 'e 'ikai tali 'enau tangi 'e

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

fakahoko leva he Fale Alea hono fakahifo (*unseat*) kinautolu takitaha mei honau sea ‘i he Fale Alea fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e lao.

13. ‘I he hokohoko atu ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea kae ‘oua ke mahino ‘a e ola ‘a e Hopo Tangi ‘a e Hou’eiki Mēmipa ko eni, te nau kei ma’u pē ‘enau ngaahi totonu ko e Mēmipa kakato ‘a e Fale Alea ‘o fakatatau pea mo e tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone. ‘Oku ‘ikai ‘i ai ha mafai ko e Sea ‘o e Fale Alea pē ko ha tu’utu’uni ‘i he lao ‘e malava ai ke tau ta’ofi ‘a e ngaahi totonu kuo foaki ‘e he Konisitūtone ki he Hou’eiki Mēmipa ni.

KAVEINGA 2: Fakahifo (*unseat*) ‘o e Kau Fakafofonga ‘e toko tolu (3) mei honau sea takitaha ‘i he Fale Alea.

14. **Fekau’aki mo e Tu’utu’uni 1(2) ‘o e Tohi Tu’utu’uni. Tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua, ‘o e ‘aho 10 ‘Aokosi 2022 ‘i he fakataha ‘a e Fale Alea:** Na’e fakata’e’aonga’i ‘e he Fakamaau’anga Lahi ‘a hono fili ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e ngaahi Vāhenga Fili ‘e 4 (Tongatapu 4, 6, 7 mo e 10) ‘i he Fili Fale Alea ‘o e ‘aho 18 Novema 2021. ‘I he hili hono tuku mai ‘a e ngaahi Tohi Fakamo’oni ‘o eni, na’e toe tali ‘e he Fakamaau’anga Lahi ke toloi (*stay*) ‘a hono ngāue’aki ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ola ‘enau hopo takitaha kae ‘oua kuo tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga Tangi ki he ‘enau ngaahi tangi.
15. Kuo tuku mai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga Tangi ‘i he ‘aho 9 ‘o ‘Aokosi 2022 ‘o fekau’aki mo e ngaahi hopo tangi takitaha pea ko hono ola kuo fakata’e’aonga’i ai ‘a e fili ki he Fale Alea ‘i he ‘aho 18 ‘o Novema 2021 ‘o: Tatafu Toma Moeaki na’e fili ko e Fakafofonga ‘o Tongatapu 4, Poasi Mataele Tei na’e fili ko e Fakafofonga ‘o Tongatapu 6 pea mo Sione Sangster Saulala na’e fili ko e Fakafofonga ‘o Tongatapu 7.
16. Ko e fatongia leva ia ‘o e Fale Alea ke fakahifo (*unseat*) ‘a e kau Fakafofonga ‘e toko tolu (3) ko eni mei honau takitaha sea ‘i he Fale Alea fakatatau ki he kupu 21 (5) mo e kupu 32 (1) ‘o e Lao ki he Fili Fale Alea. Fakatatau ki he ngaahi me’a kuo ‘osi fakahoko ‘i he Fale Alea ‘i he kuohili (*precedents*), ‘a ia na’e fakahoko fakamuimui ‘i he ta’u 2016, ko e fakahifo (*unseat*) ‘o ha Mēmipa mei hono Sea ‘i Fale Alea, ‘e fai ia ‘i he fakataha hoko ‘a e Fale Alea ‘i he hili ‘a hono ma’u ‘e he Sea ‘o e Fale Alea ‘a e Tohi Fakamo’oni mei he Fakamaau’anga kuo fakata’e’aonga’i ‘a e Fili ‘o e Fakafofonga ‘o ha Vāhenga Fili.
17. Na’e fakahā ‘a e fakahifo (*unseat*) ‘i he felotoi (*consensus*) pea tu’utu’uni ke faka’asi ia ‘i he lekooti ‘o e feme’a’aki ni (*hansard record*) pea ke hoko ia ko e Tu’utu’uni Faka-Fale Alea (*Resolution*). Pea ‘e ‘ikai ke fakahoko ha hikinima fakahā loto pē pālotti, koe’uhi kuo tu’utu’uni ‘a e lao kuo pau ke fakahifo (*unseat*) ‘a e Kau Fakafofonga ni.

KAVEINGA 3: Founga ngaue ‘o e Fale Alea ki hono fakahoko ‘o e Tohi Tali Folofola

18. **Fekau’aki mo e Tu’utu’uni 9 ‘o e Tohi Tu’utu’uni. Tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea, Lord Tu’iha’angana, ‘o e ‘aho 13 ‘o Sanuali 2022 ‘i he fakataha ‘a e Fale Alea:** ‘Oku

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

mahino foki na’e toki ngāue’aki mai e ngaahi founa Tali Folofola fo’ou ‘i he ta’u ‘e taha kuo’osi ‘o fakahoko ‘aki e founa ko ení. ‘A ia ko e Tali Folofola ko ‘eni ‘oku fakalukufua pē pea ko e ngaahi kaveinga ne tō mei he Taloní ‘e toki fakakakato hono tali mo e lipooti ki he ‘Ene ‘Afió ‘i ha ‘aho ‘e femahino’aki ‘e he Sea ‘o e Fale Aleá mo e Palēmia ke tāpuni ai ‘a e Fale Alea ki he ta’u ni. Pea ‘oku tau feinga pe ‘i hono teuteu’i ‘a e Tohi Tali Folofola ke ngaue’aki ‘a e founa ke ‘oua toe fakamafola atu mo mama kitu’a ke mahino ‘oku toki a’u ‘a e Tali Folofola ki he ‘Ene ‘Afió pea toki tuku atu ki he kakai.

KAVEINGA 4: Founa ngaue ki hono alea’i ‘o e Patiseti

19. **Fekau’aki mo e Tu’utu’uni 38(2) mo e 131(2) ‘o e Tohi Tu’utu’uni. Tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, ‘o e ‘aho 2 ‘o Sune 2022 ‘i he fakataha ‘a e Fale Aleá:** Ko e founa ‘oku fa’a ngāue’aki ‘e he Fale ‘i he taimi ‘oku lau ‘uluaki ai ‘oku fa’a tukuange ‘a e faingamālie ki he Memipa ‘oku ne fakahu mai ‘a e Lao Fakaangaanga (*sponsor*) ke ‘omai ha’ane fakama’ala’ala nounou kimu’a pea tau lau ‘uluaki e lao. Ko e faingamālie leva ko eni koe’uhi ko e tu’utu’uni makehe ‘oku foaki ma’ae ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku ‘ikai fakangatangata ‘ene taimi. Na’e ‘osi mahino ‘e tukuhifo ‘a e Patiseti ki he Komiti Pa’anga ke nau ngāue ki ai. Ko ‘eku kole ke nau vakai pe ‘oku tonu e Patiseti pea ‘oku ‘i ai e mo e ngaahi me’a kehe ‘oku fiema’u ke nau ngāue ki ai, ki he Patiseti pea toki fakafoki mai ki he Fale ni. ‘E malava pē ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, ka ‘oku ou tui ‘e lelei ange ngāue kapau ‘e tukuhifo ki he Komiti ‘oku ne hanga ‘o tokangaekina ‘a e ngaahi me’a fakapa’anga.

KAVEINGA 5: Fiema’u ke paloti’i ha fokotu’u ‘o tatau ai pe pe ‘oku taha pe ‘a e fokotu’u ‘o ‘ikai ha toe fokotu’u kehe

20. **Fekau’aki mo e Tu’utu’uni 63(2) ‘o e Tohi Tu’utu’uni. Tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Aleá, Lord Tu’iha’angana, ‘o e ‘aho 13 ‘o Sanuali 2022 ‘i he fakataha ‘a e Fale Aleá:** Ko e fokotu’u ki he Sea ‘o e Komiti Kakato ‘o e Fale Ale ‘oku taha pe pea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha fokotu’u kehe. Ko ia ai, fakatatau ki he tu’utu’uni faka-fakataha ‘o e Fale Alea ‘oku fiema’u ke tau fakapapau’i’aki ‘a e fokotu’u ko ‘eni ‘a e paloti kimu’a ‘a hono fakanofa ‘a e Hou’eiki Memipa kuo fokotu’u ki he lakanga Sea ‘o e Komiti Kakato.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

Vahe 1: Ngaahi Lao

21. Ko e Ngaahi Lao kotoa 'e 14 na'e fakapaasi 'e he Fale Alea. Ko e ngaahi lao 'e 10 na'e fakahu mai ki he Fale Alea ko e ngaahi lao fakaangaanga 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi lao 'e 4 na'e fakahu mai ki he Fale Alea ko e ngaahi lao fakaangaanga Taautaha.

1.1 Lao ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2022

22. Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 14 Sune 2022. Na'e fakataumu'a 'a e Lao ni ke vahe'i 'a e pa'anga 'e \$573,110,500 mei he pa'anga 'a e Pule'anga ke ngaue'aki ki he ngaahi fakamole mo e ngaahi ngaue 'a e Pule'anga ki he vaha'ataimi 'o 1 Siulai 2022 ki he 'aho 30 Sune 2023.
23. Ko e pa'anga fakalūkufua na'e tali 'e he Fale Alea ko e pa'anga ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023, ko e **T\$573.1 miliona**. 'I hono fakakau ki ai 'a e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa ngāue mei tu'apule'angá mo e fakalalakaka 'i he ngaahi koloa, 'oku fakakātoa ko e **T\$764.7 miliona**. Ko e pa'anga 'a e Pule'angá pe koia 'oku ui faka-Pilitānia ko e *recurrent budget*, na'e fe'unga mo e **T\$437.0 miliona**. Ko e pa'anga 'oku tokoni mai ki he patiseti 'a e fonuá mei he ngaahi hoa ngāue mei tu'apule'angá pe koia 'oku ui faka-Pilitānia ko e *development budget*, na'e fe'unga mo e **T\$327.7 miliona**. Ko e pa'anga tānaki 'a e Pule'angá 'e hū mai 'oku fakafuofua ki he **T\$341.8 miliona**.
24. Ko e patiseti 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023, ko e patiseti 'oku fe'amokaki (deficit), pea ko e ta'u fakapa'anga 'aki 'eni hono ua 'a e fe'amokaki 'a e patiseti 'a e Pule'angá. 'Oku makatu'unga 'a e patiseti fe'amokaki ko 'eni mei he ngaahi fakatamaki fakaenatulá 'o hangē ko e mapuna 'a e mo'ungaafi ko Hunga-Tonga-Hunga-Ha'apai ("HTHH"), kae pehé ki he hokohoko lelei atu 'a e ngāue 'a e Pule'angá¹. 'Oku fe'amokaki 'aki 'a e patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2022/2023 'aki 'a e **T\$30.3 miliona**. 'Oku taumu'a 'a e Pule'angá ke fakapa'anga 'a e fe'amokaki ko 'eni 'aki ha ngaahi tokoni pa'anga mei he ngaahi hoa ngāue 'o kau kiai 'a e Pangikē 'a Mamaní (budget support), kae pehé ki ha kole nō 'a e Pule'angá ki he Kautaha Fakapa'anga Fakatu'apule'angá pe ko ia 'oku 'iloa faka-Pilitānia ko e *International Monetary Fund* ("IMF"), 'a ia 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e **T\$22.0 miliona**.
25. 'Oku vahevahe 'a e patiseti 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023 ki he ngaahi kaveinga lalahi 'e 9, ka 'oku fakalūkufua ki he ngaahi tefito'i kaveinga lalahi 'e 3 'a ia ko e 'uluaki ko e langa ke matu'uekina e faingata'a ki he fonuá, ko hono ua ko e lelei ange 'a e fakahoko fatongiá mo ma'ama'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá, kae pehé ki he fakatupu faingamālie faka'ekonōmiká. Ko e ngaahi tefito'i kaveinga ko 'eni 'oku 'i loto ai 'a e mahu'inga ke langa fakaakeake mei he HTHH, fakamālohia 'a e Lao ki he Langá, holoki 'o e tu'unga masivesivá, ngāue fakafonua mo Tu'apule'anga ke holoki hono tufaki, ngāue'aki mo e uesia tamaki 'o e faito'o ta'efakalaó, fakalalakaka'i 'o e akó mo e ma'u ngāue, tokangaekina 'o e mo'ui lelei mo e malu'i mo'uí, ngāue'aki 'o e ma'u'anga ivi fakaenatulá, tokoni'i 'o e ngaahi sekitoa taautahá mo e ngaahi kautaha 'ikai faka-Pule'angá, ngaahi langa lalahi mo e ma'u'anga pa'anga tokoni ki he ngaahi fakatamaki fakaenatulá.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

26. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'oku fokotu'utu'u 'i he patiseti 'a e Pule'angá koe'uhī ko e halafononga ia ke fou ai 'a e Pule'angá mo e fonuá ki he ta'u fakapa'angá 'o fakatatau kihe ivi fakapa'anga 'a e Pule'anga Tongá. Ko e tafe'anga foki ia 'o e pa'anga tukuhau mo e pa'anga tokoni 'oku fakafou mai ki he fonuá, ki he kakaí mo e ngaahi ngāue'angá. 'Oku toe mahu'inga foki koe'uhī ko e ngaahi fokotu'utu'u ko 'ení 'oku ne mākupusi 'a e ngaahi palani ki he malu, ma'uma'uluta, mo e tupulaki faka'ekonōmika 'a e fonuá.

1.1.1 Tu'unga Fakapa'anga 'o e Fonua pea mo hono fakaivia 'o e Langa Fakalalakaka Faka'ekonomika 'o e fonua 'i he Patiseti 2022/2023

27. 'I hono vakai'i fakalūkufua 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá, 'oku hā mai ai 'a e ngaahi me'a lalahi fekau'aki mo e tupu faka'ekonōmika (GDP) kae pehé foki ki he hikihiki 'a e koloá (inflation). 'Oku fakafuofua 'e he Pule'angá 'e holo 'a e tupu faka'ekonōmiká 'aki 'a e 2.5% 'o makatu'unga 'eni 'i he ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e ngaahi nunu'a kovi 'o e COVID-19¹. 'I he 'ene fekau'aki mo e hikihiki 'a e koloá, ko e ngaahi tupu'anga 'o e hikihiki 'a e koloá, 'oku ne tuku mai ai ha founa ke tokoni ki hono fakasi'isi'i e hikihiki 'a e koloa pea mo fokotu'u ha founa fe'unga ke fakangatanga 'aki 'a e hikihiki 'a e koloá pea ke hiki hake e tupu faka'ekōmiká. Ko e ma'olunga taha e hikihiki e koloa ne a'u ia ki he ma'olunga tahá ko e pēseti 'e 9.3% 'i Tīsema 2021 pea ne holo 'o a'u ki he ma'ulalo ko e pēseti 7.8% 'i Ma'asi 2022. Ko e ngaahi 'uhinga fekau'aki pea mo e hikihiki 'a e mahu'inga 'o e koloa na'e makatu'unga ia 'i he hiki hake e mahu'inga e koloá pea mo e ngaahi fakahoko fatongia, hiki hake e mahu'inga e ngaahi koloa hū mai, pea mo e 'ikai fe'unga hono ngaahi mo hono teuteu'i 'o e ngaahi koloa fakalotofonuá tupu mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula². Ko e hikihiki e koloa fakalotofonua 'oku fakafuofua 'e foki 'o lele lelei 'i he taimi e fakaakeake lelei hake ai 'a e sekitoa Ngoué mo fakapapau'i ko e ngaahi koloa me'akai 'oku lahi fe'unga hili ange e ngaahi fakatamaki fakaenatulá.
28. Na'e 'i ai 'a e tokanga makehe 'a e Fale Aleá ki he tu'unga fakapa'anga 'o e fonuá koe'uhī ko e ngaahi founa ke fakahoko'aki 'a hono monomono 'o e fe'amokaki 'i he patisetí. Na'e fakatokanga'i 'e he Fale Aleá 'a e holo 'a e ivi fakapa'anga 'o e fonuá mei he ngaahi pa'anga hū maí, ka e pehé foki ki he ivi ngāue 'oku fiema'u ki hono fakaakeake 'o e fonuá mei he HTHH pea mo e fokoutua COVID-19 'i he 'ene mafola 'i he fonuá ni. 'Oku 'i ai 'a e tokanga ki he ngaahi nō mo e pōnite 'oku tuku atu 'e he Pule'angá 'i he ngaahi taimi 'oku vaivai ai 'a e ivi 'o e pa'anga Tongá 'i he fefakatau'akí pea mo e fakafetongi pa'angá. Neongo iá, 'oku fakafuofua ki he T\$330.0 miliona 'a e hulu 'o e pa'anga 'oku tauhi 'e he ngaahi pangikē 'o makatu'unga 'i he lahi 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he fonuá hili 'a e fakatamaki HTHH, pea na'e pehé 'e he Pule'angá 'e fakahoko 'a e ngāue ke fokotu'u ha lao ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai lava 'o totongi 'enau ngaahi mo'uá (bankruptcy laws), fakalelei'i mo e ngaahi ngāue fakakelekelé (land administration system), pea mo fakakakato hono fokotu'u 'o ha kautaha fakalotofonua ki hono tānaki 'o e ngaahi fakamatala nō (credit registry).

¹ Pule'anga 'o Tongá, Potungāue Pa'angá, Fakamatala Patiseti tau fakapa'anga 2022/23, peesi 70

² Pule'anga 'o Tongá, Potungāue Pa'angá, Fakamatala Patiseti tau fakapa'anga 2022/23, peesi 94

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

29. Na’e vahe’i ‘e he Pule’angá ‘a e **T\$92.7 miliona**³ ‘i he ta’u fakapa’anga 2022/2023, ‘o taumu’a ke fakafaingamālie e fefakatau’aki fakafeitu’u’ mo e fakatu’apule’anga’ tautautefito ki he ngoue’, toutai’, ngāue fakamea’a’, takimamata’, langa fo’ou’mo e ngaahi ngāue makehe’mo e sekitoa taautaha’ ke holoki ‘a e koloa hū mai. Ko e tefito’i kaveinga ngāue hono 7 foki ‘eni ‘a e Pule’angá ‘i he patisetí.
30. ‘Oku kau ki he ‘āsenita ngāue ko ‘eni ‘a e **T\$21.0 miliona**, ko ha pa’anga tokoni ki he fakaakeake ‘a e fonuá ka e tautautefito ki he ngaahi sekitoa fakatupu koloá, mei he mapuna ‘a e mo’ungaafi HTHH. ‘Oku hokohoko atu foki mo e ngāue ki he polōseki ki he fale fa’u’anga koloa ki he vāhenga Vainí ‘a ia ‘oku fe’unga mo e **T\$6.1 miliona**, kae’uma’ā ‘a e polōseki ki hono tokoni’i ‘a e Halafononga Toutai ‘o Tongá (Tonga Fish Pathways Project), ‘a ia ‘oku fe’unga mo e **T\$6.4 miliona**. Ko e **T\$40.0 miliona** ‘i he pa’anga kuo vahe’i ki he ta’umua ngāue ko ‘ení, ko e pa’anga patiseti ia ki he polokalama ngāue ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá ‘oku fekaukau’akí ‘o kau ki ai ‘a e Potungāue Fakalalakaka Faka’ekonōmiká mo e Fefakatau’akí, Potungāue Toutai, Potungāue Ngoué, Me’atokoní mo e Vao Akaú, ka e pehé foki ki he Potungāue Takimamatá⁴.
31. Na’e tokanga ‘a e Fale Aleá ki hono ngāue’i ‘o e ngaahi talite mo e ngaahi aleapau kuo ‘osi fakamo’oni ki ai ‘a Tonga ‘o hangē mo e PACER Plus ki hono fakamāketi atu ‘a e ngaahi koloa ‘oku fakatupu fakalotofonuá ki Tu’apule’anga. ‘Oku tautautefito ‘eni ki he sekitoa toutai’, ngoué, pea mo e ngāue fakamea’a’ ‘a ia ‘oku fa’a malava ke fokotu’u mai ‘i he sekitoa ‘ikai fakapapau’í (informal sector). ‘Oku tokanga makehe foki ‘a e Fale Aleá ki hono fakaakeake ‘a e ngaahi sekitoa ko ‘ení hili ‘a e fakatamaki fakaenatula HTHH mo e peaukulá, koe’uhí ko e uesia lahi ki he ‘ātakeá. Na’e poupu ‘a e Pule’angá ki hono langa ha ngaahi fale fa’o’anga koloá (fale peki), ke malava ‘o fakahoko ai ‘a e ngāue ki hono fa’oaki ‘a e ngaahi koloa ngaohí ka e tautautefito ki he ngoué, ke ne a’usia ‘a e tu’unga fakamamani lahi ‘o e fefakatau’akí mo e maketí.

1.1.2 Fakamalohia ‘o e ngaahi ngaue ki he Mo’uí mo e Mo’ui lelei

32. Na’e vahe’i ‘e he Pule’angá ‘a e **T\$99.7 miliona** ki he kaveinga ko e lelei ange pea mo ma’ama’a, tokangaekina ‘o e mo’ui ‘a e kakaí tautautefito ki he COVID-19, fokoutua ‘oku ‘ikai pipihí, pea mo e faka’ehi’ehi. Ko e tefito’i kaveinga ngāue hono 5 foki ‘eni ‘a e Pule’angá ‘i he patiseti ‘o e ta’u fakapa’anga 2022/23.
33. ‘Oku kau ki he pa’anga fakalūkufua kuo vahe’i ki he kaveingá ni ‘a e ngaahi polokalama ke tokonia mo fakalalakaka’i ‘a e mo’ui lelei ‘o hangē ko e polokalama tokoni ki he fokoutua COVID-19 ‘a ia ‘oku fe’unga mo e **T\$31.4 miliona**, ko e polokalama tokoni ki he Kautaha ko e Tonga Mo’ui Lelei (Tonga Health) ‘a ia ‘oku fe’unga mo e **T\$5.8 miliona**, ka e pehé foki ki he polokalama ki hono faka’ai’ai ‘o e faka’ehi’ehi (preventative programme), ‘a ia ‘oku fe’unga mo e **T\$3.9 miliona**. Ko e **T\$54.9 miliona** leva ko e pa’anga fakalūkufua ia ‘o e pa’anga ngāue ‘a e Potungāue Mo’uí kae’um’ā ‘a e \$3.5 miliona ‘oku fakapatonu pe ki he ngaahi ngāue fekau’aki mo e fokoutua COVID-19⁵.

³ Pule’anga ‘o Tongá, Potungāue Pa’angá, Fakamatala Patiseti tau fakapa’anga 2022/23, peesi 36

⁴ Pule’anga ‘o Tongá, Potungāue Pa’angá, Fakamatala Patiseti tau fakapa’anga 2022/23, peesi 36

⁵ Pule’anga ‘o Tongá, Potungāue Pa’angá, Fakamatala Patiseti tau fakapa’anga 2022/23, peesi 27

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

34. 'Oku hokohoko atu aipe mo e ngaahi ngāue 'a e Potungāue Mo'uí ki hono faitokonia 'a e ngaahi ngāue kotoa pe ki hono ta'ota'ofi e mafola e fokoutua COVID-19 'i hono poupoua 'a e Palani Ngāue 'a e Potungāue Mo'ui fekau'aki mo e ngaahi ngāue fakavavevave 'oku fakahoko ke ta'ota'ofi 'a e mafola 'a e fokoutua fakamāmāni lahi. 'Oku hoko atu foki mo e ngāue ki hono fakahoko ma'u pē e ngaahi polokalama felāve'i pea mo e mo'ui lelei 'o hangē ko e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi, ko e Mo'ui Lelei Fakamāmani lahi (UHC), nga'unu ki he faka'ilekitulōnika e ngaahi founa ngāue 'a e Falemahaki, polokalama malu'i mo'ui ke fakasi'isi'i e ngaahi fakamole 'i he ngaahi folau fakafalemahaki ki muli, ke fakakau atu e ní'ihī ko ia 'oku ngāue he ngaahi 'ōfisi talafekau 'a Tonga he ngaahi fonua muli he ngaahi polokalama malu'i koe'uhī ko e lolotonga mafola e fokoutua fakamāmāni lahi. Na'e tokanga lahi foki 'a e Pule'angá 'i he taimi na'e alea'i ai 'a e patiseti ki hono fakaava atu ko ia e kau'āfonua – ko e taha e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke fakahoko fekau'aki mo e fakaakeake 'oku fakahoko.
35. 'I he mahu'inga ke fakahoko ha tokanga makehe 'a e Pule'angá mo e fonuá ki he mo'ui lelei, na'e tokanga 'a e Fale Aleá ke fakapapau'i 'e he Pule'angá 'oku 'i he ivi malava 'o e Potungāue ke fakapa'anga 'a e kau ngāue, mo e ngaahi me'a ngāue ki hono fakahoko 'aki 'a e fatongia 'o e Potungāue 'i he taimi 'oku mafatukituki mo fiema'u vivili ai 'enua tokoní. Na'e pehee 'e he Pule'angá 'oku malava pe 'e he Potungāue 'i he lolotonga ni 'o fakahoko honau fatongiá pea 'oku hokohoko atu hono 'omai mei he ngaahi hoa ngāue 'a e ngaahi faito'o huhu malu'i mei he fokoutua COVID-19 ke ngāue'aki ki he kakai 'o e fonuá. 'I he lolotonga 'o e feme'a'akí na'e hoha'a lahi foki 'a e Fale Aleá koe'uhī ko e kamata 'a hono huhu malu'i 'a e longa'ifānaú 'a ia na'e fakapapau'i 'e he 'Eiki Minisitā Mo'uí, Saia Piukala, 'oku si'isi'i 'a e faingamālie ke uesia ai 'a e fānau iikí. Na'e tokanga foki 'a e Fale Aleá ki he ngaahi palani mo e fokotu'utu'u 'a e Potungāue mo e Pule'angá ki he taimi 'e hoko atu ai ki hono fakaava 'o e kau'āfonuá koe'uhī ke malava 'o mapukepuke 'a e ngaahi fika 'o e mafola 'a e fokoutua COVID-19.

1.1.3 Tokangaekina 'o e AKO 'i he Patiseti 2022/2023

36. 'Oku vahe'i 'e he Pule'angá 'a e **T\$89.6 miliona** ki he kaveinga 'o e ako lelei angé, malu 'o e ngaahi ako'angá, tokangaekina e nofo mei he akó, mo e vahevahe tataú. 'Oku kau foki ki heni mo e taumu'a 'a e Pule'angá ke fakalahi 'a e ngaahi ako ngāue 'i Tonga mo Tu'apule'angá, pea ko e tefito'i kaveinga ngāue hono 4 'eni 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023⁶.
37. Ko e ngaahi vahevahe ki he T\$89.6 miliona, 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Tongá 'a e **T\$60.4 miliona**, ko e pa'anga ngāue pe ko e patiseti 'a e Potungāue Akō mo e Ako Ngāué. Ko e ngaahi palani ngāue 'a e Potungāue ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023 'oku kau kiai 'a hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mahu'inga 'o fakatatau ki he Fa'unga 'o e Tu'utu'uni Ngāue 'a e Akó, ko hono to e fakalelei'i 'o e ngaahi totongi akó ke ne malava 'o fuesia 'a e ngaahi fakamolé, pea hokohoko atu mo hono tokonia 'a e ngaahi ako tokamu'á pea mo e ako lotolotó. 'Oku 'i ai foki mo e **T\$18.7 miliona** ko e polōseki ki he Malu mo e Tolonga 'o e Ngaahi Lokiako 'i Tongá, 'a ia 'oku tokonia 'e he Pangikē 'a Māmaní (World Bank) pea mo e **T\$7.0 miliona** ko e pa'anga kuo 'ofa mai 'aki 'e he ngaahi hoa

⁶ Pule'anga 'o Tongá, Potungāue Pa'angá, Fakamatala Patiseti tau fakapa'anga 2022/23, peesi 27

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

ngāue mei tu'apule'angá 'o kau ki ai 'a e Pule'anga 'o 'Aositelēlia pea mo Nu'usilá, ko hono fakalahi 'a e ngaahi faingamālie ako sikolasipi ma'a e fanau ako 'a e fonuá ni.

38. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a hono tokangaekina 'a e sekitoa 'o e akó ka e tautautefito ki he ma'u ngāue pea mo e ma'u faingamalie ke ngāue 'i tu'apule'angá. Na'e fakahoko 'e he Potungāue Akó mo e Ako Ngāue ha ngaahi liliu ki he founa 'o hono ako'i 'o e hako tupu 'o e fonuá 'o tupu mei he ngaahi pole 'o e fakatamaki fakaenatulá, ka e tautautefito ki he fakaakeake mei he mapuna 'a e mo'ungaafi HTHH, ka e pehé foki ki he hoko mai 'a e COVID-19. Na'e mateuteu 'a e Potungāue ke tufa ha ngaahi naunau ako ke tokoni'i 'a e ako mei 'api 'a e fānau ako lautohi pule'angá ka e pehé ki he fānau ako foomu 1 – 4, 'a ia na'a nau faka'aonga'i 'a e ako 'i he letiō. Na'e lahi 'a e ngaahi pole ki he Potungāue Akó mo e Ako Ngāue, koe'uhī ko e 'ikai ha taimi fe'unga ke fakapapau'i 'oku a'usia 'e he ngaahi 'apiakó 'a e faka'osinga 'o e silapa akó. Na'e mahu'inga ai ke fakahoko ha ngaahi palani ngāue fo'ou, 'a ia 'e fakatatau ki he tūkunga 'o e 'ahó pea mo e ivi fakapa'anga 'o e fonuá.
39. 'I he ta'u fakapa'anga 2022/2023, 'oku tokanga lahi ai 'a e Pule'angá ki hono langa ha ngaahi 'apiako 'oku tu'uloá, malu mo e hao 'a e fānau akó 'i he apiakó, ko e fakalalakaka 'o e 'ilo faka-tekinolosia ki he akó, pea mo hono fakafoki 'a e ngaahi polokalama ako ngāue na'e 'ikai malava ke fakakakato 'i he 'uluaki konga 'o e ta'u 2022.
40. 'Oku poupu 'a e Fale Aleá ki he ngaahi fokotu'utu'u ke paotoloaki 'a e akó mo e ako ngāue 'i he fonuá ni, pea ke tu'uloa foki. Na'e tokanga makehe 'a e Fale Aleá ki he ngaahi sino 'oku ne fakahoko 'a e ako tekinikalé mo e ako ngāue ke fakaivia fakapa'anga 'e he Pule'angá 'o kau ai 'a e ngaahi ako 'oku 'ikai ko ha ako 'a e Pule'angá. 'Oku makatu'unga 'eni 'i hono fakatokanga'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi ako'anga 'oku 'i ai ha kau faiako taukei 'aupitó, ka 'oku si'isi'i 'a e ivi malava mo e ngaahi naunau ngāue 'a e ako'angá ke fakahoko lelei ki he fanau akó 'a e taumu'a 'o e ngaahi polokalama ako ngāue. Na'e pehé 'e he Pule'angá 'oku nau fengāue'aki vāofi 'aupito mo e ngaahi ako tekinikalé mo e ngaahi ako'anga 'oku 'ikai ko ha ako'anga 'a e Pule'angá ke fakahoko ki ai ha tokoni 'o fakatatau ki he ivi fakapa'anga 'a e Potungāue ki he ta'u fakapa'angá.

1.1.4 Tokangaekina hono tau'i 'o e ngaahi pole fakalilifu 'o e Faito'o Konatapu

41. Na'e vahe'i 'e he Pule'angá 'a e **T\$53.8 miliona** ki he kaveinga ko e ngāue fakafonua mo fakatu'apule'anga ke holoki hono tufaki, ngāue'aki mo e uesia tamaki 'o e faito'o ta'efakalaó. Ko e tefito 'i kaveinga ngāue hono 3 foki 'eni 'a e Pule'angá 'i he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2022/23.
42. 'I he pa'anga kuo vahe'i ki he kaveingá ni, ko e **T\$7.0 miliona** ko e fakapa'anga mei he Potungāue Pa'angá, ko e **T\$12.0 miliona** ko e patiseti ia 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afió, ko e **T\$12.5 miliona** ko e patiseti ia 'a e Potungāue Polisí, ko e **T\$3.6 miliona** ko e patiseti Potungāue Tamate Afí, ko e **T\$4.4 miliona** ko e patiseti 'a e Pilisoné, pea ko e **T\$2.3 miliona**, ko e Va'a Tokangaekina 'o e Kau'āfonuá 'i he Potungāue Tukuhaú mo e Kasitomú. 'Oku hokohoko atu 'a e ngāue 'a e ngaahi va'a fekaukau'akí ki hono fokotu'u ha palani Malu'i Fakafonua – ke to e ngāue fakataha ange pea mo fokotu'u 'a e Kōsilio 'a e Kapinetí fekau'aki mo e Malu Fakafonua, ka e pehé ki hono fakaivia mo fakamālohia 'a

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

hono fakahoko ko ia ‘a e Tu’utu’uni Fakafonua ‘a Tonga fekau’aki pea mo e Faito’o Konatapu (TNIDP).

43. ‘Oku ‘i ai foki pea mo e ngaahi tokoni polōseki mei he ngaahi hoa ngāue mei Tu’apule’angá, ‘a ia ‘oku kau ki ai ‘a e tokoni ki he polokalama fakafeauloto mo e fakalelei ‘o e ní’ihi ‘oku ma’utamaki ‘e he faito’o ta’efakalaó ‘enau mo’uí ko e **T\$1.3 miliona**, kae pehé ki he polōseki langa fakalakalaka ‘a e Potungāue Polisi’ ‘oku fe’unga mo e **T\$1.3 miliona**⁷.
44. ‘Oku pou pou ‘a e Fale Aleá ki he fokotu’utu’u ngāue ki hono tau’i ‘o e faito’o ta’efakalaó kae pehé foki ki hono tokoni’i ‘a kinautolu e ala fakahaofi ‘enau mo’uí mei he ngaahi nunu’a kovi ‘o e faito’o ta’efakalaó. Na’e tokanga ‘a e kau Fakafongá ki he ivi mo e taukei ngāue ‘oku ma’u ‘e he kau ngāue laine mu’a ki he fatongiá, ‘o hangē ko e kau ‘ōfisa ngāue ‘a e Potungāue Kasitomú ‘i he kau’āfonuá. ‘Oku pehee ‘e he Fale Aleá ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fakatokanga’i ‘oku fiema’u ha taukei mo ha ‘ilo fe’unga ke sivilivi’i ‘a e ngaahi koloa kotoa pē ‘oku hū mai ki he fonuá ni, ‘a ia ‘e alá malava ke ngāue’aki ki hono ngaohi pē tufaki ‘o e faito’o ta’efakalaó. Na’e ‘i ai leva ‘a e ngaahi fokotu’u fakakaukau ki he Pule’angá ke fakaivia ‘a e ngaahi me’angāue ki hono sivi ‘o e koloa hū maí, ko hono ako’i mo fakataukei’i ‘a e kau ‘ōfisa ‘oku ngāue ki he sivi koloá, pea mo hono fakaivia ‘a e ngaahi sekitoa felālāve’i ke malava ‘o tokoni’i fakafeauloto ‘a e ní’ihi kuo ma’utangia ‘e he faito’o ta’efakalaó.

1.1.5 Feliuliaki ‘a e ‘Ea mo e ngaahi kaveinga kehe

45. ‘Oku fokotu’u mai ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi kaveinga ngāue mahu’inga ki he lelei ‘a e fonua fakalūkufua ‘o hangē ko e lelei ange, faingofua mo ma’ama’a ‘a e fakahoko ngāue ‘a e Pule’angá, kautaha pisinisi’, fetu’utaki ‘initaneti’, ma’u’anga ivi’, vai-inu’, ma’a ange ‘ātakai ‘o Tonga’ pea potupotu tatau e tupu faka’ekonōmika, ka e pehé foki ki he fakalakalaka ange ngaahi langa lalahi’ mo e tūkunga lelei ‘o e fefononga’aki, hala hola’, fefolau’aki ‘i tahi mo e ‘ataa’, ke ne matu’uekina ‘a e feliuliaki ‘o natula’ pea mo pou pou ki he tupu fakalakalaka. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokanga makehe ‘a e Pule’angá ‘i hono vahe’i ‘o e patiseti ki he ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ke mātuekina ‘a e ngaahi nunu’a ‘o e feliuliaki ‘o e ‘Eá pea mo e hoko mai ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatulá.
46. ‘Oku vahe’i ‘i he patiseti ‘o e ta’u fakapa’anga 2022/2023 ha **T\$77.6 miliona** ‘a ia ko e ngaahi langa ke malu ange mei he ngaahi fakatamaki fakaenatulá. ‘Oku kau ki heni ‘a e ngaahi langa fo’ou e ngaahi fale mo e ngaahi me’a ne maumau hili ia e mapuna ‘a e mo’ungaafi HTHH pea mo e peaukula, ngaahi polōseki ke malava hono matu’uaki e ngaahi ola tamaki ‘o e feliliuaki e ‘eá, pea mo hono pule’i ‘o e ngaahi koloa fakaenatula, Ma’u’anga Ivi, Fakasi’isi’i pea mo Tokateu ki he ngaahi Fakatamaki Fakaenatulá pea mo e Feliuliaki e ‘Eá⁸.
47. ‘Oku vahe’i foki mo e **T\$67.8 miliona** ki hono fakalelei’i ‘o e ngaahi tu’unga ‘o e ngaahi Ngāue Lalahi (infrastructure). ‘Oku kau ki heni ‘a e fakalelei’i mo fakalakalaka’i e ngaahi hala pule’anga – fakafaingofua ki he fefononga’aki, ngōue, toutai, takimamata pea mo e ngaahi hala tahí, fakalahi ‘o e Uafu Kuini Sālote, Halafakakavakava ‘o fou ‘i he Fanga’utá, ko hono fokotu’u ha Pa’anga

⁷ Pule’anga ‘o Tongá, Potungāue Pa’angá, Fakamatala Patiseti tau fakapa’anga 2022/23, peesi 24

⁸ Pule’anga ‘o Tongá, Potungāue Pa’angá, Fakamatala Patiseti tau fakapa’anga 2022/23, peesi 19

FAKAMATALA 'O E NGAĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

Makehe ki hono matauhi 'o e ngaahi hala pule'angá, palani 'oku tu'uloa ki hono fakalalakaka'i 'o e ngaahi Langa mo e ngaahi koloa 'a e Pule'angá, fokotu'u ha sino Ma'u Mafai ki he Fefononga'aki Fakalotofonuá, palani Malu'i ki he kotoa e ngaahi fale mo e koloa e Pule'angá, pa'anga Tokoni (fefononga'aki 'i he 'Ea, Tahī pea mo e Fonuá, kae'uma'ā foki mo e totongi 'uhilá) ka e pehé ki hono fa'u ha Palani Fakafonua ki hono Fakapa'anga 'o e Ngaahi Langa mo e Koloa 'a e Pule'angá. (NIIP II)⁹.

1.2 Lao (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Ngaahi Hia 2022

47. Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 3 'Aokosi 2022.
48. Ko e kupu 94 'o e Lao ki he Ngaahi Hia (Tefito'i Lao), 'oku ne tu'utu'uni ai kapau 'oku faka'ilo ha taha ki he tamate tangata ko'euhi ko ha'ane faka'uli 'i ha me'alele pea tui 'a e Fakamaau'anga 'oku tonuhia 'i he hia ko ia ka 'oku ne halaia 'i he hia 'i he kupu 25 'o e Lao ki he Fe'alu'aki 'i he Hala, 'e ngofua leva ke mo'ua 'i he hia ko ia neongo 'oku 'ikai ke faka'ilo'aki ia. Ko e hia 'i he kupu 25 'o e Lao ki he Fe'alu'aki 'i he Hala (kuo fakapekia), ko e faka'uli ta'etokanga mo e faka'uli konaa. Ko e liliu 'i he 2020 na'e hiki leva 'a e hia ko eni 'o 'asi ia 'i he kupu 27 'o e Lao ki he Fe'alu'aki (lao fakafo'ou 'i he 2020). Ko ia ai, ko e Lao ko eni, ko hono fetongi pe 'a e lave ki he kupu 25 'aki 'a e kupu 27.
49. 'Oku mahu'inga 'a e Lao ni he 'oku ne fakatonutonu 'a e fehalaaki 'i he Lao koe'uhi ke fenapasi mo e ngaahi liliu kuo fakahoko 'i hono fakafetongi mo fakafo'ou 'a e Lao felave'i.

1.3 Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaahi Hia 2022

50. Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 3 'Aokosi 2022.
51. Ko e kupu 119(1) lolotonga 'o e Tefito'i Lao, Lao ki he Ngaahi Hia 'oku ne tu'utu'uni ai 'oku ngofua ki ha Fakamaau Lahi pe Fakamaau Polisi ke ne tu'utu'uni ke 'oua 'e pulusi pe fakamafola (broadcast) ha fakamatala ke 'ilo'i ai ha taha launga (pe mamahi) (complainant) pe ko 'ene fakamatala 'i he hopo 'i ha hopo 'i he hia tohotoho. Ko e taumu'a tefito 'a e Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaahi Hia 2022 ke fakalahi 'a e mafai ko eni ke fakangatangata 'o e pulusi pe fakamafola 'o e ngaahi fakamatala ke 'ilo'i ai ha taha launga pe mamahi pe ko 'ene fakamatala fakamo'oni ke kau atu ki ai 'a e ngaahi hia kehe 'oku natula fakalielia 'oku ha 'i he Tefito'i Lao pe ha toe Lao kehe 'o hange ko e Lao ki he Malu'i 'o e Famili. 'Oku kau atu ki heni 'a e ngaahi hia ko e feinga tohotoho, angahala'i ha tamasi'i pe ta'ahine valevale, ala kovi mo e angahala fakamala'ia mo e ngaahi hia natula tatau kuo fakamahino pau 'e he Lao ni.
52. Na'e fokotu'u 'e he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 2 ha ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga ni lolotonga hono alea'i 'i he Komiti Kakato 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'e 'ikai pe to e 'iai ha faingamalie ke paaki, pulusi, fakamafola, tufa pe toe tuku atu ha ngaahi fakamatala 'o

⁹ Pule'anga 'o Tongá, Potungāue Pa'angá, Fakamatala Patiseti tau fakapa'anga 2022/23, peesi 40

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

fekau’aki pea mo e mamahi pe taha launga. Na’e tali ‘a e fokotu’u ni ‘e he Fale Alea ‘i hono lau tu’o tolu ‘o e Lao Fakaangaanga ni.

53. ‘Oku fakamahu’inga’i ‘e he Lao ni ‘a hono malu’i ‘a e ongoongo, ngeia mo e malu ‘o e ni’ihi launga pe mamahi ‘i he ngaahi hia fakalielia koe’uhi he ‘oku nau ‘i he tu’unga tu’u lavea ngofua.

1.4 Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2022

54. Na’e fakahu mai ‘a e Lao ni ki he Fale Alea ko e Lao ‘a e Pule’anga pea na’e fakapaasi ia ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 24 ‘o ‘Okatopa 2022.

55. Ko e taumu’a ‘o e lao fakaangaangá ke fakatonutonu ‘a e kupu 95 mo e kupu 117 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Tuté mo e ‘Ekisiá (“Tefito’i Laó”). Ko e kupu 95 ‘oku fekau’aki ia pea mo e ngaahi hia ‘oku ala fakahoko koe’uhi ko e hū mai pe hū atu ‘a e ngaahi koloa ‘oku tapuí. ‘Oku kei ma’u pe ‘e he kupu 95 (‘i hono fakatonutonu ‘i he lao fakaangaangá ni) ‘a e laumalie ‘oku ‘i he kupu 95 lolotonga tukukehe pe ‘a e hia ko e ‘kouna ke hū mai pe hū atu’ ‘a ia kuo fakapekia ia. Ko e kupu 117 leva ‘oku fekau’aki ia mo e fatongia ko ia ki hono fakamo’oni’i ‘a e hia ko e hifo koloa loi pe koloa fakafufū (smuggling or counterfeit) ‘i ha faka’ilo. ‘I he lolotonga ni ‘oku ‘i he Faka’iloa ‘a e fatongia ko ia ki hono fakamo’oni’i ‘o e hiá ni, ‘a ia ‘oku tu’u fepaki ia pea mo e natula ‘o e ngaahi faka’ilo hiá ‘a ia kuo pau ko e Talatalaaki ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ke ne fakamo’oni’i e ngaahi ‘elemeniti ‘o e hiá ki he tu’unga ‘oku fiemalie ki ai ‘a e Fakamaau’anga. ‘Oku fakalelei’i ‘e he monomono ko ‘eni ‘a e kaveinga ko ia.

56. ‘I he ngaahi feme’a’aki ‘i he Kōmití Kakató, na’e ‘i ai ‘a e ngaahi kaveinga na’e tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipá ‘a ia na’e kaungatonu pea mo e ngaahi kupu ‘oku fakatonutonu ‘i he lao fakaangaangá pea mo e fakamatala fakalahí (explanatory notes). ‘I he ‘ene pehé, na’e fokotu’u ai ‘e he ‘Eiki Minisitā Laó ke tukuhifo ‘a e lao fakaangaangá ki he Kōmiti Tu’uma’u ki he Laó (“Kōmití”) ke nau vakai’i pea lipooti ki he Fale Aleá. Na’e paloti’i ‘a e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó ‘i he ‘aho tatau aipe, ‘aho 2 ‘o ‘Aokosi 2022, ‘o tali pea tukuhifo ai ‘a e lao fakaangaangá ki he Kōmití.

57. Na’e fakaafe’i ‘e he Komiti ‘a e ‘Ateni Seniale pea mo e Talekita ki he Talatalaaki ‘a e Pule’anga (Talatalaaki) ke fakahoko ‘a hono fakama’ala’ala ‘o e Lao Fakaangaanga ki he Komiti. Na’e vakai’i ‘e he Kōmití ‘a e ngaahi fakamatala fakama’ala’ala mei he ‘Āteni Senialé pea mo e Talatalaaki pea lipooti ‘a e ola ‘o ‘enau feme’a’aki ‘i he ‘aho 24 ‘Okatopa 2022, ‘a ia na’e fakahoko ‘e he Komiti ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga pea ke fakatokanga’i ‘a e ngaahi kaveinga ko ‘eni:

- (i) Ke fakapapau’i ‘a e Tu’utu’uni (Order) ‘oku malava ke fatu ‘e he Minisitā ‘i hono fakamafai’i ‘e he Laó ke fenāpasi ma’upe mo e tefito’i laó, pea ke vakai’i ma’upe ‘o fakatatau ki he tu’unga malu ‘o e fonuá.
- (ii) Ke fakapapau’i ‘oku fakatokanga’i ‘e he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá pea mo e Hou’eiki Mēmipá ‘o e Fale Aleá, ‘a e ngaahi lao lolotonga ‘oku fu’u motu’a te’eki ke toe fakatonutonu, ke fakahoko ha ngāue ki hono vakai’i faka’auliliki koe’uhi koe ‘ene felālāve’i ‘o e ngaahi lao ‘oku ngāue’aki ‘e he fonuá pea mo e fatongia mahu’inga ‘i he taimi ke fakahoko ai ha faka’ilo hia.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

(iii) Ke fakatokanga ‘i ‘a e fu‘u fiema‘u ke fakalelei‘i pea mo fakapapai‘i ‘a e fa‘u (drafting) laó mo e ngaahi tu‘utu‘uni (orders and regulations) ke fakahoko ki ha tu‘unga ‘oku lelei angé. ‘Oku makatu‘unga ‘eni ‘i hono fakatokanga ‘i ‘a e matavaivai ‘i he fakatonu leá pea mo fotunga (presentation) ‘o e ngaahi laó mo e ngaahi tu‘utu‘uni ‘i hono fakahū ki he Fale Aleá.

1.5 Lao (Fakatonutonu) ki he Malu‘i 2022

58. Na‘e fakahu mai ‘a e Lao ni ko e Lao ‘a e Pule‘anga pea na‘e fakapaasi ia ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 26 ‘Okatopa 2022.
59. ‘Oku ua ‘a e taumu‘a ‘o e fakatonutonu ki he Tefito‘i Lao ‘e he Lao ni. Ko e ‘uluaki, ‘i hono fakaukau‘i ko ia ‘e he Fakamaau‘anga ‘a hono faka‘ataa ke malu‘i ki tu‘a ha faka‘iloa, ‘oku ‘ikai fiema‘u ke ngaue‘aki ‘e he Fakamaau‘anga ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni mamafa ‘o e fakamatala fakamo‘oni (strict rules of evidence) pea ‘e ala fe‘unga pe ha faka‘eke‘eke ‘ikai faka‘ofisiale ‘a e Fakamaau‘anga. Ko hono ua, ‘oku tu‘utu‘uni ‘a e Lao ni ko e Fakamaau‘anga Lahi pe pea mo e Fakamaau‘anga Tangi ‘e ngofua ke ne foaki ha malu‘i ki ha taha kuo faka‘ilo ki he hia ko e fakapo pe talisone, ‘a ia ‘oku ‘ikai to e ‘i ai ha mafai pehe ni ‘i he malumalu ‘o e Fakamaau‘anga Polisi.
60. ‘I he feme‘a‘aki ‘a e Fale Alea ‘i he Lao ni, na‘e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e ni‘ihi ‘o e Hou‘eiki Memipa ke fokotu‘u ‘i he Lao ha ngaahi makatu‘unga pau ki hono fakakaukau‘i mo tali ‘o ha malu‘i (*bail*) ‘o ha ni‘ihi kuo faka‘ilo‘aki ha hia mamafa hange ko e fakapo mo e talisone. Na‘e ‘i ai foki mo e kole fakama‘ala‘ala ki he tu‘unga ‘o e tu‘utu‘uni angamaheni ‘i hono fakakaukau‘i ‘o ha ngaahi fakamo‘oni ‘o hange ko e ngaahi fakamo‘oni fanongo (*hearsay*).
61. Na‘e tali ‘e he ‘Eiki Minisita Lao mo e Pilisone ‘o pehe ‘oku hanga ‘e he fakatonutonu ko ‘eni ‘o fakangofua ‘a hono fakahu mai ha ngaahi fakamo‘oni hange ko e tohi fakaongoongo lelei mei ha Faifekau pe ‘Ofisa Kolo pea ‘e ngaue‘aki ‘eni ‘e he Fakamaau‘anga ‘i hono fakakaukau‘i ke tali pe ‘ikai tali ha kole malu‘i. Na‘e toe pehe foki ‘e he Pule‘anga ‘oku tuku ‘ataa pe ki he Fakamaau‘anga ke nau fakahoko ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni ki hono tali pe ‘ikai tali ‘a e malu‘i (*bail*) ‘o ha taha ‘o fakataau ki he lao.

1.6 Lao (Fakatonutonu) ki he Folau Vaka 2022

62. Ko e Lao ni ko e Lao na‘e fakahu mai ‘e he Pule‘anga pea na‘e tali ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 26 ‘Okatopa 2022.
63. Ko e tefito‘i taumu‘a ‘o e Lao ni ko hono fakatonutonu ‘a e kupu 122 ‘o e Tefito‘i Lao ‘a ia ‘oku fekau‘aki pea mo hono faka‘ataa ko ia ha vaka ke folau atu ‘i tahi ‘o ‘ikai mateuteu. ‘Oku fakataha‘i ‘e he Lao ni ‘a e hia ‘i he malumalu ‘o e kupu ni ‘o tu‘utu‘uni ‘oku fakahoko fakatou‘osi ‘e he ‘eikivaka pea mo e taha ‘oku ‘o‘ona ‘a e vaka ha hia ‘o ka fakamo‘oni‘i ki he tautea pa‘anga ‘ikai laka hake ‘i he \$50,000, pe ki he ngaue popula ‘o ‘ikai laka hake ‘i he ta‘u ‘e 5, pe fakatou‘osi, pe fakatou‘osi. ‘Oku ngofua foki ki he Kalauni ke ne puke ‘a e vaka ‘o ka fakamo‘oni‘i ‘a e ngaahi hia ‘i he malumalu ‘o e kupu 122. ‘Oku fakapapai‘i ‘e he Lao ni ‘oku taliui tatau ‘a e taha ‘o‘ona ‘o e vaka mo e ‘eikivaka ‘o e vaka ‘i he ngaahi tukunga pehe.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

64. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he Lao ni, na'e 'i ai 'a e tokanga na'a hoko 'a e Lao ni ke fua hia 'a e 'Eiki Vaka 'i ha ngaahi tu'utu'uni 'a e tokotaha 'oku 'o'ona 'a e vaka. Na'e toe 'i ai foki mo e tokanga ki he lahi 'o e tautea 'oku tu'utu'uni pe 'oku fenapasi nai eni mo e natula 'o e hia 'oku fakahoko.

1.7 Lao (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia 2022

65. Ko e Lao ni ko e Lao na'e fakahu mai 'e he Pule'anga pea na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 26 'Okatopa 2022.
66. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Lao ni ke fakapapau'i 'e lava pe ha Fakamaa Lahi 'i he taimi 'oku 'ikai 'i ai ha sula, ke tu'utu'uni pe 'oku vale (insane) mo 'ikai fe'unga ha faka'iloa ke fakamaau'i. Ko e fakatonutonu 'eni 'o e kupu 18 'a ia na'e tu'utu'uni ai ko e kau sula pe te nau lava 'o tu'utu'uni pe 'oku vale pe 'ikai fe'unga ha faka'iloa ke fakamaau'i.
67. Na'e fakahoko 'a e fakatonutonu ke fenapasi 'a e kupu 18 pea mo e kupu 19 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku ne fakangofua ai 'a e Fakamaau'anga Lahi ke tu'utu'uni pe na'e vale 'a e faka'iloa 'i he taimi na'a ne fakahoko ai 'a e hia.

1.8 Lao (Fakatonutonu) (Fika 4) ki he Ngaahi Hia 2022

68. Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 26 'Okatopa 2022.
69. 'Oku fakatonutonu 'e he Lao ni 'a e kupu 118 mo e 120 'o e Tefito'i Lao, Lao ki he Ngaahi Hia 'a ia ko e ongo kupu ni 'oku fekau'aki ia mo e hia tohotoho. Ko e Lao ni 'oku ne fakalahi pe tanaki atu 'a e ngaahi founa kehekehe pe ngaahi to'onga kehekehe 'e malava ke fakahoko ai 'a e hia tohotoho. 'Oku toe fakatokanga'i foki 'e he Lao ni, 'oku 'ikai ko e hou'eiki tangata pe 'e lava ke ne fakahoko 'a e hia tohotoho pea 'oku 'ikai ko e hou'eiki fefine pe 'e malava ke fakahoko ki ai 'a e hia tohotoho. 'Oku toe hiki hake foki 'e he Lao ni 'a e tautea ma'olunga taha ki he hia tohotoho mei he ngaue popula ta'u 'e 15 ki he ngaue popula ta'u 'e 20. 'Oku faka'ilonga'i 'e he hiki 'i he tautea 'a e mamafa 'o e hia ko eni ke fakasi'isi'i'aki pea hoko ko e malu'i ma'ae taha kotoa 'i he fonua.
70. 'Oku mahu'inga 'a e Lao ni koe'uhi 'oku ne toe fakaonopooni ange 'a e 'uhinga 'o e hia tohotoho pea 'oku ne fakatokanga'i foki 'oku totonu ke malu'i 'a e tangata mei he hia tohotoho pea 'oku ne fakatokanga'i foki 'oku malava pe 'a e fefine 'o fakahoko 'a e hia tohotoho. 'Oku toe mahu'inga foki 'a e Lao ni koe'uhi kuo 'i ai 'a e ngaahi hopo lahi 'i he fonua hange ko e *Rex v Fainga'anuku* (CR 124 of 2021) mo e *Rex v Haupeakui* ('Ikai ke Lipooti, Fakamaau'anga Lahi, CR 96 'o e 2020), 'a ia na'e fakatokanga'i ai 'e he Fakamaau'anga Lahi 'a e fiema'u ke toe vakai'i 'a e hia tohotoho mo e fiema'u ke fakalelei'i 'a e kupu felave'i mo e hia ni.

1.9 Lao (Fakatonutonu) (Fika 5) ki he Ngaahi Hia 2022

71. Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 26 'Okatopa 2022.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

72. Ko e tefito'i fakatonutonu 'oku fokotu'u 'e he Lao ni ko hono fakamavahevahe'i ki he ongo kupu'i lao kehekehe 'e ua 'a e hia 'a hono angahala'i fakasotoma 'o ha taha (*sodomy*) mo e 'angahala'i 'o ha manu (*bestiality*), koe'uhi 'oku lolotonga fakataha'i pe 'a e ongo hia ni 'i he kupu pe 'e taha.
73. 'Oku mahu'inga 'a e Lao ni koe'uhi kuo 'i ai 'a e ngaahi hopo hia 'i he fonua hange ko e *Rex v Haupeakui* (Fika CR 96 'o e 2020, 14 Sepitema 2020) na'e fakatokanga'i 'e he Fakamaau'anga Lahi 'a e fiema'u ke toe vakai'i mo fakalelei'iang'e 'a e kupu'i lao ni.
74. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he Lao ni, na'e 'i ai 'a e tokanga 'a e Hou'eiki Memipa na'a hoko hano faka'ilo 'o ha kau folau 'eve'eva mei muli, ha ongo tangata kuo na mali. Na'e pehe 'e he 'Eiki Minisita Lao 'oku toki fakahoko pe ha faka'ilo 'o kapau 'e ma'u ha launga.

1.10 Lao (Fakatonutonu) (Fika 6) ki he Ngaahi Hia 2022

75. Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 26 'Okatopa 2022.
76. Ko e taha 'o e ngaahi 'elemeniti 'o e hia kaiha'a 'i he kupu 143 'o e Tefito'i Lao, Lao ki he Ngaahi Hia, 'a ia 'oku fiema'u ke fakamo'oni'i 'e he Kalauni kae toki lava 'o lau na'e fakahoko ha taha 'a e hia kaiha'a ko e "'ave ha me'a 'aki 'a e taumu'a ke fa'ao faka'aufuli ai leva 'a e me'a ko ia mei he taha 'oku 'a'ana". 'Oku 'ikai ke kau heni ha nō pe 'ave fakataimi 'o ha me'a pe koloa. 'Oku hoko 'a e faingata'a mo e veiveiua 'i hono fakamo'oni'i 'a e 'elemeniti ko eni 'i he ngaahi hopo 'oku fa'ao ai 'a e koloa 'aki 'a e "loto ki ai ka 'i he makatu'unga pau (conditional intention)" pe "loto ki ai ka 'oku ta'etokanga (reckless intention)", pea toe kau atu ki ai 'a e nō mai 'o 'ikai fakamafai'i (unauthorised borrowing) 'a e koloa pe ngaue'aki fakataimi (temporary use) 'a e koloa.
77. Ko e fakatonutonu 'i he Lao ni 'oku ne fakapapau'i ka 'i ai ha taha 'oku ne 'ave ha koloa 'a ha taha kehe, ka 'oku 'ikai taumu'a ke fa'ao faka'aufuli 'a e koloa mei he taha 'oku 'a'ana, kuo pau ke lau ia 'o pehe na'e loto ke fa'ao faka'aufuli 'a e me'a ko ia mei he taha 'oku 'a'ana, kapau ko 'ene taumu'a ke hoko/ngaue'aki 'a e me'a ko ia 'o hange pe ko ha'ane koloa ke ne tuku atu neongo 'a e ngaahi totonu 'a e taha 'a'ana, pea ko hano nō mai pe nō atu 'o e me'a ko ia 'e ala tatau mo e taumu'a pehe kapau, ko hono nō atu pe nō mai 'o ia 'oku fakahoko 'i ha vaha'a taimi mo e ngaahi makatu'unga 'oku tatau pe ia mo hano fa'ao pe tuku atu faka'aufuli.
78. 'Oku mahu'inga 'a e Lao ni koe'uhi kuo 'i ai 'a e ngaahi hopo hia 'i he fonua hange ko e *Police v Tonga* [AM 6 'o e 2010] na'e fokotu'u ai 'e he Fakamaau'anga Lahi ki he 'Ateni Seniale mo e Fale Alea ke fakahoko ha vakai'i 'a e kupu'i lao ni koe'uhi ke muimui ofi ki he ngaahi fakatonutonu tatau 'a ia kuo fakahoko 'i he ngaahi fonua kehe.
79. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he Lao ni, na'e 'i ai 'a e tokanga 'a e Hou'eiki Memipa ki ha uesia 'e hoko ki he ngaahi 'ulungaanga faka-Tonga 'i he Lao ni, na'a ala faka'ilo 'i he malumalu 'o e Lao ni ha taha 'oku ala ai ki ha koloa 'oku ne fa'iteliha ki ai 'o hange ko e va 'o e fa'etangata mo 'ene fanau mo 'enau koloa.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

1.11 Lao (Fakatonutonu) ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga 2022

80. Ko e Lao Fakaangaanga Taaotaha ‘eni na’e fakahu mai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘i he ‘aho 31 ‘Okatopa 2022.
81. ‘Oku fokotu’u atu ‘e he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga 2022 ke fakatonutonu ‘a e hingoa ‘o e ‘Ofisi ‘Atitá ‘i he Tefito’i Laó ke ho’ata mei ai ‘a e hingoa faka’ofisiale ‘oku lolotonga ngāue’akí ‘e he ‘Ofisi ‘Atita ‘a ia ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘o Tongá.

1.12 Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga 2022

82. Ko e Lao Fakaangaanga Taaotaha ‘eni na’e fakahu mai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘i he ‘aho 31 ‘Okatopa 2022.
83. ‘Oku fokotu’u atu ‘e he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’angá 2022 ke fakatonutonu ‘a e lave ki he ‘Ofisi ‘Atitá ‘i he Tefito’i Laó koe’uhi ko e ngaahi fakatonutonu kuo fokotu’u atu ‘e he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga 2022 pea ke ho’ata mai ai ‘a e hingoa faka’ofisiale ‘oku lolotonga ngāue’akí ‘e he ‘Ofisi ‘Atitá ‘a ia ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘o Tongá.

1.13 Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule’anga 2022

84. Ko e Lao Fakaangaanga Taaotaha ‘eni na’e fakahu mai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘i he ‘aho 31 ‘Okatopa 2022.
85. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Konisitutoné ko e ‘Atita Senialé ko ha tokotaha ma’u lakanga tau’atāina pea ‘oku ne ma’u ‘a e mafai ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’angá ke fakangāue’i ha kau ngāue ke fakahoko ‘a hono ngaahi fatongiá, ngāue mo e mafai ‘i ha’ane tu’utu’uni. ‘Oku mātu’aki mahu’inga ki he ‘Atita Seniale ke ne ‘i he tu’unga ke fakahoko hono fatongiá tau’atāina pea tau’atāina mei ha kaunoa pea ‘oku kau foki heni mo e kau ngāue ‘a e ‘Atita Senialé. ‘Oku fokotu’u atu ‘e he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule’angá 2022 ke to’o ‘a e ‘Ofisi ‘Atitá mei he malumalu ‘o e Ngaue Fakapule’angá mo e Lao ki he Ngaue Fakapule’angá koe’uhi ko e natula tau’atāina ‘o e fatongia ‘o e ‘Atita Senialé pea ke malu’i mei ha kaunoa pe pule kehea.
86. Ko hono tokangaekina ‘a hono fakapapau’i ‘o e vāhenga ‘o e kau ngāue ‘a e ‘Atita Senialé ‘e tuku atu ia ki he malumalu ‘o e Ma’u Mafai Vahengá.

1.14 Lao (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vahenga 2022

87. Ko e Lao Fakaangaanga Taaotaha ‘eni na’e fakahu mai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘i he ‘aho 31 ‘Okatopa 2022.
88. ‘Oku fokotu’u atu ‘e he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vahenga 2022 ke fakakau atu ‘a e kau ngāue ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘o Tongá ‘i he malumalu ‘o e mafai ‘o e Ma’u

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

Mafai Vahengá 'o fakatatau ki he ngaahi fakatonutonu 'oku fokotu'u atu 'i he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapule'anga 2022.

Vahe 2: Ngaahi Tu'utu'uni (Regulations)

89. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni fakakatoa 'e 17 na'e fakahu mai ki he Fale Alea ke fakapapau'i. Na'e tali kotoa 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ni 'e he Fale Alea.

2.1 Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fekau'aki mo e Tu'unga Fakalalakaka Faka'ekonomika

2.1.1 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga (Ngaahi 'Akauni) 2021

90. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga (Ngaahi 'Akauni) 2021 'i he 'aho 4 'Aokosi 2022.
91. 'Oku tu'utu'uni 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko hono teuteu'i 'o e ngaahi 'akauni mo e ngaahi fakamatala pa'anga 'a e Pule'anga 'oku totonu ke faipau ki he Ngaahi Tu'unga Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga ki he Sekitoa Fakapule'anga (*International Public Sector Accounting Standards* (IPSAS)). Ko e taumu'a tefito 'o hono fakatatau 'a hono teuteu'i 'o e ngaahi 'akauni mo e fakamatala pa'anga 'a e Pule'anga ki he IPSAS koe'uhi ke fakatupulaki 'a e tu'unga (quality) 'o e ngaahi lipooti fakapa'anga ki he ngaahi taumu'a fakalukufua 'a e Sekitoa Fakapule'anga, 'a ia 'e hoko leva ai ha ngaahi vakai'i 'oku toe lelei ange 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he vahevahe 'o e koloa 'oku fakahoko 'e he pule'anga, pea mo toe fakalalakaka 'a e tu'unga 'ataa (openness) mo e taliui mo e toe lelei fakalukufua ange 'a hono pule'i 'a e pa'anga 'a e pule'anga.
92. 'Oku fakalelei'i 'e he Tu'utu'uni ni 'a e founga ngaue 'a e Pule'anga fakatefito ki hono pule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga 'i hono tu'utu'uni ke ngaue'aki ha founga ngaue 'oku faipau ki he ngaahi tu'unga fakatauhitohi fakavaha'apule'anga 'oku 'ilo'i pea tali ke ngaue'aki fakamamani lahi.

2.1.2 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021

93. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021 'i he 'aho 8 'Aokosi 2022.
94. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni na'e fakahoko ia hili hono fa'u mo e kamata ngaue'aki 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021, 'i he 2021. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ni 'oku ne fakamahino pau, tu'utu'uni mo fakaha fakaikiiki 'a e ngaahi tu'utu'uni (rules) mo e ngaahi tu'utu'uni (regulations) ki hono ngaue'aki lelei 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021, pea 'i he'ene pehe 'oku ne tuku atu 'a e ngaahi tu'utu'uni fakahinohino fakaikiiki ki he Kau 'Ofisa'i he Potungaue ki he Pa'anga Hu Mai mo e Tute 'a e founga hono fakamalohia 'o e ngaahi lao felave'i mo e pa'anga hu mai.
95. 'Oku mahu'inga 'a e Tu'utu'uni ko eni koe'uhi 'oku ne liliu mo fakafo'ou 'a e Tu'utu'uni ke taau mo fenapasi mo e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021 'a ia na'e liliu ke taau mo e ta'au 'o taimi pea ke fakapapau'i 'oku toe leleiange 'a e fakahoko ngaue tanaki pa'anga hu mai 'a e Pule'anga.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

96. Na'e 'i ai 'a e tokanga 'a e ni'ihii 'o e Hou'eiki Memipa ki he tu'unga vave 'a e ngaue 'a e Potungaue Tukupau ki hono tuku atu 'o e ngaahi tohi fakamo'oni faka'ataa tukupau (tax clearance certificate) koe'uhi 'oku lahi 'a e launga 'a e ni'ihii 'o e kakai tautautefito ki he ni'ihii 'oku nau noo 'i he Pangike Fakalalakala ki he tuai 'a e fakahoko ngaue 'a e Potungaue he 'oku hoko ai 'a e tuai 'a e ngaue 'a e pangike ki he'enau ngaahi no. Na'e toe fehu'ia foki 'a e fiema'u 'i he Tu'utu'uni ni 'a e tohi fakamo'oni faka'ataa tukupau (tax clearance certificate) ki he no pe mei he Pangike Langa Fakalalakala ka e 'ikai fiema'u ia ki he ngaahi no mei he ngaahi pangike kehe.
97. Na'e toe 'i ai 'a e tokanga foki 'a e ni'ihii 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale ki he mafai 'a e Minisita ('oku ne tokangaekina 'a e pa'anga hu mai mo e tute) ke liliu ha tu'utu'uni 'a e Fakatonutonu'anga Tukupau (Tax Tribunal) ki ha launga fekau'aki mo ha tu'utu'uni 'a e Minisita. Na'e pehe 'e he Hou'eiki Memipa 'oku makatu'unga hono fokotu'u 'a e Fakatonutonu'anga Tukupau ke ne tau'ataina pea 'oku 'i ai 'a e kau taukei 'i he lao, tauhitohi mo e ngaahi mala'e kehe ke nau fakahoko tu'utu'uni 'i ha launga mo e ta'efiemalie 'i ha tu'utu'uni 'a e Minisita. Ka 'oku 'i ai 'a e hoha'a ki he mafai 'oku 'oatu ki he Minisita ke ne toe ma'u 'a e mafai ke liliu 'a e tu'utu'uni 'a e Fakatonutonu'anga Tukupau he 'oku mahu'inga ke tau'ataina (independent) 'a e fai tu'utu'uni.
98. Na'e pehe 'e he Pule'anga ko e taha 'o e taumu'a 'o e Tu'utu'uni ko 'eni ke toe leleiange 'a e tanaki 'a e tukupau ki he fonua. 'I he fakafuofua 'a e Kautaha Pa'anga 'a Mamani (International Monetary Fund) ko e ngaahi fonua fakalalakala kau ai 'a Tonga 'oku peseti 'e 15% pe 'enau tanaki tukupau ka ko e ngaahi fonua fakalalakala ange 'oku avalisi ki he peseti 'e 40%. Ko Tonga 'oku 'unu'unu hake ki he peseti 'e 23% ka ko e taumu'a ke peseti 'e 25% 'i he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai. Ko e mahu'inga ia 'o e Tu'utu'uni ko eni ke 'i ai 'a e ngaahi mafai fe'unga ke ne hanga 'o tanaki mo ma'u mai 'a e tukupau ma'ae fonua.
99. Na'e toe pehe foki 'e he Pule'anga ko e angamaheni 'i he fakahoko ngaue 'i he taimi ni ki he ngaahi tohi fakamo'oni faka'ataa tukupau 'oku tuhu'i pau mai 'e he Tefito'i Lao (Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai) ko e 'aho 'e fitu. Ka 'oku malava pe 'e he Potungaue 'o fakahoko 'a e ngaue ko eni 'i he taimi 'oku toe nounou ange, kapau 'oku kakato mo maaui kotoa 'a e ngaahi fiema'u mo e fakamatala ki he tohi fakamo'oni. Na'e fakama'ala'ala 'a e Pule'anga 'o pehe, 'oku 'i ai 'a e femahino'aki 'a e Potungaue mo e Pangike Fakalalakala koe'uhi 'oku mahu'inga ki he ngaahi ngaue fakapangike ke nau 'ilo'i 'a e mo'ua 'o e taha pisinisi, kau ai 'a e mo'ua tukupau pea 'oku toe tokoni foki eni ki he Potungaue 'i hono tanaki 'a e tukupau meiate kinautolu 'oku totonu ke nau totongi tukupau.
100. Ko e tu'utu'uni fekau'aki mo e mafai 'o e Minisita ke ne malava 'o liliu 'a e tu'utu'uni 'o e Fakatonutonu'anga Tukupau (Tax Tribunal) na'e pehe 'e he Pule'anga 'e toki malava pe 'e he Minisita 'o fakahoko e liliu ko eni kapau 'e felotoi 'a e taha launga (complainant) mo e Fakatonutonu'anga (tribunal) ke vakai'i pea liliu 'a e tu'utu'uni.

2.1.3 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute (PACER PLUS) 2021

101. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute (PACER PLUS) 2021 'i he 'aho 8 'Aokosi 2022.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

Ki he Ta’u 2022

102. Ko e Tu’utu’uni ko eni ‘oku ne fakatonutonu ‘a e Tefito’i Tu’utu’uni ‘aki hono fakafetongi ‘a e Tepile 2 ‘o e Tu’utu’uni, ‘a ia ‘oku felave’i ia mo e ngaahi tu’utu’uni ki he mahu’inga tupu’anga mo e mahu’inga fakafeitu’u ‘i he malumalu ‘o e PACER Plus.
103. Ko e PACER Plus na’e fakamo’oni ki ai ‘a Tonga ‘i he 2019. Ko e taumu’a ‘o e PACER Plus ke faka’ai’ai ‘a e tupulaki mo e fakalakalaka faka’ekonomika ‘i he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ‘i hono fakamalohia ‘a ‘enau tu’unga malava ke fefakatau’aki, ke nau ma’u ha ngaahi lelei mei he fefakatau’aki pea ke fakafaingofua’i ‘a e fefakatau’aki pea ke tohoaki’i mai mo tauhi ‘a e ‘inivesimeni. Ko e Tefito’i Tu’utu’uni, Ngaahi Tu’utu’uni ki he Tute (PACER PLUS) 2020 na’e fakahoko ia ko ha konga ‘o e ngaue ‘a Tonga ke fakapapau’i ‘oku nau faipau mo ‘enau ngaahi fatongia mo e ngafa ‘i he malumalu ‘o e PACER Plus.

2.1.4 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa’anga Hu Mai 2021

104. Na’e fakapapau’i ‘e he Fale Alea ‘a e Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa’anga Hu Mai 2021 ‘i he ‘aho 4 ‘Aokosi 2022.
105. ‘Oku liliu ‘e he Tu’utu’uni ko eni ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e tukupau ‘oku hilifaki ‘i he pa’anga hu mai ala totongi tukupau ‘o ha taha, ‘a ia ‘oku makatu’unga ‘eni ‘i he sisitemi fakalakalaka tukupau na’e fakahoko pea hilifaki ‘i he ngaahi pa’anga hu mai ‘i he fonua. ‘I hono toe fakamahino ange, ko e lahiange ‘a e pa’anga hu mai ‘a ha taha, ko e lahiange ia ‘a e tukupau pa’anga hu mai ‘oku hilifaki. ‘Oku makatu’unga eni ‘i he fakakaukau ko kinautolu ‘oku nau ma’u mai ha pa’anga hu mai ‘oku ma’olunga ange ‘oku nau malava ange kinautolu ‘o toe totongi ‘a e tukupau ‘oku toe lahi ange.
106. ‘Oku fakamahu’inga’i ‘e he Tu’utu’uni ni ‘a hono tanaki ‘a e pa’anga hu mai ‘a e pule’anga mei hono tukupau’i ‘a e pa’anga hu mai pea mo fakamahino pau ‘a e ngaahi tu’unga tukupau hu mai ke ngaue’aki ki he kakai ‘o e fonua.

2.1.5 Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli 2021

107. Na’e fakapapau’i ‘e he Fale Alea ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli 2021 ‘i he ‘aho 9 ‘Aokosi 2022.
108. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Ngaahi Tu’utu’uni ko eni, ‘a e Lisi Tuku Makehe mo e Lisi Fakangatangata ‘o e ngaahi ngaue ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he ‘Inivesi Muli ki he taumu’a ‘o e ngaahi ‘inivesi muli. ‘Oku toe fakaha foki ‘e he Tu’utu’uni ko eni ‘a e founa kole ki ha Fakamo’oni Lesisita ‘Inivesi Muli, ko e founa ngaue ki hono fakanofu ha taha fakatonutonu (arbitrator) ke fakamahino ha tangi mei ha tu’utu’uni, founa hono fakahu atu ‘o e ngaahi tohi ngaue ‘i he ‘initaneti, fakaloloa ‘o e vaha’ataimi taimi fakahoko ha ngaue fakangatangata pea mo e ngaahi totongi ‘oku ala totongi ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he ‘Inivesi Muli mo e Ngaahi Tu’utu’uni.
109. ‘Oku mahu’inga ‘a e Tu’utu’uni ko eni koe’uhi ‘oku ne fakamahino pau ‘a e ngaahi ngaue fakapisinisi ‘e malava ‘e he kau ‘inivesi muli ‘o tokoni mai ai ki hono fakahoko ‘i he fonua pea mo faka’ai’ai ‘a e kau ‘inivesi muli ke nau ‘inivesi ‘i he ngaahi pisinisi ‘oku fakahoko ‘i he fonua.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

110. Na'e 'i ai 'a e tokanga 'a e ni'ihi 'o e Hou'eiki Memipa ki he ngaahi ngaue 'oku tu'utu'uni 'i he lisi fakangatangata 'a ia 'oku ne faka'ataa ai 'a e kau 'inivesitoa muli ke nau fakahoko 'a e ngaahi ngaue 'o kau ai 'a e ngoue'i 'o e hina, ngoue'i 'a e lou'akaú, ngaue'i e kava kau ai mo e ngoue'i 'o e kava pea mo hono ngoue'i 'o e 'akau lalahi mo e ngaahi 'akau 'oku felāve'i mo e hiapo mo e ahi. Na'e pehe 'e he Hou'eiki Memipa ko e ngaahi ngaue 'eni 'oku malava ke fakahoko pea 'oku lolotonga fakahoko 'e he kainga Tonga. Na'e toe fehu'ia foki 'a e 'uhinga 'oku toe faka'ataa ai e ngaue ko eni ki he kau 'inivesitoa muli hili ko ia 'oku malava pe 'e he kainga Tonga ke nau fai e ngaue ko ia.
111. Na'e toe 'i ai foki hono fehu'ia pe koe ha 'oku 'ikai ke fakahoko ai 'e he Pule'anga hano fakaivia 'a e kakai Tonga 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ngaue ko eni koe'uhi ke fai e ngaue ko ia pea fakahoko ki he tu'unga koe'e 'oku fiema'u kae'oua 'e toe 'omai e kau muli ke nau fai e ngaue ko ia he 'oku lava lelei pe 'e he kau Tonga. Na'e toe pehe foki 'e he Hou'eiki Memipa kuo lahi 'a e ngaahi kulupu, kulupu kakai fefine pehe ki he ngaahi kulupu fakalalakaka kuo nau kole ange ke tokoni'i kinautolu ki he to 'enau lou'akau mo 'enau hiapo. Na'e toe 'i ai foki 'a e hoha'a na'a hoko 'a e tu'utu'uni ko eni ke lava ai 'e ha taha muli 'o lisi ha konga kekelekele lahi 'o to ai 'a e lou'akau, hiapo, kava pea 'e tu'u fakatu'utamaki leva eni ki he kainga Tonga ko ia 'oku ma'u 'enau mo'ui 'i he ngaahi ngaue ko eni.
112. Na'e pehe 'e he Pule'anga 'oku fiema'u ke 'omai 'a e kau 'inivesitoa muli koe'uhi ke nau fakalelei'i (upgrade) mo fakaa'u 'a 'etau ngaahi naunau mo e 'u me'angaue (facility) ki he tu'unga 'o e ngaahi maketi lalahi pea mo fakapa'anga hono ngaohi (process) 'o e kava mo e ngoue vesitapolo 'o fakatatau ki he ivi fakangatangata 'a e Pule'anga. Na'e tukuange 'a e faingamalie 'a e kainga Tonga 'i he laui ta'u ke nau fakahoko 'a e ngaue ni ka 'oku ha mahino mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha nga'unu ki mu'a pea na'e 'osi fakahoko 'a e fepotalanoa'aki mo kinautolu pea mahino mai 'enau faka'amu mo e fiema'u ke fakaivia fakapa'anga. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi makatu'unga (conditions) 'oku tu'utu'uni 'e he Tu'utu'uni 'e 'ikai ke si'i hifo 'i he pa'anga pau 'e tuku mai 'e he kau 'inivesitoa muli he 'ikai ke ma'u kakato 'e he kau 'inivesitoa ko eni 'a e pisinisi ka ko e konga pe te ne fakapa'anga.
113. Na'e toe pehe 'e he Pule'anga, 'oku malava pe ke toe fai ha sio 'a e Pule'anga 'amuiange ki he ngaahi kaveinga ko eni ka ko e taumu'a 'o e Tu'utu'uni ko e feinga 'a e Potungau mo e Pule'anga ke faka'ai'ai ha kau 'inivesitoa ke nau 'omai ke 'inivesi hotau fonua ke tokoni ki he tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua.

2.1.6 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai (Fakatolonga) 2021

114. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai (Fakatolonga) 2021 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022.
115. Ko e taumu'a tefito 'o e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai (Fakatolonga) 2021 ko hono fakangofua 'a hono ngaohi mo hu atu 'o e mokohunu pe kiukamipa tahi na'e toutai'i fakalao mei he 'aho 31 Me 2021 ki he 30 Sepitema 2021 pea ma'u 'o a'u ki he 'aho 31 'Okatopa 2021.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

116. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Tu'utu'uni ni 'a hono kei siofi mo fakangatangata 'a hono toutai'i 'o e mokohunu pe kiukamipa tahi koe'uhi ke fakapapau'i 'a e hokohoko atu 'a e ngaue ki hono fakatolonga 'a e ngaahi me'atahi ko 'eni.

2.1.7 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2021

117. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2021 'i he 'aho 8 'Aokosi 2022.
118. Ko e taumu'a 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni, ko hono toe vahe'i 'a e ngaahi kolo fakalotofonua ko ha kolo matatahi pea mo tuku atu 'a e tu'anga mo e mape 'o e feitu'u pule'i makehe (special management areas) 'i he ngaahi kolo matatahi ko ia. Ko e ngaahi kolo matatahi fo'ou na'e tanaki atu ki he ngaahi feitu'u pule'i makehe (special management areas) ko Kauvai (Tongatapu), Navutoka (Tongatapu), Tu'anuku Coastal Community (Vava'u), Matamaka Coastal Community (Vava'u) mo 'Otea Coastal Community (Vava'u).
119. 'Oku mahu'inga 'a e Tu'utu'uni ko 'eni ki hono pule'i 'a hono ngaue'aki 'o e ngaahi kolo matatahi pe mo hono siofi mo pule'i 'a e ngaahi feitu'u pule'i makehe, kau heni hono vakai'i 'o e ngaahi toutai mo e founa toutai 'oku fakahoko 'i he ngaahi 'elia ko eni.

2.2 Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fekau'aki mo e Mo'ui mo e Mo'ui Lelei

2.2.1 Ngaahi Tu'utu'uni (COVID-19) ki he ki he Mo'ui 'a e Kakai 2021

120. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (COVID-19) ki he Mo'ui 'a e Kakai 2021 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022.
121. Ko e ngaahi taumu'a tefito 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni, ke fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ki ha feitu'u fakamavahe'i mo kolonitini ki he ni'ihii 'oku tau mai ki Tonga 'i ha vakapuna, vaka pe founa fefolau'aki kehe; ta'ofi, malu'i, pule'i mo 'oatu ha founa tali fekau'aki mo e mo'ui 'a e kakai (public health response) ki he mafola fakatu'apule'anga mo fakalotofonua 'o e COVID-19; pule'i mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia 'o e COVID-19 mo fakangatangata 'a e hu ki ha ngaahi feitu'u kolonitini 'oku pule'i.
122. 'Oku mahu'inga 'a e Tu'utu'uni ko eni koe'uhi 'oku ne fakamahino pau 'a e ngaahi founa ngaue 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he Potungae Mo'ui, kau 'ofisa mo e kau ngaue fekau'aki koe'uhi ke fakasi'isi'i 'a e mafola 'a e mahaki COVID-19 pea mo malu'i 'a e mo'ui 'o e kakai 'o e fonua.

2.2.2 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (COVID-19) 2021

123. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (COVID-19) 2021 'i he 'aho 4 'Aokosi 2022.
124. Ko e taumu'a 'o e Tu'utu'uni ko 'eni, ko hono toe fakaloloa 'a e Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki 'a ia na'e fakaha 'i he 'aho 12 Sepitema 2020 pea 'osi hono ngaue'aki 'i he 'aho 12

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

Ma’asi 2021. ‘Oku fakaloloa ‘e he Tu’utu’uni ko eni ‘a e Tu’unga Fakatu’utamaki (State of Emergency) ki he ‘aho 12 Ma’asi 2022.

125. ‘Oku mahu’inga ‘a e Tu’utu’uni ko eni ‘i he taimi na’e fakahoko ngaue ai ‘a e Pule’anga ki he malu mo e mo’ui ‘a e kakai ‘i he taimi faingata’a ‘o e COVID-19.

2.3 Ngaahi Tu’utu’uni ‘oku fekau’aki mo e Akó

2.3.1 Ngaahi Tu’utu’uni (Lesisita ‘o e Kau Faiako) ki he Ako 2021

126. Na’e fakapapau’i ‘e he Fale Alea ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni (Lesisita ‘o e Kau Faiako) ki he Ako 2021 ‘i he ‘aho 4 ‘Aokosi 2022.
127. Ko e taumu’a tefito ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni ko hono tu’utu’uni mo fakapapau’i ko ha taha faiako ‘o fakatatau ki he kupu 67 ‘o e Lao ki he Ako kuo pau ke lesisita. ‘Oku kau ‘a e ni’ihi ko ia ‘i he kupu 67, ‘a e kau faiako ‘oku lolotonga faiako ‘i he ako ma’ae fanau iiki, ‘apiako lautohi, kolisi pe ako ma’olunga ange, kau ai ha ako Pule’anga pe ako mavahe, faiako ‘i ha ako’anga ako ngaue fakalotofonua, faiako ‘i ha ako pe ako’anga tohitapu, taha ngaue tokoni pe fale’i muli ‘a ia te ne fakahoko ‘a e ngaahi fatongia faiako ‘i ha ako pe ako’anga ngaue ‘i Tonga, taha ‘oku ne fakahoko ha ngaahi ngaue fakafaiako ‘i tu’a ‘i he loki ako pe ‘i ha komiuniti ki ha kulupu ‘o ha tamaiki ako ‘e toko 5 pe lahi ange mo e ni’ihi kehe pe ‘oku fakamahino pau ‘i he Tu’utu’uni.
128. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ‘a e founga ‘o e kole lesisita, ngaahi foomu ke ngaue’aki, mo e ngaahi totongi ‘o e kole lesisita. ‘Oku toe tu’utu’uni foki ‘e he Ngaahi Tu’utu’uni ni ‘a e faka’ataa (exemptions) mei he lesisita mo hono fokotu’u ‘a e ‘Iuniti Lesisita ‘o e Kau Faiako ke nau fakakaukau’i, vakai’i mo tuku atu e ngaahi fokotu’u ki he CEO mo e Minisita Ako felave’i mo hono lesisita ‘o e Kau Faiako.
129. ‘Oku fakamahu’inga’i ‘e he Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ‘a e mahu’inga ki he Potungaue Ako ke nau ma’u ‘a e lekooti, siofi mo pule’i lelei ‘a kinautolu ‘oku nau faiako mo ako’i ‘a e hako tupu ‘o e fonua.
130. Na’e ‘i ai e tokanga ‘a e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale ki he lahi mo e feitu’u (scope) ‘oku a’u ki ai ‘a e Tu’utu’uni ko eni koe’uhi ‘oku kau atu ki he tu’utu’uni ni ‘a e fiema’u ke lesisita ‘a e ni’ihi ‘oku nau fakahoko ‘a e ngaue fakafaiako ‘i tu’a ‘i he loki ako pe ‘i he komiuniti.
131. Na’e toe fehu’ia foki ‘e he Hou’eiki Memipa pe ko e ha ‘a e kaunga ‘a e Potungaue Ako ki he kau faiako fakahoko ngaue ko eni ‘i he ngaahi komiuniti. Ko e hoha’a ko eni na’e pehe ‘e he Hou’eiki Memipa koe’uhi ‘oku lahi ‘a e ngaahi ako ‘oku fakahoko holo he ngaahi kolo hange ko e ngaahi po ako mo e ngaahi ako makehe ke tokoni’i ‘a e fanau ako. Pea ko e ngaahi ako ko eni ‘oku fakahoko pe ‘i he loto lelei ‘a e ni’ihi ‘oku kole mai ‘e he matu’a ke fakahoko e faiako’i mo tokoni’i e fanau pea ‘oku tokolahi ‘a e kau faiako heni ‘oku ‘ikai totongi.
132. Na’e ‘i ai ‘a e hoha’a ko e tu’utu’uni ke lesisita e kau faiako ‘e hoko ai ke ne ta’ofi pe ke holomui ai ha ni’ihi tokolahi ‘oku nau faiako ‘i he ngaahi po ako mo e tokoni’i fakafaiako ‘a e fanau ‘i tu’a ‘i lokiako.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

Ki he Ta’u 2022

133. Na’e pehe ‘e he Pule’anga ko e taumu’a ‘o e Tu’utu’uni ko eni ke fakapapau’i ko e ni’ihi ko ee ‘oku ngaue fakafaiako ‘oku nau falala’anga mo ‘ulungaanga lelei (‘ikai ke ‘i ai ha lekooti faihia) ke fakapapau’i ‘a e malu ‘a e fanau pea ke ‘ilo’i ‘oku taau mo fe’unga ‘a e tokotaha faiako ke ne faiako’i ‘a e fanau ako. Na’e toe pehe ‘e he Pule’anga ko e me’a mahu’inga taha ia ki he Potungaue Ako ke mahino ko hai e tokotaha faiako pea ‘oku fe’unga nai ke ne faiako’i mo tokanga’i ‘etau fanau.
134. Na’e ngaue’aki ‘e he Pule’anga ‘a e fakatataa ‘o pehe ‘oku lesisita ‘a e kau ngāue ‘o e Potungaue Mo’ui pea ko kinautolu pe ‘oku fakamafai fakalao ke nau fai ‘a e ngaue fakatoketa pe fakaneesi. Pea ko e taha eni ‘o e ngaahi founa ‘oku tau fusi’i hake ai ki ‘olunga ‘a e tu’unga mo e founa fakahoko ngaue. Na’e toe pehe ‘e he Pule’anga ‘oku ‘i ai pe ‘a e laiseni fakangatangata (*limited license*) pea mo e faka’ataa (exemption) ki he lesisita kia kinautolu ‘oku fakahoko ngaue fakafaiako ‘i tu’a mei loki ako pe ‘i he kominiutī kapau ‘oku fakahoko ‘a e ngaue fakafaiako ki ha tamaiki ako ‘oku toko nima (5) pe si’i hifo.

2.4 Ngaahi Tu’utu’uni ‘oku fekau’aki mo e Feliuliaki ‘a e ‘Eá

2.4.1 Ngaahi Tu’utu’uni ki he Lesisita ‘o e Kau Ngaue Fale’i ki he Fakafuofua Uesia ‘o e ‘Atakai 2021

135. Na’e fakapapau’i ‘e he Fale Alea ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Lesisita ‘o e Kau Ngaue Fale’i ki he Fakafuofua Uesia ‘o e ‘Atakai 2021 ‘i he ‘aho 9 ‘Aokosi 2022.
136. Ko e taumu’a tefito ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko hono fakapapau’i ko ha taha pe ‘oku ne fakahoko ha fakafuofua ‘a e uesia ‘o e ‘ataakai ‘i he malumalu (*EIA*) ‘o e Lao ki he Fakafuofua Uesia ‘Atakai ‘oku ne ma’u ha Tohi Fakamo’oni Taha Ngaue ki he *EIA*. ‘Oku fakaha ‘e he Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ‘a e founa ngaue ki ha kole ki ha Tohi Fakamo’oni Taha Ngaue ki he *EIA*, ngaahi fatongia ‘o e taha ngaue ki he *EIA* pea mo e Tu’utu’uni Faka’ulungaanga (Code of Conduct) ki he taha ngaue ki he *EIA*.
137. ‘Oku fakamahu’inga’i ‘e he Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ‘a e taliui ‘a e ni’ihi ‘oku nau fakahoko ‘a e ngaue ki hono fakafuofua ‘a e uesia ki he ‘ataakai pea ke fakapapau’i ‘oku ngaue fakataha ‘a e Potungaue MEIDECC mo e ni’ihi ko ia ‘oku nau fakahoko ‘a e ngaue mahu’inga ni.
138. Na’e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e taha ‘o e Hou’eiki Memipa ki he Kau Memipa ‘o e Penolo Vakai’i ‘a ia ‘oku nau vakai’i ‘a e ngaahi kole lesisita ‘o e kau ngaue ki he fakafuofua uesia ‘o e ‘ataakai, koe’uhi ko e tokolahi ‘o e kau memipa ‘o e Penolo ‘oku fakanofu pe mei he loto’i Potungaue. Na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u na’a ‘oku fiema’u ke fakakau atu ‘a e Fakahinohino Lao ‘a e Pule’anga pehe ki ha taha mei he Va’a Palani (Urban Planning) koe’uhi ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi konivesio lalahi ‘oku fekau’aki mo e ngaue ko eni pea ‘oku kaunga lahi ‘a e va’a palani ki he ngaue ki he ‘ataakai.
139. Na’e pehe ‘e he Pule’anga ‘oku kau ‘a e ‘Ateni Seniale he Penolo he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kau memipa penolo pau ia, ka ‘oku makatu’unga ‘a e kau memipa ‘i he fiema’u ko ee ‘o e ‘aho ko ia pea ‘oku toki ui ‘a e kau taukei ai. Ko e ngaahi me’a fakalao na’e pehe ‘e he Pule’anga ‘e pau pe ke fakakau ‘a e ‘Ateni Seniale pe ko ha taha mei he ‘Ofisi ko ia ke fale’i ‘a e Potungaue ki he ngaahi me’a fakalao.

2.5 Ngaahi Tu’utu’uni ‘oku fekau’aki mo e Ngaahi Kaveinga kehé

2.5.1 Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Fakatau Fakapule’anga 2020

140. Na’e fakapapau’i ‘e he Fale Alea ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Fakatau Fakapule’anga 2020 ‘i he ‘aho 3 ‘Aokosi 2022.
141. Ko e tefito’i taumu’a ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ko hono faka’ataa ‘a e “fakatau fakafokifa”. ‘Oku fakangofua ‘e he Ngaahi Tu’utu’uni ko eni, ‘i ha ‘i ai ha me’a fakafokifa pe fakavavevave ‘e hoko ‘a ia ‘oku ngali tu’u fakatu’utamaki ‘a e tu’unga mo’ui mo e malu ‘a e kakai, ke fakatau mai ‘a e ngaahi koloa mo e/pe ngaahi ngaue ‘i hono tali ia pea ‘e malava ke fakahoko ia ‘i ha founga fakavavevave.
142. ‘Oku fakafaingamalie’i ‘e he Tu’utu’uni ko eni ke fakahoko ‘e he Pule’anga ha fakatau fakapule’anga ‘i he taimi ka hoko ai ha ngaahi me’a fakatu’upake, ‘i ha fakatupunga ‘e ha tangata pe fakaenatula, ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke toe ngaue ai ‘a e founga ngaue angamaheni, pea ‘oku tu’u lavea ngofua ‘a e ngaahi komiuniti pea ‘oku fiema’u ha tali (response) mo e ngaue fakavavevave ki ai ‘o hange ko ia ko e hoko mai ‘a e COVID-19.
143. Na’e ‘i ai ‘a e hoha’a mo e tokanga ‘a e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Memipa fekau’aki mo e ‘ikai ke fakaha mahino ‘e he Tu’utu’uni ko eni ‘a e founga ‘oku fai’aki ‘a e fakatau fakapule’anga ‘i he taimi ‘o ha fakatamaki pe hoko ha me’a fakavavevave pe fakafokifa. Koe’uhi ‘oku kehekehe ‘a e fa’ahinga fakatamaki ‘oku fetaulaki mo e fonua pea ‘oku fiema’u ke malu’i ‘a e pa’anga ‘oku fai’aki ‘a e fakatau fakapule’anga ka ke malu’i mo e founga, mo e ngaahi me’a tu’upau ‘oku totonu ke malu’i hange ko hono malu’i e kakai mo e ‘ataakai na’a ‘i ai ha ola kovi.
144. Na’e fokotu’u mei he ni’ihi ‘o e Hou’eiki Memipa, ke fakakau atu ‘a e Kapineti ‘i he fakahoko tu’utu’uni ki hono fakangofua ha aleapau fakatau kimu’a pea toki malava fakahoko ha fakatau fakafokifa koe’uhi ko e tu’utu’uni lolotonga ‘oku ne ‘oatu ‘a e fu’u mafai ‘oku lahi ‘aupito ki he tokotaha pe (Minisita Pa’anga) ke ne fakangofua pe tali pea toki malava ke fakahoko ha fakatau fakapule’anga fakafokifa. Pea ko hono fakakau atu ‘a e Kapineti ki he fakahoko tu’utu’uni ko eni ‘e malu’i leva ‘a e fakahoko tu’utu’uni ko eni ke ‘oua e pa’usi’i pea ‘oku mahu’inga pe ke femahino’aki mo e Kapineti ki he me’a ko eni he ko e ngaahi fakatau fakapule’anga ‘oku laui miliona.
145. Na’e toe ‘i ai foki mo e fokotu’u ke fakakau atu ‘a e Kapineti mo e ‘Atita Seniale ‘i he ni’ihi ‘oku fakahoko ki ai ‘a e lipooti ‘a e ngaahi potungaue aleapau fakatau fakavavevave fekau’aki mo e lahi ‘o e pa’anga kuo ngaue’aki ki ha tokoni fakavavevave koe’uhi ke mea’i ‘e he Kapineti mo e ‘Atita Seniale ‘i he taimi ‘oku fakahoko ai hano ‘atita’i pea ke mahino ‘oku ‘i ai ha taimi pau ‘e fakahoko ai ‘a e lipooti ko eni. Na’e pehe ‘e he Hou’eiki Memipa ‘oku mahu’inga eni ke ongo’i pe ‘e he fonua ‘oku nau falala ki he mafai faka’ataa ko ia ‘oku tuku atu ke fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi fakatau fakapule’anga ko eni.
146. Na’e pehe ‘e he Pule’anga ko e ‘Atita Seniale ‘oku tau’ataina ia ke ‘atita ‘i he malumalu ‘o e Fale Alea ke fai ‘ene ngaue ka ‘i ai ha taimi ‘oku ‘ilo ‘e he Potungaue Pa’anga ‘oku ‘i ai ha feitu’u ‘oku ngalingali ‘i ai ha me’a ‘e hoko. Pea ko e palani ngaue fakata’u ‘a e ‘Atita ‘oku tau’ataina pe ki ai.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

147. Na'e fakama'ala'ala 'e he Pule'anga 'o pehe ko e ngaahi fokotu'u mei he Hou'eiki Memipa fekau'aki mo e kau atu 'a e Kapineta ki he fakahoko tu'utu'uni te ne hanga 'e ia 'o to'o 'a e fakafokifa mo e fiema'u ke fakahoko ha ngaue fakavavevave pea 'e toe foki pe 'a e founga ngaue ki he angamaheni. 'A ia he 'ikai toe ngaue 'a e fo'i taumu'a ia ke 'oange 'a e ngaahi fakafaingofua pea ko e ngaahi me'a eni te nau fepakipaki he 'alu ki he Kapineta he ko e ngaahi taimi fakatamaki 'oku fakataha tu'o tolu pe tu'o fa 'a e Hou'eiki Kapineta 'i he 'aho ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ki heni.
148. Na'e toe pehe 'e he Pule'anga 'oku totonu ke to'o e fakakaukau koe 'oku pehe 'e ngaue hala'aki mo ngaue noa'ia'aki 'a e pa'anga koe'uhi 'oku 'ikai ke 'uhinga e feinga'i ke vave e ngaue ke fakahoko nonoa'ia 'a e ngaue ka 'oku kei 'i ai pe 'a e founga pau. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi foomu 'oku ha 'i he tu'utu'uni ko eni ki he ngaahi taimi fakavavevave mo e me'a 'oku hoko fakafokifa pea 'oku fakafou mai he Komiti mo e Kapineta pea toki a'u ki he Minisita koe'uhi ke fakapapau'i 'e he Minisita 'a e 'u fakamole kotoa ke fakahoko pea mo e ngaahi makatu'unga (justifications) mo e 'uhinga 'oku 'oange ai ki he kautaha ko ia 'a e ngaue mo hono fakahoko 'a e fakatau fakapule'anga. Ko e 'uhinga ia 'oku 'i ai 'a e mafai 'a e Minisita ke ne fakapapau'i 'oku 'osi fakahoko kotoa ia pea fai e sio ki ai 'a e kau tekinala pea 'oku fakamatala'i lelei hono 'uhinga pea toki fakapaasi. Ko e 'uhinga pe ia ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hala ai pea 'oku 'ikai ke fakahoko noa'ia 'a e ngāue ia ko ia. Ka ko e fakakaukau mo e ngāue mahu'inga taha 'oku fakataumu'a ki ai 'a e Tu'utu'uni ko 'eni ko hono fakaa'u 'a e tokoni ki he kakai he taimi koe 'oku fiema'u taha ai.

2.5.2 Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2021

149. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2021 'i he 'aho 4 'Aokosi 2022.
150. Ko e taumu'a tefito 'o e Tu'utu'uni ko 'eni ko hono fakahu atu 'a e kulupu fo'ou ki he Lisi 'o e Koloa Hu Mai Fakataputapui, 'a ia ko e ngaahi me'alele na'e fa'u ki he fefononga'aki 'a e kakai 'i ha motolo ko hono ta'u 'oku tatau pe lahi ange 'i he ta'u 15 mei he 'aho 'o e hu mai. 'Oku fakangatangata 'e he Tu'utu'uni ni 'a hono hu mai ki he fonua 'a e ngaahi me'alele 'oku motu'a ange koe'uhi ke tokoni ki he palopalema 'o e fu'u lahi 'a e ngaahi me'alele fefononga'aki 'i he fonua pea 'oku toe leleiangē 'eni ki he 'ataakai.
151. Na'e fakahoko 'e ha Hou'eiki Memipa 'o e Fale ha fokotu'u ke faka'ataa pea 'i ai ha faingamalie ke fakahoko ha kole ha ni'ihi ke fakahu mai ha me'alele ('oku lahi hake 'i he ta'u 15) 'i ha 'ofa mai 'aki ha kainga mei muli koe'uhi pe ko e vakai ki he vaivai 'o e ivi mo e tu'unga fakapa'anga 'a e ni'ihi 'o e kakai.
152. Na'e pehe 'e he Pule'anga 'oku 'i ai pe 'a e 'uhinga lelei 'o e tu'utu'uni ko eni he ko e kongā lahi 'o e ngaahi me'alele 'oku ma'u mei muli ko e ma'u mai ia 'i he tu'unga 'oku ma'ama'a pea ni'ihi ko e me'a'ofa 'a e ngaahi famili mei muli. Ka ko e taimi 'oku nau a'u mai ai ki he fonua ko e palopalema lahi ia he ko e kongā lahi 'o e ngaahi me'alele ko eni 'oku toe fiema'u ke toe fakalelei'i (upgrade) ke ma'u ha malu'i (warrant) pea taimi 'e ni'ihi 'oku hoko e ngaahi me'alele ko eni ko e veve 'o hoko ai 'a e fakamole lahi ki hono faka'auha (dispose) he ko e ngaahi veve ko eni 'oku hoko e ngaahi ukamea ia ke ne uesia kovi 'a e 'ataakai, uesia mo e tu'unga 'o e ngaahi ma'u'anga vai pea hoko e veve ia ko eni 'o ngaue'aki 'a e ngaahi feitu'u nofo'i lahi ko e lingi'anga veve.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

Ki he Ta’u 2022

153. Na’e pehe ‘e he Pule’anga ‘oku nau pou pou ki he fakakaukau mo e fokotu’u ko ‘eni pea na’e fai pe ‘a e vakai ki he kaveinga ko ia ka ‘i he taimi tatau ‘oku ‘i ai pe ‘a e fakangofua ‘i he Lao ke fai ha kole ke faka’ataa e ngaahi me’alele ko ‘eni ke hu mai he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’alele ta’u motu’a (antique) ‘oku mahu’inga’ia ai ‘a e ni’ihi pea ‘oku malava pe ke fakahu mai ‘a e ngaahi me’alele ko ‘eni ‘i ha kole koe’uhi ‘oku taumu’a mai ‘a e me’alele ki ha ‘uhinga lelei.

2.5.3 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau ‘Ekisia 2021

154. Na’e fakapapau’i ‘e he Fale Alea ‘a e Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau ‘Ekisia 2021 ‘i he ‘aho 8 ‘Aokosi 2022.
155. ‘Oku liliu ‘e he Tu’utu’uni ko ‘eni ‘a e ngaahi fakamatala ‘i he ‘ulu’i tohi si’i ‘i he tepile tukuhau ‘ekisia mo e ngaahi tu’unga tukuhau ‘o e ngaahi koloa ‘oku fakamahino pau hange ko e nutolo mo e ngaahi koloa fekau’aki. Ko e ngaahi tukuhau ‘ekisia ‘oku tuku atu ia ‘e he Pule’anga pea liliu mei he taimi ki he taimi makatu’unga ia ‘i he tu’unga fiema’u fakalukufua ‘a e kakai, tu’unga ‘o e mo’ui ‘a e kakai pea pehe foki ki he tu’unga faka’ekonomika ‘o e fonua fakalukufua. Ko e Tu’utu’uni ko ‘eni ko e taha ia ‘o e ngaahi founa ngaue ‘a e Pule’anga ke tokoni ki he mo’ui lelei ‘a e kakai ‘o e fonua.
156. Na’e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale ki hono toe hiki hake ‘a e totongi tukuhau ‘ekisia ki he ngaahi koloa ko ‘eni koe’uhi ‘oku ‘ikai ke ne ta’ota’ofi pe fakasi’isi’i ‘e ia ‘a e ngaue’aki ‘e he kakai ‘a e ngaahi koloa. Ko e me’a pe ‘oku hoko ko e toe hikihiki hake ‘a e tukuhau pea toe lahiange ‘a e tukuhau ‘oku tanaki ‘e he Pule’anga. Na’e pehe ‘e he Hou’eiki Memipa ‘oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e hikihiki pe totongi ia ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni ke faka’ai’ai ai e mo’ui lelei ka ‘oku totonu ke fakakaukau’i ‘e he Pule’anga ha toe founa ngaue ‘e taha ‘oku lelelange ke solova ‘aki ‘a e palopalema ki he mo’ui lelei.
157. Na’e fokotu’u ‘e he Hou’eiki Memipa ‘oku totonu ke fengaue’aki ‘a e ngaahi kupu kehekehe hange ko e kau taki lotu, Potungaue Mo’ui mo e Potungaue Ako ke fakakaukau’i ha toe founa ki he tapa kotoa ‘o e mo’ui (holistic) ke solova ‘aki ‘a e palopalema ko ‘eni ki he mo’ui lelei. Na’e toe ‘i ai e fokotu’u ke ta’ofi ‘aupito pe hono toe fakahu mai ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni he koe ‘uhinga ‘oku kei fakatau mo ma’u pe ia ‘e he kakai koe’uhi ‘oku kei ma’u pe ‘i he ngaahi falekoloa.

2.5.4 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2021

158. Na’e fakapapau’i ‘e he Fale Alea ‘a e Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2021 ‘i he ‘aho 8 ‘Aokosi 2022.
159. ‘Oku fakatonutonu ‘e he Tu’utu’uni ko ‘eni ‘a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi tu’unga mo e tute ‘o e ngaahi koloa kehekehe ‘oku lisi ‘i he Tu’utu’uni ko ‘eni. Ko e ngaahi fakatonutonu ‘oku felave’i tonu ia mo e ngaahi koloa me’atokoni hange ko e, pasita (pasta), ngaahi huhu’a’i fua’i’akau (juices) mo e ngaahi me’a’inu, ngaahi sipiliti mo e vinika. Ko e ngaahi mahu’inga ‘oku tuku atu ‘i he ngaahi tu’utu’uni tute kasitomu ‘oku hilifaki ia ‘e he Pule’anga mei he taimi ki he taimi pea ‘oku makatu’unga ‘a e tu’unga tute ko ia ‘i he ngaahi kaveinga kehekehe. ‘Oku kau ki heni ‘a e tu’unga fiema’u fakalukufua ‘a e kakai, tu’unga ‘o e mo’ui ‘a e kakai pea pehe foki ki he tu’unga faka’ekonomika ‘o e fonua fakalukufua.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

160. Na'e 'i ai 'a e tokanga 'a e ni'ihi 'o e Hou'eiki Memipa fekau'aki mo e taumu'a 'o e Tu'utu'uni ko eni, koe'uhi ko e mo'ui lelei 'a e kakai. Na'e 'i ai 'a e hoha'a koe'uhi 'oku toe totongi mamafa ange 'a e ngaahi koloa ka 'oku 'ikai ha mai ha ola lelei pe fakatupulaki 'a e mo'ui 'a e kakai 'i hono hiki hake 'o e tukupau. Na'e pehe 'e he Hou'eiki Memipa 'oku fiema'u ia ke vakai'i ha fengau'e'aki mo e ngaahi kupu kehe ke teke e mo'ui lelei pea 'oku mahu'inga ke vakai'i 'a e ngaahi me'angaue ko eni (hange ko e Tu'utu'uni ko eni) 'i he 'osi ko ia 'a e ta'u pe 'oku 'i ai ha ola lelei pe 'oku a'usia 'a e ngaahi taumu'a na'e palani mo fakahoko ai.

2.5.5 Tu'utu'uni (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2021

161. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2021 'i he 'aho 8 'Aokosi 2022.
162. 'Oku hilifaki 'e he Tu'utu'uni ko 'eni 'a e tukupau 'ekisia fo'ou ko e seniti 'e 70 ki he lita 'o e ngaahi koloa 'i he vahe 27 'o e Tu'utu'uni Tefito, 'a ia ko e minulolo lolo (mineral fuels), minulolo lolo (mineral oil) mo e ngaahi koloa 'i hono fakatafe kinautolu; naunau pituminiuoasi mo e ngaahi penu minulolo (mineral waxes)).

2.5.6 Tu'utu'uni (Fakatonutonu)(Fika 3) ki he Tukupau 'Ekisia 2021

163. Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tukupau 'Ekisia 2021 'i he 'aho 8 'Aokosi 2022.
164. 'Oku ne tukupau 'a e tu'unga tukupau 'ekisia mei he seniti 'e 70 ki he seniti 'e 65 ki he lita 'o e ngaahi koloa tute 'oku lisi 'i he vahe 27 'o e Tu'utu'uni Tefito 'a ia ko e minulolo lolo (mineral fuels), minulolo lolo (mineral oil) mo e ngaahi koloa 'i hono fakatafe kinautolu; naunau pituminiuoasi mo e ngaahi penu minulolo (mineral waxes)). Na'e fakahoko 'a e Tu'utu'uni ko eni 'i loto 'i he 'uiki 'e taha hili hono fakahoko 'o e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2021.

Vahe 3: Ngaahi Fokotu'u (Motions) mo e Ngaahi Tohi Fehu'i

3.1 Ngaahi Fokotu'u (Motions)

165. Ko e ngaahi fokotu'u (motions) fakakatoa 'e 4 na'e fakahū tohi mai (written motions) ki he 'Ofisi 'o e Fale Aleá. Ko e fokotu'u tu'utu'uni (motion for an order) 'e 3, pea mo e fokotu'u faka-Fale Alea 'e 1. Ko e ngaahi fokotu'ú 'oku tomu'a 'ave ki he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu ke fakapapau'i pe 'oku faipau mo e ngaahi fiema'u 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá (Tohi Tu'utu'uni).
166. 'I he ngaahi fokotu'u 'e 4 kuo 'osi fakahū tohi mai, ko e fokotu'u ai 'e 2 na'e 'osi fakapapau'i 'e he Komiti Tu'uma'ú, pea kuo fakahū ki he Fale Aleá 'o alea'i pea fakahoko mo e tu'utu'uni faka-Fale Alea fekau'aki mo ia.

3.1.1 Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2022: Nō Pa'anga Tokoni 'oku laka hake 'i he \$15 miliona ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023

167. 'I he 'aho 2 'o Sune 2022, na'e fakahū ai 'e he Minisitā Pa'anga 'o e 'aho koiá, Tatafu Toma Moeaki, ki he Fale Aleá ha Fokotu'utu'u Tu'utu'uni 'a ia na'e fakafika ko e Fokotu'utu'u Tu'utu'uni Fika 3/2022. Na'e fekau'aki 'a e Fokotu'utu'u Tu'utu'uni ko 'ení mo ha kole pa'anga nō na'e lahi hake 'i he \$15 miliona, 'a ia na'e taumu'a 'a e Pule'angá ke nō mei he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'angá (International Monetary Fund) 'i he ta'u fakapa'anga 2022/2023.
168. Fakatatau ki he kupu 25(1) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'angá, ko e lahi taha 'o ha nō 'e ala fakahoko 'e he Pule'angá 'o fakafou 'i he mafai kuo foaki ki he Minisitā Pa'angá, 'e 'ikai ke laka hake 'i he \$15 miliona 'i ha ta'u fakapa'anga, 'o tukukehe 'o ka fakahoko ia 'i ha tu'utu'uni 'a e Fale Aleá. Na'e fakahū leva 'e he Minisitā Pa'angá 'a e Fokotu'utu'uni Tu'utu'uni ko 'ení ki he Fale Aleá 'a ia 'oku fekau'aki mo e nō 'oku 'amanaki ke fakahoko 'e he Pule'angá pea 'oku fe'unga mo e pa'anga 'Amelika, USD \$9.9 miliona, pe 'oku fakafuofua ki he \$22 miliona Pa'anga Tonga ki he ta'u fakapa'anga 2022/23. Ko e taumu'a foki 'o e nō ko 'ení ke tokoni'i 'a e patiseti fe'amokaki 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga 2022/23, 'a ia 'oku fe'amokaki'aki ha \$30.3 miliona.
169. Na'e fakahū atu 'a e Fokotu'utu'u Tu'utu'uni ko 'ení pea na'e alea'i fakataha 'eni pea mo e Patiseti 'a e Potungāue Pa'angá pe koia 'oku fakalea fakatauhitohi ko e Vouti Fika 08. 'I he ngaahi feme'a'aki 'a e Fale Aleá na'e 'i ai 'a e tokanga mei he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá ki he tu'unga fakapa'anga 'a e fonuá ke toe fakahoko ha nō, ka e pehé foki ki hono sivisivi'i mo fakapapau'i, ko e lahi 'o e pa'anga 'oku tuku mai 'i he Fokotu'utu'u Tu'utu'uni, ko e pa'anga totonu peia 'oku fiema'u kiai ha tu'utu'uni 'a e Fale Aleá (resolution) 'o fakatatau mo e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'angá. Na'e tokanga leva heni 'a e Hou'eiki Mēmipa ke sivisivi'i faka'auliliki 'a e tu'unga fakalūkufua 'o e nō 'a e Pule'angá 'a ia 'oku fokotu'u mai 'i he Fakamatala Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2022/2023. Na'e hā mei he Fakamatala Patiseti 'oku 'i ai pea mo e pōnite lolotonga 'a e Pule'angá 'oku 'amanaki ke hoko atu (rollover) 'a hono teemi ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023 'a ia na'e fe'unga mo e \$16 miliona. Na'e fehu'ia 'e he Hou'eiki Mēmipa 'a hono hoko atu 'o e pōnite lolotonga ki he ta'u fakapa'anga hokó 'o fakatatau ki he kupu 25 'o e Lao ki hono

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

Pule’i ‘o e Pa’angá. ‘Oku makatu’unga ‘eni ‘i ha ngaahi faka’uhinga fakatauhitohi ki ha nō ‘oku fo’ou, ‘a ia ‘oku totonu ke fakakau ki he Fokotu’utu’u Tu’utu’uni ‘a e Minisitā Pa’angá, pē ko e nō motu’a (nō ‘oku lolotonga tukupa pe ki ai ‘a e Pule’angá) ka ‘oku hoko atu ‘a e mo’ui ‘a e nō ki he ta’u fakapa’anga hokó ‘o hangé ko hono hoko atu ‘a e pōnite lolotonga ki he ta’u fakapa’anga 2022/2023¹⁰.

170. ‘I he vakai ‘a e Pule’angá pea mo e tokoni ‘o e ngaahi fale’i mo e fakahinohino ki hono faka’uhinga’i ‘o e Laó ka e tautautefito ki he kupu 25 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’angá, na’e pehé ‘e he Minisitā Pa’anga ‘o e ‘aho koiá, ko e nō fo’ou, ‘a ia ‘oku fiema’u ke tu’utu’uni ki ai ‘a e Fale Aleá ‘o fakatatau ki he Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’angá, ko e nō pe ‘oku ‘amanaki ke tukupa ki ai ‘a e Pule’angá pea mo e Sino’i Pa’anga Fakavaha’apule’angá. Na’e pehé ‘e he Minisitā Pa’angá ko e pōnite ‘i he ‘ene tu’u lolotonga ‘oku ‘osi hoko peia ko e nō ‘a e Pule’angá pea ‘oku ‘i he ‘ene vakai fakaetauhitohi, ‘oku ‘ikai ko ha nō fo’ou ‘eni, he ‘oku ‘ikai ha to e pa’anga fo’ou ke fakalahi ‘a e sino’i nō ka ko e hoko atu ‘o e mo’ui pe ko e teemi ‘oku tukuatu ke mo’ui ai ‘a e pōnite. ‘I he fakama’ala’ala mei he Pule’angá na’e pehé ai ‘e he Minisitā Pa’angá ko e ngaahi ngāue kuo tuku mai ‘e he Pule’angá felāve’i mo e kaveingá ni na’e ‘osi lava pe ‘a hono sivilivi’i fakalao mei he ‘Ōfisi ‘o e ‘Āteni Senialé pea pehé ki he Va’a Lao ‘a e Fale Aleá ke fakapapau’i ‘a e faipau ‘a e Pule’angá ki he kole nō ‘oku lahi hake ‘i he \$15 miliona. Na’e tuku mai ai ‘enau faka’uhinga fakaetauhitohi ki he ongo sīpinga tauhi tohi ‘o e fehū’aki fakahangatonu ‘o e pa’angá (cash basis) ka e pehé ki he fehū’aki fakafuofua ‘o e pa’anga (accrual basis). ‘Oku mahu’inga ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘eni ki hono vakai’i fakalao ‘o e Fokotu’u Tu’utu’uní, koe’uhí he ‘oku malava ai ke fakapapau’i ‘a e ngaahi nō ‘oku fo’ou, pea mo hono faka’uhinga totonú¹¹.
171. Na’e toe fai pe ‘a hono sivilivi’i ‘e he Hou’eiki Mēmipá mo hono faka’uhinga’i fakaetauhitohi mo fakalao ‘o e Fokotu’u Tu’utu’uni ko ‘ení pea na’a nau aofangatuku ko e lahi ‘o e pa’anga ‘oku ‘i he Fokotu’u Tu’utu’uní, ko e mahu’inga fakapa’anga peia ‘e fiema’u ke fakahoko ki ai ha tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá ‘o fakatatau ki he Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’angá.
172. ‘I he ‘aho 14 ‘o Sune 2022, na’e tali ai ‘e he Fale Aleá ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022 ‘a ia ‘oku fekau’aki mo e nō ‘a e Pule’angá ‘oku lahi hake ‘i he \$15 miliona. .

3.1.2 Fokotu’u Fika 1/2022: Ngaahi Fokotu’u ki he Pa’anga Fakavāhengá mo e Ngaue Fakavāhengá

173. ‘I he ‘aho 6 ‘o Mē 2022 na’e fakahū atu ai ki he Fale Aleá ha Fokotu’u mei he Fakafofonga Kakai ‘o e vāhenga fili ‘Eua 11, Dr. Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, pea na’e fakafika ia ko e Fokotu’u 1/2022. Ko e Fokotu’u 1/2022 na’e fekau’aki ia mo e ngaahi fakalelei fakapatiseti ki he pa’anga fakavāhengá mo e fokotu’utu’u ngāue fakavāhengá fili faka-Fale Aleá.
174. Ko e ngaahi kaveinga lalahi ‘e 6 na’e fokotu’u atu ‘i he Fokotu’u ko ‘ení ‘a ia ko e fokotu’u ke fakalahi e pa’anga Tokoni Fakavāhengá ke \$500,000.00 (Tukukehe ‘a e Pa’anga ki he Polisi Fakakolo),

¹⁰ Miniti Fika 6 ‘aho 14 ‘o Sune 2022, Fale Alea ‘o Tongá, peesi 45

¹¹ Miniti Fika 6 ‘aho 14 ‘o Sune 2022, Fale Alea ‘o Tongá, peesi 47

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

fokotu’u ke monomono ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki hono ngaue’aki ‘o e Pa’anga Tokoni Faka-Fale Alea ke kau ai ‘a e fakaivia mo e fakamafai’i ‘a e kakai mo ma’u ‘e he vahenga ‘a e kau ngaue mo e me’angaue fe’unga ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi palani ‘a e vahenga, fokotu’u ki he ngaahi ‘a’ahi ki he vahenga ‘i tahí ke tu’o 1 ‘i he mahina (ke tu’o 12 he ta’u) pea kenau nofo ai ha uike ‘e 1 he folau, fokotu’u ki he ngaahi ‘A’ahi ki Tu’apule’anga ke folau takai tu’o 2 he ta’u ‘a e kau fakafongga ki ‘Amelika, ‘Aositelelia, Nu’usila, Fisi mo Ha’amoá ke fai ‘a e talanoa ki he ngaahi tokoni, faingamalie ngaue mo e kakai Tonga nofo mulí, fokotu’u ke fakalahi ha pa’anga ki ha ‘Ōfisi ‘o e Kau Fakafongga mei tahí, fokotu’u ke fakalahi pe ‘a e Patiseti ‘a e Fale Alea ki he ngaahi vahenga ke kau ai ha ‘ofisi ‘i Tongatapu, pea mo e fokotu’u ke tokoni ki he folau vakatahi ‘a e ngaahi vahefonua ke ‘i ai ha tokoni fakata’u (grant) ki he ongo vahefonua ‘Eua mo e Ongu Niua ‘o fakafou ‘i he Fale Alea ‘aki ha \$300,000.00 ki he ta’u.

175. Na’ e me’a ‘a e Fakafongá, Dr Taniela Fusimalohi ‘o pehé ‘oku makatu’unga ‘a e Fokotu’ú ‘i he ‘ene vakai ki he fatongia ‘o e Fakafongga Fale Aleá ‘i he ‘aho ní. ‘Oku fakafatongia’aki ‘a e Fakafongga Fale Aleá ‘a hono tokanga’i ‘o e kakai ‘o e vāhengá pea ‘oku mahu’inga ke ‘i ai ha tokoni fakapa’anga fe’unga ke langa hake pea mo ngāue’i ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e vāhengá. Na’a ne me’a ‘o pehé ‘oku mahu’inga ke fakalahi ha tokoni fakapa’anga (grant) ki he fefolau’aki vakatahi ‘a e ongo Niua pea pehé foki ki ‘Eua koe’uhí ko e tokosi’i ange ‘a e tokolahi ‘o e kakai ‘i he ngaahi vahefonuá ni. Na’e ne toe tokanga foki ki he mahu’inga ke ‘i ai ha ‘Ōfisi ‘o e kau Fakafongga Kakai ‘o e ngaahi vāhefonua ‘o Vava’u, Ha’apai, ‘Eua pea mo Niua foki, koe’uhí ke fakafaingamalie ha lava mai ‘a e kainga mei he ngaahi vāhefonua ‘o e fiema’u ke nau me’a hangatonu ki he Fakafongá pea fakamahino mo e ngaahi taimi pau, feitu’u mo e fetu’utaki, ke a’utonu ai ‘a e kakaí ki he Fakafongá. Na’e ne pehé ‘e lelei ange ‘o ka fokotu’u leva ha ‘Ōfisi pe ‘e taha ‘a e kau Fakafongga mei he ngaahi vāhefonua mei tahí ‘o fakafou he patiseti ‘a e Fale Aleá. Na’e ne tokanga foki ki he kumi tokoni ma’ae ngaahi vāhefonua ‘o makatu’unga ‘i ha folau ki Tu’apule’angá ke fakatahataha’i ‘a e ngaahi ivi ngāue mei muli, ‘o fatu ha ngaahi fokotu’utu’u palani fakalakalaka ma’ae ngaahi vāhefonua mei tahí ke langa hake.
176. ‘I loto ‘i he ngaahi Fokotu’u mei he Fakafongga ‘o ‘Eua 11, na’e fakatokanga’i lahi ai ‘e he Fale Aleá ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi fokotu’u ko ‘ení ‘o kapau na’e hoko mai ‘oku fe’unga mo e ivi fakapa’anga ‘o e fonuá ‘i he lolotongá ni. Na’e fakahoko ‘a e ngaahi feme’a’aki ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá pea na’a nau pou pou ki he ngaahi fiema’u ko ‘ení ke fakahoko. Ka ‘i he taimi tatau, na’e toe fakatokanga’i ‘e he Fale Aleá ‘a e mafatukituki ‘o e Patiseti Fe’amokaki ‘o e ta’u fakapa’anga 2022/2023 pea mo e mahu’inga ke fakahoko ha tu’utu’uni fakapotopoto ‘a e Fale Aleá ki he ngaahi kaveinga ‘oku vivili angé. Na’e tokanga lahi ‘a e Fale Aleá ke fakahoko ‘e he Pule’angá ‘a honau lelei taha ke tokoni’i ‘a e ngaahi me’a ‘e ala lava ‘o tokoni’í ‘o hangé ko e ngaahi tokoni fakapa’anga ki he fefolau’aki vakatahi ‘a ia ‘oku lolotonga fakahoko pe ‘e he Pule’angá.
177. ‘I he vakai ki heni ‘a e Pule’angá na’a nau pou pou ki he ngaahi fakakaukau mo e mahu’inga ‘o e fatongia ‘o e Fakafongga Fale Aleá ki he kakai ‘o e fonuá ka na’a nau tui, ko e taimí mo e ivi fakapa’anga lolotongá ‘e malava ke tuku ange ‘a e ngaahi fokotu’ú ke fai ha’a nau vakai ki ai.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

178. ‘I he ‘aho 14 ‘o Sune 2022, na’e fakatokanga ‘i ai ‘e he Fale Aleá ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi fokotu’u ‘i he Fokotu’u Fika 1 2022, pea na’e tuku atu ‘a e Fokotu’u ko ‘eni ki he Pule’angá ke nau vakai ki ai pea lipooti ki he Fale Aleá¹².

3.2 Ngaahi Tohi Fehu’i (Written Questions)

179. Ko e Ngaahi Tohi Fehu’i Faka-Fale Alea fakakatoa ‘e 6 na’e fakahu mai mei he Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea ‘oku ‘ikai kenau ma’u ‘a e lakanga faka-Minisita ‘i he Kapineti. Na’e vakai’i ‘a e ngaahi tohi fehu’i ni ke fakapapau’i ‘oku faipau mo e ngaahi fiema’u ‘a e tohi tu’utu’uni ngāue kimu’a pea toki tuku atu mei he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ki he Minisita fekau’aki mo ia. Ko e ‘aho ‘e 14 ‘oku tuku ki he Minisitaá kene tali mai ai ha tohi fehu’i faka-Fale Alea, ‘o kamata lau mei he ‘aho ‘oku ne ma’u ai ‘a e tohi fehu’i.
180. ‘I he ngaahi tohi fehu’i ‘e 6 na’e tuku atú, ko e tohi fehu’i ‘e 3 na’e ‘osi tali mai mei he Minisita na’e fakataumu’a ki ai ‘a e tohi fehu’i.

3.2.1 Tohi Fehu’i Fika 1/2022: Fekau’aki mo e pa’anga kuo vahe’i ki he polokalama langa fale ‘i he fakaakeake hili ‘a e fakatamaki pā ‘a e mo’unga afi pea mo e peau kula

181. Na’e fakahū mai ‘a e Tohi Fehu’i ki he Minisitā Pa’anga, ‘o e ‘aho 11 ‘o ‘Epeleli 2022 mei he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 10, Rev. Dr. Pohiva Tu’i’onetoa. Na’e lēsisita ‘eni ko e tohi fehu’i fika 1/2022. Ko e fehu’i fekau’aki mo e pa’anga ‘e \$57.15 miliona na’e hā he nusipepa Kakalu ‘o Tonga mo e Matangi Tonga kuo vahe’i ‘e he Pule’anga ki he Polokalama Fakaakeake ki he langa ‘o e ngaahi fale na’e maumau ‘i he pā ‘a e mo’unga afi Hunga-Tonga-Hunga-Ha’apai pea mo e peau kula. Na’e fehu’ia pe ‘oku to’o ‘a e pa’anga ko ‘eni mei he patiseti lolotonga 2021/2022, ko e fē ‘a e vouti mo e vouti-si’i na’e to’o mei ai, kapau na’e ‘ikai ke to’o ‘a e pa’anga mei he patiseti lolotonga 2021/2022, ko e hā ‘a e mafai faka-lao ‘a e Minisitā Pa’anga ke nō pea totongi atu e pa’anga ko ‘eni, pe ‘e fakahū ki Fale Alea ke fakahoko hano fakamafai’i ha pa’anga ki he ngaahi ngāue fakaakeake ‘o e fakatu’utamaki fakatu’unga’a pehē.
182. Na’e tali ‘a e fehu’i ‘e he Minisitā Pa’anga, Tatafu Moeaki, ‘i he tohi ‘o e ‘aho 26 ‘o ‘Epeleli 2022, ‘o fakahā mai ko e \$23.15 miliona ko e ngaahi tokoni na’e fokotu’u ke fakahoko makatu’unga ‘i he fokoutua COVID-19. Pea ko e \$34 miliona ko e pa’anga tokoni ‘a ia na’e ‘ikai ke kau he patiseti lolotonga 2021/2022. Na’e fakamahino ‘e he Minisitā Pa’anga, na’e tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ‘i he mafai ‘o e kupu 9 (5) ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga, ke ngāue’aki ‘a e pa’anga ko ‘eni ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue fakaakeake.

¹² Miniti Fika 6 ‘aho 14 ‘o Sune 2022, Fale Alea ‘o Tongá, peesi 83

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

Ki he Ta’u 2022

3.2.2 Tohi Fehu’i Fika 2/2022: Fekau’aki mo e fakahoko fatongia ‘a e Poate ‘Uhila ‘a Tonga

183. Na’e fakahū mai ‘a e Tohi Fehu’i ki he Tokoni Palemia mo e Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘o e ‘aho 19 ‘Epeleli 2022 mei he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 10, Rev. Dr. Pohiva Tu’i’onetoa. Na’e lēsisita ‘eni ko e tohi fehu’i fika 2/2022. Ko e fehu’i fekau’aki mo hono faka ngāue’i ‘a e taha ‘o e kau Sea Malolo ‘o e Poate ‘Uhila ‘a Tonga, ke kau ‘i he Poate Kau Talekita, koe’uhi na’e hā he lipooti ‘a e ‘Atita Seniale lolotonga ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Sea Malolo ko eni na’a ne fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘oku ‘ikai fou ‘i he lao mo e tu’utu’uni ngāue ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga pea na’e ‘ikai ke ne fakahoko ngāue ‘i he founa totonu pea ne toe ngāue hala’aki ‘a e pa’anga. Na’e toe fehu’ia foki mo e maumau faka-tekinikale na’e hoko ki he sisitemi lau mita ‘a e ‘uhila hili ‘a e pā ‘a e mo’unga afi Hunga-Tonga, Hunga- Ha’apai, ‘o hiki ai ki ‘olunga ‘a e ngaahi mo’ua ‘uhila, kau ai ‘a e fehu’i ki he sitesitika ki he hiki na’e hoko, kaunga ‘a e sisitemi lau mo’ua *TechOne* ki he hiki ko ‘eni, pea mo e ngāue ‘oku fakahoko ke fakalelei’i ‘aki ‘a e fehalaaki ko ‘eni ‘i he hiki ‘a e mo’ua ‘uhila.
184. ‘I he’ene a’u mai ki he ‘aho ‘o e lipooti ni, ‘oku te’eki ke fakahoko ha tali ki he tohi fehu’i ko eni.

3.2.3 Tohi Fehu’i Fika 3/2022: Fekau’aki mo e tu’unga ‘o e ngaahi polokalama tanu hala mo e palani ngāue na’e kamata’i ‘e he Pule’anga na’e toki ‘osi

185. Na’e fakahū mai ‘a e Tohi Fehu’i ki he Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ‘o e ‘aho 26 ‘o ‘Epeleli 2022 mei he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 10, Rev. Dr. Pohiva Tu’i’onetoa. Na’e lesisita ‘eni ko e tohi fehu’i fika 3/2022. Ko e fehu’i fekau’aki mo e tu’unga ‘o e ngāue tanuhala ‘a e Palemia Malōlō mo e Pule’anga na’e toki ‘osi, pe ko hai ‘oku ne fua ‘a e fakamole ki hono toe fakalelei’i ‘a e ngāue koe’uhi ko e tu’u ‘a e ngāue ‘o hoko ai ke uesia ‘a e ngaahi tanuhala. Na’e fehu’ia ‘e he Fakafofonga ‘a e ‘uhinga hono maumau’i ‘a e palomesi ‘oku hā ‘i he Palani Ngāue ‘a e Palemia mo e Pule’anga ki he ta’u ‘e 4 hoko mai 2022 – 2025. Na’e fakahā ‘e he Fakafofonga ‘a e fiema’u ha fakamatala ki he liliu ki he Palani Ngāue mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi aleapau na’e ‘osi fakamo’oni ‘i he 2020 kae pehē ki he patiseti tanuhala ‘o e ta’u 2022-2026 mo e feitu’u ‘oku tuku ai ‘a e ngaahi me’angāue misini na’e me’a’ofa mei Siaina ke tokoni ki he tanuhala. Na’e toe fehu’ia foki mo e ngaahi poloseki na’e ‘osi kamata ‘i he ngaahi ta’u kimu’a hangē ko e poloseki fōsoa pe koe fē ‘a e taimi ‘e hoko atu ai mo fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ko ia.
186. Na’e tali ‘a e fehu’i ‘e he Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Seventeen Toumoua, ‘i he tohi ‘o e ‘aho 2 ‘o Me 2022, ‘o fakahā mai ‘oku kei fai e ngāue ‘a e Potungāue ki hono fakama’opo’opo ‘a e ngāue kuo’osi fakahoko ka ‘i he taimi tatau ‘oku sio ‘a e Potungāue ki hono fakalelei’i e founa ngāue (*structure*). Na’e fakamahino ‘e he Minisitā makatu’unga mei he ngaahi fakatamaki na’e tō ‘i he fonua mei he hake ‘a e peau kula ‘i he mapuna ‘a e mo’ungaafi Hunga-Tonga Hunga-Ha’apai pea mo e mafola ‘o e Koviti-19 ‘oku kei ngaue ‘a e Potungāue ki hono fakahokohoko lelei (*prioritize*) e ngaahi ngāue ki he fiema’u vivili pea hokohoko mai ai ki he ngaahi poloseki makehe kau ai heni ‘a e ngaahi ngāue ki he langa fōsoa. Na’e toe fakamahino foki ‘e he Minisitā ‘oku fokotu’utu’u ‘e he Pule’anga fo’ou kotoa pē ‘a ‘enau ngaahi palani ngāue fakatatau ki he’enau visone ma’ae fonua. Ko e palani ngāue ki he tanuhala ‘a e Potungāue ki he ta’u fakapa’anga

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

2022/2023 'oku kei fakatatali ki hono fakapaasi mai 'a e patiseti mei he Fale Alea pea toki mahino ai e fokotu'utu'u ngāue ki he ta'u fakapa'anga hoko. Ko e palani ngāue ki he ngaahi ta'u 2023-2026 'e makatu'unga ia 'i he fakafuofua (*forecast*) 'a e Potungāue Pa'anga ki he patiseti 'o e ngaahi ta'u ko ia.

3.2.4 Tohi Fehu'i Fika 4/2022: Fekau'aki mo e fakanofu lakanga ma'olunga 'i he Pule'anga 'a e ongo Minisitā Mālōlō

187. Na'e fakahū mai 'a e Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Palēmia 'o e Pule'anga 'o Tonga 'o e 'aho 28 'o Sepitema 2022 mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 10, Rev. Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa. Na'e lesisita 'eni ko e tohi fehu'i fika 4/2022. Ko e fehu'i fekau'aki mo e fakahā 'i he mītia faka'ofisiale mo e mītia fakasōsiale 'a hono fokonofu 'a e ongo Minisitā Mālōlō, Poasi Tei pea mo Tatafu Moeaki ki he lākanga ma'olunga 'i he Pule'anga (*CEO* mo e tokotaha fale'i ma'olunga ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi). Na'e toe fehu'ia foki pe na'e tu'uaki 'o e ongo lākanga ma'olunga ní, ngaahi makatu'unga pea mo e ngaahi 'uhinga 'a hono foaki 'o e ongo lākanga ma'olunga ko 'eni ki he ongo Minisitā Mālōlō.
188. 'I he'ene a'u mai ki he 'aho 'o e lipooti ni, 'oku te'eki ke fakahoko ha tali 'a e 'Eiki Palēmia ki he tohi fehu'i ko 'eni.

3.2.5 Tohi Fehu'i Fika 5/2022: Fekau'aki mo e tokolahi 'o e kakai fili na'a nau fehikitaki 'i he fili si'i 'o e 'aho 3 Nōvema 2022

189. Na'e fakahū mai 'a e Tohi Fehu'i ki he Minisitā Laó mo e Pilisoné 'o e 'aho 9 'o Nōvema 2022 mei he Fakafofonga Fika 2 ma'ae Hou'eiki Nōpele 'o Vava'ú, Lord Tu'ilakepa. Na'e lesisita 'eni ko e tohi fehu'i fika 5/2022. Ko e fehu'i fekau'aki mo e fili si'i 'a e ngaahi vahenga fili 'o Tongatapu 4, Tongatapu 6 pea mo Tongatapu 7. Na'e fehu'ia 'i he tohi ni 'a e tokolahi 'o e kakai fili na'a nau hiki 'o lesisita 'i he vahenga fili 'o Tongatapu 4, Tongatapu 6, mo Tongatapu 7 'i he fili si'i na'e fakahoko 'i he 'aho 3 'o Nōvema 2022.
190. Na'e tali 'a e fehu'i 'e he Minisitā Lao mo e Pilisoné, Samiu Kuita Vaipulu 'i he tohi 'o e 'aho 11 'o Nōvema 2022, 'o fakahā mai ko e tokolahi na'a nau lesisita fo'ou ki he vahenga fili 'o Tongatapu 4 (ko e toko 52), Tongatapu 6 (ko e toko 64) pea mo Tongatapu 7 (ko e 136). Na'e toe fakahā 'i he tali ni 'oku kei fakahoko pe 'a e ngāue 'a e Komisoni Filí ki hono fakamā'opo'opo 'a e lekooti 'o e tokolahi 'o e kakai mei he ngaahi vahenga fili kehé na'a nau kau 'i he fili si'i 'o e 'aho 3 'o Nōvema 2022.

3.2.6 Tohi Fehu'i Fika 6/2022: Fekau'aki mo e ngāue na'e fakahoko 'e Piveni Piukala 'i he Va'a EMMIS 'a e Potungāue Ako

191. Na'e fakahū mai 'a e Tohi Fehu'i ki he Minisitā Akó 'o e 'aho 28 'o Nōvema 2022 mei he Fakafofonga Fika 2 ma'ae Hou'eiki Nōpele 'o Vava'ú, Lord Tu'ilakepa. Na'e lesisita 'eni ko e tohi fehu'i fika 6/2022. Ko e fehu'i fekau'aki mo e ngāue na'e fakahoko 'e Piveni Piukala ko e fa'u 'o e polokalama

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

software ma'ae Va'a EMMIS 'a e Potungaue Akó. Na'e aofangatuku 'a e lipooti ni 'oku te'eki ke ma'u ha tali ki he Tohi Fehu'i, 'a ia 'e toki kakato 'a e taimi ke tali mai aí ki Tisema 2022.

Vahe 4: Ngaahi Tohi Tangi (Petitions)

192. Ko e tohi tangi fakakatoa 'e 8 kuo fakahū mai ki he 'Ofisi 'o e Fale Aleá mei he kakai 'o e fonuá 'o fakatatau ki he'enua totonu faka-Konisitutone 'i he Kupu 8 'o e Konisitutoné.
193. Ko e tohi tangi kotoa pē kuo pau ke tomu'a 'ave ki he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá ke vakai'i pe 'oku faipau 'a e kakano 'o e tohi tangi mo e ngaahi fiema'u 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá.
194. 'I he ngaahi tohi tangi 'e 8 kuo 'osi ma'u 'i he 'Ofisi 'o e Fale Aleá, ko e tohi tangi ai 'e 6 kuo fakapapau'i 'e he Komiti Tu'uma'ú pea fakahū ki he Fale Alea 'o fakafou 'i he lipooti 'a e Kōmití, pea kuo alea'i mo fakahoko 'a e tu'utu'uni 'a e Fale Aleá fekau'aki mo e ngaahi tangi ni. 'Oku fakaikiiki atu 'a e ngaahi tohi tangi ko iá 'i he Vahé ni.

4.1 Tohi Tangi Fika 1A/2022

195. Ko e Tohi Tangi Fika 1A/2022 ne fakahū mai ia 'e he Fakafofonga Fika 2 'a e Hou'eiki Nōpele 'o e Vahefonua Vava'u, Lord Tu'ilakepa. Ko e tohi tangi na'e fakamo'oni hingoa ki ai 'a e kakai 'e toko 18.
196. Ko e Tohi Tangi ko 'eni ne fakahū mai ia 'o fakataumu'a ke fakahoko 'e he Fale Aleá ha tu'utu'uni ki he Pule'angá, ke faka'inasi tatau pē 'a kinautolu kāinga Tonga ne liliu tangata'ifonua muli kimu'a he ta'u 2007, 'i hono liliu 'o e Lao ki he Tangata'ifonua mo kinautolu e kāinga Tonga ne tali ke nau liliu tangata'ifonua muli pē tangata'ifonua 2 hili e ta'u 2007, 'i he ngaahi monū'ia tatau 'o tautautefito eni ki he ngaahi totonu ki he ngaahi kekelele tukufakaholó pea ke fakafoki ange 'a e pa'anga ne nau fakamole fakafo'ituitui ki he 'enua feinga ke to e fakafoki ange koia 'enua tangata'ifonua Tonga (naturalization process).
197. 'I hono tuku atu e Tohi Tangi ni ki he Fale Alea, ne fakahoko hono talanga'i pea ne 'i ai e fokotu'u ke tuku atu e Tohi Tangi Fika 1A/2022 ke fakahoko 'e he Pule'anga ha ngāue ki ai. Na'e me'a 'a e Minisitā Lao 'oku 'i ai e hoha'a koe'uhī ke 'oua 'e to e fakahoko ha ngāue ki he Tohi Tangi ni na'a iku 'o fakahoko ha liliu ki he lao ki he Tangata'ifonua Tonga pea hoko ai ha maumau'i 'o e kupu 20 'o e Konisitūtone 'a Tonga fekau'aki mo e Ngaahi Lao koe'uhī ko ha me'a kuo fai. 'I he hili 'a e feme'a'aki ne fakahoko 'a e paloti ke 'ave 'a e Tohi Tangi ki he Pule'anga ke fakahoko ha ngāue ki ai.
198. Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Okatopa 2022 ke tuku atu 'a e Tohi Tangi Fika 1A/2022 ki he Pule'anga ke fakahoko ha ngāue kiai.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

4.2 Tohi Tangi Fika 2/2022

199. Ko e Tohi Tangi Fika 2/2022 ne fakahū mai ia ‘e he Fakafofonga Fika 2 ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘o e Vahefonua Vava’ú, Lord Tu’ilakepa. Ko e tohi tangi na’e fakamo’oni hingoa ki ai ‘a e kakai ‘e toko 15.
200. Ko e Tohi Tangi ko ‘ení ne fakahū mai ia ‘o fakataumu’a ke fakahoko ‘e he Pule’anga hono fakamanatua makehe mo fakahounga’i ‘o kinautolu hotau kāinga Tonga ‘oku fokoutua ‘i he ngaahi fonua muli ‘aki hono fakahoko ‘o ha ngaahi ‘Aho Faka-fonua pē ko e “Tonga Day” koe’uhiā ko ‘enau ngaahi ‘ofa ‘aufuatō mo e ngaahi tokoni faka-pa’anga kotoa pē ‘oku lavemonū ai e ngaahi fāmili tokolahi mo e fonua fakalūkufua.
201. ‘I hono fakahū atu ki he Fale Alea, ne fakahoko e ngaahi fakamalanga ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o pehee kuo fe’unga ‘ānoa pe hono fakamanatua ‘o e ni’ihi ko eni ‘o e kāinga Tonga nofo ‘i tu’apule’anga ‘i he ngaahi ‘aho fakamanatu ‘oku fakahoko ‘i he ngaahi fonua muli takitaha pea ko e ngaahi katoanga lalahi eni ‘a ia ‘oku me’a atu kiai ‘a e ngaahi fakafofonga ‘a e Pule’anga pea taimi lahi ‘oku me’a atu ki ai ha mēmipa ‘o e Fale ‘o e Tu’i.
202. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 24 ‘o ‘Okatopa 2022 ke tuku atu ‘a e Tohi Tangi Fika 2/2022 ki he Pule’anga ke fakahoko ha ngāue kiai.

4.3 Tohi Tangi Fika 3B/2022

203. Ko e tohi tangi fika 3B/2022 na’e fakahū mai ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 2, Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi. Ko e tohi tangi na’e fakamo’oni hingoa ki ai ‘a e kakai ‘e toko 9 ko e kau fakafofonga ‘o e kau kautaha ngāue ‘a Tonga ‘i he ngoue, toutai, tauhi monumanu, ngāue fakamea’a, lalanga, koka’anga, mo e fefakatau’aki.
204. Ko e Tohi Tangi Fika 3B/2022 na’e fekau’aki ia mo e Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli 2021, ‘a ia na’e fa’u ‘e he Minisita Fefakatau’aki mo e Langa Fakalalakalaka. Na’e fakahū mai ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ni ke fakapapau’i ‘e he Fale Aleá, pea na’e fakapapau’i ‘e he Fale Alea ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ni ‘i he ‘aho 9 ‘o ‘Aokosi 2022.
205. Na’e fokotu’u mai he ngaahi tangi ke kaniseli ‘e he Pule’anga ‘a e Tu’utu’uni 7(2) koe’uhī ke ‘oua ‘e ‘inivesi ha muli ‘i he ngaahi falekoloa taautahá pea ke kaniseli foki mo e Tu’utu’uni 7(3) (a-d) koe’uhī ke ‘oua ‘e ‘inivesi ha muli ‘i hono ngoue’i ‘o e hiná, lou’akaú, kavá, hiapó mo e ahí. Ne ‘i ai foki mo e tangi ke foaki atu ‘e he Pule’angá ha pa’anga ‘e \$20 miliona mei he Patiseti ‘a e Pule’angá ki he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023 ki he Pangikē Fakalalakalaka ‘a Tongá, ke nō mei ai ‘a e Kakai Tonga ‘oku nau lolotonga fakalele falekoloa taautahá mo ngaohi koloa mei he hiná, lou’akaú, kavá, hiapó, ahí ke malava hono fakalelei’i ‘enau ngāué mo e fakamāketí pea ke fakahū atu ‘a e Tu’utu’uni fo’ou (pē fakalelei’i) kotoa ‘o ha Lao ki he ‘Ene ‘Āfio ke ne sivi faka’osi ‘a e ngāue ‘a e Kapinetí pea mo e Fale Aleá pē ‘oku taau ma’a e Kakai ‘o e Fonuá mo e kaha’u ‘o Tongá.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

206. ‘I hono vakai’i koia ‘o e tohi tangi ni ‘e he Kōmití hili ‘a e ngaahi fakalelei na’e fiema’u ke fakahoko ki ai mei he Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonú koe’uhí ko hono tu’unga faipau ki he Ngaahi Tu’utu’uní, na’e laumalie lelei ‘a e Kōmití ke tuku atu ki he Fale Aleá pea ke lau ‘a e tohi tangi ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonuá mo e Pule’angá ‘a e ngaahi kaveingá ni.
207. ‘I hono lau ‘a e tohi tangi ni ‘i he Fale Aleá ‘i he ‘aho 31 ‘o ‘Okatopa 2022, na’e tokanga ‘a e Pule’angá ki he ngaahi fokotu’u mei he kakai ‘o e fonuá ke vakai’i fakalelei pea ke fakahoko ha feme’a’aki mo ha ngaahi fakama’ala’ala ki ai ‘o tautautefito ha fakamatala fakama’ala’ala mei he Potungāue ki he Fakalalakaka Faka’ekonōmiká mo e Fefakatau’akí. Na’e toe tanaki atu foki ‘e he Hou’eiki Mēmipá ke alea’i faka’angataha ‘a e Tohi Tangi Fika 3B, Tohi Tangi Fika 4A mo e Tohi Tangi Fika 6 ‘o e 2022 koe’uhí he ‘oku nau makatu’unga kotoa pe ‘i he Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Mulí 2021, pea na’e tali ‘eni ‘e he Fale Aleá.
208. Na’e me’a ‘a e Minisitā ‘o e Potungāue ki he Fakalalakaka Faka’ekonōmiká mo e Fefakatau’akí, Viliami Lātū, ‘o fakama’ala’ala ‘a e Tu’utu’uni (Regulation) ‘oku makatu’unga ai ‘a Tohi Tangí. Na’e pehé ‘e he Minisitā ‘oku fakatokanga’i ‘e he Potungāué ‘a e lahi ‘a e ta’efiemalie ki he Tu’utu’uní ni ‘o makatu’unga ‘i he fo’i lea ko e “ngoue’i” ‘a ia ‘oku ngāue’aki ‘i he Tu’utu’uni Fika 3(a)(b)(c)(d) ‘o e Tēpile 2 ‘o e Tu’utu’uni 7 ‘o e Ngaahi ‘Inivesi Mulí 2021. Na’e fakama’ala’ala ‘a e he Minisitā, ko e “ngoue’i” ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha no ‘uhinga’i lea ‘i he kupu ki he ‘uhinga’i leá ‘o e Tefito’i Laó pea ‘oku mahu’inga ai ke fakamahino ‘e he Potungāue ‘a e taumu’a (intention) ‘o e ngaahi kupu’i lea ‘oku fatu ‘aki ‘a e Tu’utu’uní. Ko e “ngoue’i” ‘i he ‘ene hā ‘i he Tu’utu’uni Fika 3(a)(b)(c)(d) ‘o e Tēpile 2 ‘o e Tu’utu’uni 7 ‘o e Ngaahi ‘Inivesi Mulí 2021, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke “tō”¹³.
209. Na’e hoko atu ‘a e fakama’ala’ala ‘a e Minisitā ki he ngaahi kupu ‘oku ne fakamafai’i ‘a e Minisitā ke ne fatu ha Tu’utu’uni, ‘a ia ko e kupu 45 ‘o e Tefito’i Laó. Na’a ne toe me’a foki ki he kupu 8 mo e kupu 9 ‘o e Tefito’i Laó ‘a ia ko e ngaahi mafai ia ki hono foaki ha laiseni pisinisi pea ‘e malava ke ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai koia ki hono fakakaukaua ‘a e fakapotopoto taha ki he ‘inivesi’ i Tongá ni.
210. ‘Oku ‘i ai foki mo e hoha’a ‘a e ni’ihi ‘i he Tohi Tangi Fika 3B 2022 ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai (public consultation). Na’e pehé ‘e he Ministā na’e ‘osi fakahoko ‘e he Potungāue ‘a e ngaahi talatalanoa mo e kakai ki mu’a pea fatu ‘a e Tu’utu’uní ‘o kamata mei he 2011 ki he 2020 ‘o hangé ko e ngaahi pepa na’e tufa ki he Hou’eiki Mēmipa ke nau mea’i ‘a e ngāue na’e fakahokó.
211. Na’e ‘i ai leva ‘a e hoha’a mei he kau Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o fekau’aki mo e ngaahi fakama’ala’ala mei he Pule’angá ka e tautatautefito ki he fo’i lea ko e “ngoue’i” ‘i he Tu’utu’uní.
212. ‘Oku pehé ‘e he ni’ihi ‘o e Hou’eiki Mēmipa ko e “ngoue’i” ‘i hono faka’uhinga’i ‘o e leá ‘oku ‘uhinga ia ke tō ki he kelekele ‘a e ngoué pea ‘oku hā mahino ange ‘i he faka-Pilitānia ‘o e Tu’utu’uni ko e grow. ‘Oku tui ‘a e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Mēmipá ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga tatau ‘a e ngaahi kupu’i leá ni

¹³ Miniti Fika 20 Fale Alea 31.10.2022, Fale Alea ‘o Tongá, peesi 37

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

mo e pehé ‘e he Pule‘angá ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e “ngoue‘i” ke tō ka ‘oku taumu‘a (intend) ki hono fo‘u koloa mo fakamāketi (process and marketing).

213. Na‘e ‘iai foki mo e hoha‘a mei he Hou‘eiki Mēmipa ki ha ngaahi uesia ‘e ala hoko ko e tupu mei he ngaahi naunau ‘o hono faka‘atā ke ‘inivesi ha tokotaha mulí ‘i hono ngoue‘í ‘o e hiná, lo‘akaú, kavá mo e hiapó.
214. Na‘e fokotu‘u atu leva ‘e he ní‘ihi ‘o e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá ke fakatonutonu ‘e he Pule‘angá ‘a e fakalea ‘o e Tu‘utu‘uní ke fakapatonu mo e taumu‘a (intention) ‘a e Pule‘angá, ‘a ia ‘oku nau pehé ko e fakahū mai ‘o e kau ‘inivesitoa mulí ‘oku ‘uhinga ki he taimi ‘oku ngaohi ai ‘a e koloá ki he tu‘unga taau ke fakamāketi‘i.
215. Na‘e ‘i ai foki mo e tokanga ‘a e Hou‘eiki Mēmipa ki he mahu‘inga ke vakai‘i ‘a e tu‘unga fakalao ‘oku ‘i ai ‘a e kakai mulí ‘i he ‘enau hoko ko ha tangata‘i fonua Tonga. Ko ha taha kuo ne ma‘u ha paasipooti Tonga ‘oku ui he lao ko e tangata‘i fonua Tongá pea ‘oku ‘atā ki he ngaahi monū‘ia ‘a e tangata‘i fonua Tongá. Ka ko e hoha‘a mei he Hou‘eiki Mēmipá na kuo taimi ke fakalelei‘i ‘a e ngaahi Laó, ke ‘i ai ha founa ‘e ua ki he hū mai ‘a e kakai mulí ‘o hangé ko hono faikehekehe‘i ‘a e ngaahi monū‘ia ‘o tangata‘i fonuá (Tongan citizen) pea mo ha ngofua pē via ke nofo Tongá ni (permanent resident).
216. Neongo ia, na‘e fakama‘ala‘ala mei he Pule‘angá ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni mo e ngaahi kupu ‘i he Lao ki he Kelekele ke ne malu‘i ‘a e totonu ‘a e tokotaha Tongá ki he kelekelé, pea pehé foki ki he ngaahi Lao felālāve‘i ‘e vakai‘i koe‘uhí ko e ngaahi monū‘ia ‘a e kakai Tongá.
217. Na‘e aofangatuku ‘a e feme‘a‘aki ‘a e Fale Aleá ‘i he ‘aho 1 ‘o Novema 2022 ‘i he Tohi Tangí ni ke tuku ‘a e Tohi Tangí ni fakataha mo e ngaahi Tohi Tangi Fika 4A mo e Tohi Tangi Fika 6 ‘o e 2022 ki he Pule‘angá ke fakahoko ha‘a nau ngāue ki ai pea ke līpooti ki he Fale Aleá ‘a e ngāue na‘e fakahokó.

4.4 Tohi Tangi Fika 4A/2022

218. Ko e Tohi Tangi Fika 4A/2022 ne fakahū mai ia ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 2, Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi, pea mo e Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 5, Dr. ‘Aisake Valu Eke. Ko e tohi tangi na‘e fakamo‘oni hingoa ki ai ‘a e kakai ‘e toko 181.
219. Ko e Tohi Tangi Fika 4A/2022 ne fakataumu‘a ia ke ta‘ofi ‘e he Pule‘angá ‘a e Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘Inivesi Muli 2021 kae fakafoki ke tālanga‘i ‘e he kakai e fonuá.
220. ‘I hono vakai‘i koia ‘o e Tohi Tangí, ne fakatokanga‘i ‘e he Kōmiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonú ne ‘osi fakahoko pē ‘a e polokalama talatalanoa (public consultations) fekau‘aki mo e Tu‘utu‘uni ki he ‘Inivesi Mulí ‘e he Pule‘angá, kā ne tui e Hou‘eiki Mēmipa e Kōmití ‘oku lelei pē ke to e fakahoko ha tokanga makehe ki ai ‘a e Pule‘angá. ‘I he ‘ene pehee, ne laumālie lelei ‘a e Hou‘eiki

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

Mēmipa 'a e Kōmití ke fokotu'u atu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 4A/2022 'i he Fale Aleá pea ke feme'a'aki ai 'a e kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá.

221. 'I he 'aho 1 'o Novema 2022 na'e alea'i fakataha ai 'a e ngaahi makatu'unga 'o e Tohi Tangi ni 'o hangé ko hono tuku atu 'i he Tohi Tangi 3B/2022. Na'e tali ai 'e he Fale Aleá ke tuku atu ki he Pule'angá 'a e tohi tangi ni ke fakahoko ha'a nau ngāue kiai pea ke lipooti fakafoki ki he Fale Aleá 'a e ngāue na'e lava.

4.5 Tohi Tangi Fika 6/2022

222. Ko e Tohi Tangi Fika 6/2022 ne fakahū mai ia 'e he Fakafofonga e Kakai 'o e Tongatapu 2, Hon. Dr. 'Uhilameilangi Fasi. Ko e tohi tangi na'e fakafofonga'i mai ia 'e he Kau Ngoue Fakatahataha 'a Tonga pea na'e fakamo'oni hingoa ki ai 'a e kakai 'e toko 470 .

223. Ko e Tohi Tangi Fika 5/2022 ne fekau'aki ia mo e ongo'i li'ekina mo tukuhausia si'i kau ngoue 'o Tongá, 'i hono tali 'e he Fale Alea 'o Tonga 'a e ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021.

224. 'I hono vakai'i e Tohi Tangi, ne fakatokanga'i 'e he Kōmiti'a e fiema'u ke fakahoko ha ngāue 'a e Fale Alea fekau'aki pea moe Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021. Ko e tohi tangi fika 3 eni kuo fakahū mai ki he Fale Alea fekau'aki pea mo e kaveinga ni. 'I he 'ene pehee, ne laumālie lelei 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Kōmití ke fokotu'u atu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 6/2022 'i he Fale Aleá pea ke feme'a'aki ai 'a e kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá.

225. 'I he 'aho 1 'o Novema 2022 na'e alea'i fakataha ai 'a e ngaahi makatu'unga 'o e Tohi Tangi ni 'o hangé ko hono tuku atu 'i he Tohi Tangi 3B 2022. Na'e tali ai 'e he Fale Aleá ke tuku atu ki he Pule'angá 'a e Tohi Tangi ni ke fakahoko ha'a nau ngāue kiai pea ke lipooti fakafoki ki he Fale Aleá 'a e ngāue na'e lava.

4.6 Tohi Tangi Fika 8/2022

226. Ko e Tohi Tangi Fika 8/2022 ne fakahū mai ia 'e he Fakafofonga Fika 2 'a e Hou'eiki Nōpele 'o e Vahefonua Tongatapu, Lord Tu'ivakanō. Na'e fakamo'oni hingoa ki ai 'a e kakai 'e toko 28. Na'e paaki 'a e lipooti ni 'oku te'eki aofangatuku 'a e tu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he tohi tangi ni.

227. Ko e Tohi Tangi ko 'ení ne fakahū mai ia 'o fakataumu'a ke fakahoko 'e he Fale Alea ha tu'utu'uni ki he Pule'anga ke toe hiki hake ki 'olunga 'a e lahi 'o e pa'anga kuo vahe'i 'e he Pule'anga ki he ngaahi kautaha 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi langa 'o e ngaahi fale na'e uesia tamaki 'i he mapuna 'a e mo'unga afi (Hunga Tonga Hunga Ha'apai) ke fe'unga mo e hikihiki 'o e mahu'inga 'o e totongi koloá. 'I hono fokotu'u mai 'i he tohi tangi, ko e patiseti ngāue kuo 'omai mei he PMU (*Project Management Unit*) 'e 'ikai malava 'e he patiseti ko iá ke fakahoko mo fakakakato 'a e ngāué ki hono langa 'o e ngaahi fale na'e uesia tamaki 'i he sunamí 'a ia ne fakatupunga mei he mapuna 'o e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai.

Vahe 5: Ngaue 'a e Ngaahi Komiti Fili mo e Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea

228. Ko e ngaahi Komiti faka-Fale Alea 'e 13 na'e fakahoko fatongia 'i he ta'u faka-Fale Alea ni.
229. Ko e ngaahi Komiti Tu'uma'u (Standing Committees) angamaheni pē 'a e Fale Alea 'e 10 'a ia ko e-
- (i) Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga Fakapule'anga
 - (ii) Komiti Tu'uma'u ki he Lao
 - (iii) Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea
 - (iv) Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Ki Muli, Malu'i mo Fefakatau'aki
 - (v) Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale
 - (vi) Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita
 - (vii) Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea
 - (viii) Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai
 - (ix) Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu
 - (x) Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalalaka
230. Ko e Komiti Fili 'e 1, 'a ia ko e Komiti Fili ki he Tali 'o e Tō Folofola mei he Taloní 'i hono huufi 'o e ta'u faka-Fale Alea.
231. Ko e ngaahi lipooti fakakatoa 'e 12 mei he ngaahi Komiti 'a e Fale Alea na'e tepile'i 'i he ta'u faka-Fale Alea.

5.1 Komiti Fili 'a e Fale Alea ki he Tali 'o e Tō Folofola mei he Taloní

232. Ko e tefito'i fatongia 'o e Komiti ni ko hono fatu 'o e Tali 'a e Fale Alea 'o e Tō Folofola mei he Taloní 'i he huufi 'o e ta'u faka-Fale Alea. Na'e kamata 'i he ta'u 2021, 'o fakatatau ki he fakahinohino mei he Fakataha Tokoni, 'a hono fakahoko 'a e Tali 'a e Fale Alea ki he Tō Folofola Huufi 'i ha founga fo'ou. 'A ia 'oku 'ave 'a e tali fakalukufua 'i he hili pē 'a e Tō Folofolá, pea toki 'ave 'a e tali kakato mo hono lipooti 'o e ngāue 'a e Fale Alea ki he ta'u ngaué 'i he faka'osinga 'a e ta'u faka-Fale Alea, kimu'a 'a e Tō Folofola 'i he tutuku 'a e Fale Alea ki he ta'ú.
233. Ko e **Lipooti Fika 1/2022 'a e Komiti Fili ki he Tali 'o e Tō Folofola Huufi** 'o e 'aho 12 'o Sanuali 2022, na'e tepile'i 'i he Fale Alea pea paloti 'o tali 'e he Fale 'i he 'aho 13 'o Sanuali 2022. Na'e 'oatu 'i he lipooti ni 'a e kakano 'o e tali fakalukufua 'a e Fale Alea ki he Tō Folofola Huufi, 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 11 'o Sanuali 2022.
234. Ko e **Lipooti Fika 2/2022 'a e Komiti Fili ki he Tali 'o e Tō Folofola Huufi** 'o e 'aho 21 'o Novema 2022, na'e tepile'i pea paloti 'o tali 'e he Fale 'i he 'aho 24 'o Novema 2022. Na'e 'oatu 'i he lipooti ni 'a e tali kakato mo hono lipooti 'o e ngāue 'a e Fale Alea ki he ta'u ngāue 'o e 2022. 'I he kakato 'o e ngāue ni, 'oku ngata ai pe 'a e fakahoko fatongia 'a e Komiti Filí ni pea 'e toki toe

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

fili ha Komiti Fili fo’ou kenau fakahoko ‘a e fatongia ni ‘i he hili ‘a e Tō Folofola Huufi ‘o e ta’u faka-Fale Alea hokó.

5.2 Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita

235. Ko e tefito’i fatongia ‘o e Komiti ni ko hono fokotu’utu’u ‘a e ngaahi ‘aho fakataha ‘a e Fale Alea ki he ta’u takitaha.
236. Ko e **Lipooti Fika 1/2022 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita** ‘o e ‘aho 15 ‘o Sune 2022 na’e fokotu’u mai ai ‘e he Komiti ‘a e ngaahi ‘aho fakataha ‘a e Fale Alea, kae pehe ki he ngaahi ‘aho ke fakahoko ai ‘a e ‘A’ahi faka-Fale Alea. Na’e tali ‘a e tohi mahina Fakaangaanga ni ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 16 ‘o Sune 2022.

5.3 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga Fakapule’anga (Komiti Pa’anga)

237. Ko e tefito’i ngāue ‘a e Komiti ni ‘i he ta’u faka-Fale Alea ko hono vakavakai’i ‘a e patiseti ‘oku fakahū mai mei he Pule’anga ki he ta’u fakapa’anga, kae pehe ki he ngaahi fakamatala pa’anga fakapule’angá.
238. Na’e fakahu mai ‘a e Lao Fakaangaanga ki Hono Fakahu Atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2022 (“Patiseti”) mei he Pule’anga ki he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘i he ‘aho 17 ‘o Me 2022. Na’e kamata ai pe ‘i he ‘aho tatau ‘a e ngāue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘i he malumalu ‘o e Komiti Pa’anga, ‘i he polokalama fengau’aki pea mo e Polokalama Tokoni Fakalalakala ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ki he Pasifiki (UNDP), ki hono ‘analaiso ‘a e Patiseti. Ko e ola ‘o e ngāue ko ‘eni ko hono teuteu’i ma’ae Hou’eiki Memipa ‘a e fakamatala fakalukufua, ke ho’ata mai ‘a e ngaahi kaveinga tefito ‘i he patiseti pea mo e anga hono vahevahe ki he ngaahi ‘elia ‘oku fakaivia mo tokangaekina ‘i he patiseti ‘oku fokotu’u mai mei he Pule’anga. Ko e ola ‘o e ngāue ko ia na’e tufaki ki he kotoa ‘o e Hou’eiki Memipa pea na’e tokoni lahi ki he mahino pea mo e feme’a’aki ‘i he Patiseti ‘i Fale Alea.
239. Na’e tepile’i ‘a e Patiseti ‘i he Fale Alea ‘i he ‘aho 2 ‘o Sune 2022, pea tali ‘e he Fale Alea hili hono paloti ‘o tali hono lau ‘uluaki ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga kenau vakavakai’i pea toki lipooti fakafoki mai ki he Fale Alea. Ko e taumu’a hono tukuhifo ki he Komiti ke fakatefito ‘enau ngāue ‘i hono vakai’i ‘o e ngaahi fika ‘i he Patiseti ke fakapapau’i.
240. Na’e fakakakato ‘e he Komiti ‘a e ngāue ki he Patiseti pea fakahu mai ‘enau lipooti ‘o tepile’i ki he Fale Alea ‘i he ‘aho 8 ‘o Sune 2022. **Ko e Lipooti Fika 1/2022 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga Fakapule’anga** ‘o e ‘aho 7 ‘o Sune 2022. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 14 ‘o Sune 2022 ‘a e lipooti ni fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

5.4 Komiti Tu’uma’u ki he Lao (Komiti Lao)

241. Ko e tefito’i fatongia ‘o e Komiti ni ‘oku fakapatonu ki ha ngaahi lao ‘oku tukuhifo ki ai mei he Fale Alea hili hono lau ‘uluaki ‘o tautefito ki ha fiema’u ke ‘ave ki he kakai (public consultation). Pea mo hono vakai’i ha ngaahi kaveinga na’e makatu’unga ai hono tukuhifo ki he Komiti mei he Fale ‘o kau ai hono vakai’i pe ‘oku fepaki mo ha kupu ‘o e Konisitutone pe ha toe lao kehe, mo hono fakapapau’i ‘oku ngaue’aki ‘a e founa totonu ‘o e fa’u lao.
242. ‘Oku toe fatongia ‘aki foki ‘e he Komiti ni ‘a hono vakavakai’i ‘a e tu’unga maaui ‘i he makatu’unga faka-fa’u lao ha ngaahi lao Fakaangaanga taautaha ‘oku fakahu mai ‘e he Memipa ‘o e Fale Alea (Private Members’ Bills).
243. ‘I he ta’u ngāue ni, ko e Lao Fakaangaanga pe ‘e 1 na’e tukuhifo mei he Fale Alea ki he Komiti ni, ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 5A/2022, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2022. Na’e tukuhifo ia mei he Fale Alea ki he Komiti ‘i he ‘aho 2 ‘o ‘Aokosi 2022, ‘i he fokotu’u ‘a e Minisita Lao ‘o makatu’unga ‘i he fiema’u ke fakama’ala’ala ‘a e ngaahi taumu’a ‘o e fakatonutonu pea mo e fakamatala fakamahino ‘o e lao Fakaangaanga.
244. Na’e hoko atu leva ‘a e ngāue ‘a e Kōmití ke siviivi’i ‘a e laó ni pe ‘oku fatu ‘i he founa fa’u lao totonu ‘a ia ne ngāue’aki angamaheni, pea mo fakapapau’i ‘oku ‘ikai fehanganagai pea mo e Lao ‘o e Konisitutone ‘a Tongá, pe ko ha to e lao kehe mo ha ngaahi totonu fakalao makehe¹⁴. ‘I he fakataha ‘a e Kōmití na’e lava mai ki ai ‘a e ‘Āteni Senialé, ko e mēmipa ‘o e Kōmití, fakataha mo e Talēkita Talatalaaki ‘a e Pule’angá, ke fakama’ala’ala ‘a e ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘a e kau Fakafofongá ‘i he laó. Na’e pehé ‘e he Talēkita Talatalaaki ‘a e Pule’angá, ko e to’o ‘o e koloa tapui mo hono fakatupu pe kouna ke hū mai ha koloa ‘oku tapuí, ‘oku kei hoko pē ia ko e hia ‘i he laó ni, ‘o fakataha ki he ‘uhinga’i leá ‘o e “hū mai” (import) ‘a ia ‘oku ne mākupusi ha taha ‘oku ne hū mai pē fakatupu ke hū mai ha koloa ‘oku tapui. ‘Oku to e mākupusi pe foki ‘e he ‘uhinga’i lea ‘o e koloa fakangatangátá (restricted goods) ha koloa ‘oku hū mai ‘oku fakangatangata pe tapui (prohibited), ‘a ia ‘oku ‘ikai ke uesia heni ‘a e fakatonutonu ‘o e laó ni.
245. Neongo ia, na’e tokanga ‘a e Kōmití ke hā mahino mai ‘i he ngaahi fakamatala fakamahinó, koe’uhī ke mā’opo’opo ange ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e ngaahi fakatonutonu ki he laó neongo ‘oku ‘ikai ko ha ngaahi kongia ia ‘o e laó. ‘Oku fakatokanga’i foki ‘e he Kōmití ‘a e ngaahi lao ‘a e fonuá ‘oku fu’u motu’á ke vakai’i pea ke fakalelei’i, pea ke fakapapau’i ko e ngaahi mafai ‘oku foaki ‘e he Laó ki ha Minisitā pea mo e Kapinetí ke fatu ha Tu’utu’uní (regulation), ke mātu’aki ngāue’aki ia fakapotopoto koe’uhī ‘oku kaungatonu mo e malu mo e ma’uma’uluta ‘a e fonuá.
246. Ko e ngaahi fakatonutonu na’e tali ‘e he Kōmití ke fakahoko ko e fakatonu lea ‘o e lea faka-Pilitānia ko e “proved” ‘o fakatonutonu ia ko e “fakamo’oni” ka e ‘ikai ko e “fakamo’oni” ‘o hangē ko e tu’unga na’e fakahū mai ‘aki ‘a e kupu 2 ‘o e laó ni, pea pehé foki ke fakatonutonu ‘a e lea ko e “Faka’iloa” ki he “Talatalaaki”, ko e faka-Tonga totonu ‘o e lea faka-Pilitānia ko e “Prosecution” ‘i he fakamatala fakalahi ‘o e laó.

¹⁴ Fakataha ki hono fatongia ‘i he Tu’utu’uni 175(2) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Aleá

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

247. Na'e lipooti 'e he Komiti 'a e ola 'enau ngāue ki he Lao Fakaangaanga Fika 5A/2022 ki he Fale Alea 'i he **Lipooti Fika 1/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao** 'o e 'aho 28 'o Sepitema 2022. Na'e 'i ai mo e ngaahi fokotu'u fakatonutonu 'i he lipooti ke fakahoko ki he Lao Fakaangaanga ni, pea na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti 'i he 'aho 24 'o 'Okatopa 2022.
248. Na'e 'i ai mo e ngaahi Lao Fakaangaanga 'e 4 ko e ngaahi lao taautaha 'a e Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai, Lord Fakafanua, na'e fakahu mai ki he Komiti Lao kenau vakai'i kimu'a pea toki 'ave ki he Fale Alea ke tepile'i 'o lau 'uluaki. Ko e Ngaahi Lao eni fekau'aki mo e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale, 'a ia 'oku fakamalumu 'i he Fale Alea pea tokanga'i 'e he Sea 'o e Fale Alea. Ko e Ngaahi Lao Fakaangaanga Fika 12A/2022, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2022, Lao Fakaangaanga Fika 13A/2022, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 2022, Lao Fakaangaanga Fika 14A/2022, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga, mo e Lao Fakaangaanga Fika 15A/2022, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vahenga 2022.
249. Na'e fakamahino foki na'e 'osi tuku atu 'a e tatau tohi faka'elekitulonika 'o e ngaahi Lao Fakaangaanga ni ki he ngaahi sino fakapule'anga 'oku 'i ai 'enau felāve'i pea mo e ngaahi Lao Fakaangaanga ni. Na'e tuku atu foki pea mo e taimi fe'unga ke fakafoki mai ha'anau ngaahi tali pe fokotu'u (pea na'e kole ke tuku mai 'i he tohi), fakatatau ki he Tu'utu'uni 125(4) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.
250. Na'e fokotu'u mai foki 'e he 'Ateni Seniale 'a e ngaahi fakatonutonu iiki koe'uhī ke fakapapau'i pē 'oku hoa 'a e ngaahi lea pea mo e founa fa'u lao angamaheni pea pehē foki ki hono fakapapau'i 'a e ngaahi tu'unga fakakalama' mo e sipela' pea ke fakahoko foki ia 'o fakapapau'i 'oku tatau 'a e fakatonulea'. Na'e tali 'a e ngaahi fokotu'u ke fakatonutonu ko 'enī 'e he Kōmiti'.
251. Na'e lipooti 'e he Komiti 'a e ola 'enau ngāue ki he Ngaahi Lao Fakaangaanga Fika 12A ki he 15A 'o e 2022 ki he Fale Alea 'i he **Lipooti Fika 2/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao** 'o e 'aho 28 'o 'Okatopa 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti 'i he 'aho 31 'o 'Okatopa 2022.

5.5 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea (Komiti ki he Ngaahi Totonu)

252. Ko e tefito'i ngāue ne nofotaha ki ai 'a e Komiti 'i he ta'u ko hono vakai'i (screen) 'o e ngaahi tohi tangi na'e fakahu mai mei he kakai 'o e fonua 'o fakataumu'a ke tepile'i 'i he Fale Alea. Kae kimu'a pea fakahu ha tohi tangi ki he Fale Alea kuo pau ke fakapapau'i 'oku faipau mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he ngaahi tohi tangi. 'Oku tokanga'i 'e he Komiti ni 'a hono fakakakato 'a e ngāue ko ia kimu'a pea fakahu ha tohi tangi ki Fale Alea ke lau.
253. Na'e tuku mai mei he Sea 'o e Fale Alea 'i he ta'u ni ha tohi tangi 'e 8 ke vakai'i 'e he Komiti kimu'a pea 'atā ke fakahu 'o lau 'i he Fale Alea. 'I he ngaahi tohi tangi kotoa 'e 8 kuo fakahu mai ki he 'Ofisi 'o e Fale Alea he ta'u ni, ko e tohi tangi ai 'e 5 kuo fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale pea na'e lipooti ia 'e he Komiti ki he Fale Alea.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

254. Ko e **Lipooti Fika 1/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu** 'o e 'aho 10 'o 'Okatopa 2022 na'e fekau'aki ia mo e Tohi Tangi Fika 1A/2022. 'I hono vakai'i koia 'e he Komiti 'a e Tohi Tangí, ne fiema'u ke to e fakahoko ha fakalelei ki he kakano 'o e Tohi Tangí koe'uhī ke mahino ngofua ange 'a hono vakai'i fakalūkufua 'o e tangí. Ne fakakakato eni 'e kinautolu na'a nau fatu e Tohi Tangí pea ne fokotu'u atu leva 'i he lipooti ni ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 1A/2022 'i he Fale Alea pea ke toki feme'a'aki ai 'a e kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ni 'i he 'aho 24 'o 'Okatopa 2022.
255. Ko e **Lipooti Fika 2/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu** 'o e 'aho 10 'o 'Okatopa 2022 na'e fekau'aki ia mo e Tohi Tangi Fika 2/2022. 'I hono vakai'i ko ia 'e he Komiti 'a e Tohi Tangí, ne fakatokanga'i 'e he Kōmití kuo 'osi fakahoko pē 'e he Pule'angá 'a e ngaahi ngāue 'oku 'omai 'i he tangi ke fakahoko. Na'e tui 'a e Kōmití 'oku pou pou kakato pē 'a e Pule'angá ki he ngaahi ngāue 'oku fokotu'utu'u mo fakahoko 'e he kāinga Tonga 'i he ngaahi fonua mulí. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi "Tonga Day" 'oku fakahoko 'i he ngaahi vahe fonua 'o 'Aositelēlia pea mo 'Ameliká kae'uma'ā foki 'a e "Tonga Language Week" 'oku fakahoko 'i Nu'usilá. 'Oku tui foki 'a e Kōmití kuo fé'unga mo taau pē 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko 'ení koe'uhī 'oku 'i ai pē 'a e fakafofonga 'a e Pule'anga Tongá 'oku kau atu ma'u pē ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ní. Neongo ia, na'e fakakakato eni 'e kinautolu na'a nau fatu e Tohi Tangí 'a e ngaahi fiema'u 'a e tohi tu'utu'uni, pea ne fokotu'u atu leva 'i he lipooti ni ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 2/2022 'i he Fale Alea he ko e tangi ia 'oku fakahoko mai. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ni 'i he 'aho 24 'o 'Okatopa 2022.
256. Ko e **Lipooti Fika 3/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu** 'o e 'aho 17 'o 'Okatopa 2022 na'e fekau'aki ia mo e Tohi Tangi Fika 4A/2022. 'I hono vakai'i koia 'e he Komiti 'a e Tohi Tangí, ne fiema'u ke to e fakahoko ha fakalelei ki he kakano 'o e Tohi Tangí pea na'e fakakakato eni 'e kinautolu na'a nau fatu e Tohi Tangí. Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmití 'a e fakamatala na'e fakahu mai ki he Komiti mei he Pule'anga 'o mahino na'e 'osi fakahoko pē 'a e polokalama talatalanoa (public consultations) fekau'aki mo e Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Mulí 'e he Pule'angá, ka 'oku lelei pē ke to e fakahoko ha tokanga makehe ki ai 'a e Pule'angá. 'I he 'ene pehee, ne laumālie lelei 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Kōmití ke fokotu'u atu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 4A/2022 'i he Fale Aleá. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ni 'i he 'aho 24 'o 'Okatopa 2022.
257. Ko e **Lipooti Fika 4/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu** 'o e 'aho 26 'o 'Okatopa 2022 na'e fekau'aki ia mo e Tohi Tangi Fika 3B/2022. 'I hono vakai'i koia 'e he Komiti 'a e Tohi Tangí, ne fiema'u ke to e fakahoko ha fakalelei ki he kakano 'o e Tohi Tangí pea na'e fakakakato eni 'e kinautolu na'a nau fatu e Tohi Tangí. 'I he 'ene pehee, na'e fokotu'u atu 'e he Kōmití 'i he lipooti ni ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 4A/2022 'i he Fale Aleá. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ni 'i he 'aho 31 'o 'Okatopa 2022.
258. Ko e **Lipooti Fika 5/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu** 'o e 'aho 27 'o 'Okatopa 2022 na'e fekau'aki ia mo e Tohi Tangi Fika 6/2022. 'I hono vakai'i koia 'e he Komiti 'a e Tohi Tangí, na'e mahino na'e faipau pe 'a e tohi tangi ki he ngaahi fiema'u 'a e tohi tu'utu'uni. 'I he 'ene

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

pehee, na’e fokotu’u atu ‘e he Kōmití ‘i he lipooti ni ke lau ‘a e Tohi Tangi Fika 6/2022 ‘i he Fale Aleá. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a e lipooti ni ‘i he ‘aho 31 ‘o ‘Okatopa 2022.

259. Ko e **Lipooti Fika 6/2022 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu** ‘o e ‘aho 23 Novema 2022 na’e fekau’aki ia mo e Tohi Tangi Fika 8/2022. ‘I hono vakai’i ko ia ‘e he Komiti ‘a e Tohi Tangí, na’e mahino na’e faipau pe ‘a e tohi tangi ki he ngaahi fiema’u ‘a e tohi tu’utu’uni. ‘I he ‘ene pehee, na’e fokotu’u atu ‘e he Kōmití ‘i he lipooti ni ke lau ‘a e Tohi Tangi Fika 8/2022 ‘i he Fale Aleá. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a e lipooti ni ‘i he ‘aho 24 ‘o Novema 2022.

5.6 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale

260. ‘I he ta’u faka-Fale Alea ni, ko e Komiti eni na’a nau fatongia ‘aki ‘a e ngāue vaofi mo e Pule’anga ‘i hono muimui’i ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ‘i he hili ‘a e mapuna ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai pea mo e peaukula, pea pehe foki ki he matu’uaki ‘o e fokoutua COVID-19. Na’e lipooti mai ‘e he Pule’anga ‘a ‘enau ngaahi ngāue fekau’aki mo e ongo kaveinga ni ki he Komiti ni, pea mo tali ‘a e ngaahi fakafehu’i mei he Komiti ‘i he ngāue ‘oku nau fakahoko.
261. Ko e Lipooti Fika 1/2022 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale ‘o e ‘aho 11 ‘o ‘Epeleli 2022 ‘oku tuku mai ai ‘a e ola ‘o e ngaahi fengae’aki ko ‘eni. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a e lipooti ni ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Okatopa 2022.
262. ‘I he fakamā’opo’opo ‘o e ngāue ni, na’e fakatokanga ‘i ‘e he Kōmití ‘a e ngaahi me’á ni. Ne faka’amu ‘a e hou’eiki mēmipa ke fakahū mai ‘a e lipooti faka’ofisiale ‘a e Pule’angá fekau’aki mo e founda mo e ‘ulungaanga na’e hū mai ai ‘a e fokoutua COVID-19 ki Tongá ni, ke fakahoko ha ngāue fakavavevave ki hono tokonia ‘a e ni’ihi na’e uesia honau ngaahi ‘api nofo’angá mei he peau kulá mo e HTHH pea ‘oku ‘ikai ha feitu’u ke nofo malu mo hao kiaí, ke fakalelei’i ange ‘a e tu’unga ‘o e ngaahi me’angāue ‘oku ne fakatokanga mai ha fakatamaki (sirens) koe’uhī ko e ‘ene hokohoko ange pea ‘alu ke to e lalahi ange ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula ‘oku hoko mai ki he fonuá, pea ‘oku mahu’inga ‘a e mateuteú mo ha fa’ahinga taimi pe ‘e faingamālie ke feinga ai ‘a e kakaí ki ha feitu’u ‘oku malu angé pea ke to e tokanga ange ‘a e ngaahi Potungāue felālāve’i ‘a e Pule’angá ke fakahoko ha ngaahi ako mo ha ngaahi fakahinohino ki he kakaí fekau’aki mo e hoko mai ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatulá. ‘Oku makatu’unga ‘eni ‘i he mahu’inga ke tokoni ki hono fakasi’isi’i ‘a e hola (evacuate) ‘a e ni’ihi ‘e ngali malu angé, kae fakafaingamālie mo tokoni ki he ni’ihi ‘oku nau nofo ‘i he ngaahi ‘elia ‘oku ofi ki he matātahí pe tu’u lavea ngofua angé.
263. Na’e faka’amu foki ‘a e ‘a e Kōmiti ke faka’ai’ai ‘a e huhu malu’i mei he fokoutua COVID-19 pea mo tokangaekina makehe ‘a e ngaahi fāmilí ‘oku masivesiva angé lolotonga ‘a e ngaahi taimi fakatapatupuí mo e si’isi’i ‘a e ma’u ngāué. ‘Oku tautautefito ‘eni ki he longa’ifānaú, kau toulekeleká mo e kau faingata’a’iá, ke vahe’i ‘e he Pule’angá ha tokoni fakapa’anga makehe ki he kau Fakafofonga Fale Alea ‘o e ngaahi vahefonua ‘o Tongatapu, Vava’u pea mo Ha’apai, koe’uhī ke tokoni’i ‘a e ngaahi vāhengá ‘i he ngaahi fiema’u vivilí, lolotonga ia ‘a e feinga ke fakaakeake mei he HTHH pea mo e fe’ao mo e ngaahi fakatapatupui ‘i he COVID-19 pea fakapapai’i ‘oku fakahoko ‘a e ako ‘a e fānaú ‘i he letiō pea mo ha tokoni ki he ako mei apí, fakaenaunau pe mo ha tokoni ke malava ‘o ngāue’aki ‘a e ‘initaneti.

Vahe 6: Ngaahi Fakamatala Fakata’u mo e Ngaahi Lipooti Kehe mei he Ngaahi Sino Ngaue Fakapule’anga

264. Ko e ngaahi lipooti fakamatala fakata’u ‘a e ngaahi potungaue mo e ngaahi sino fakapule’anga fakakatoa ‘e 17 na’e tali ‘e he Fale Alea ‘i he ta’u ni. Na’e ‘i ai mo e lipooti makehe ‘e 2, ‘o kau ai ‘a e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’angá ‘i he ta’u ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021 ‘i hono ‘atita’í, na’e tali mo ia ‘e he Fale Alea.
265. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi lipooti fakamatala fakata’u kuo fakahu mai ki he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘e 5, ka ‘oku te’eki ke tepile’i ki he Fale Alea. Ko e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue ‘o e Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi, Ma’u’anga Fakamatala, Tokangaekina e Fakatamaki, ‘Atakai, Fetu’utaki, Feliuliuaki ‘o e ‘Ea mo e Malu Fakakomipiuta (MEIDECC) ki he ta’u 2021/2022, Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue ‘o e Ngaahi Ngaue Lalahí ki he ta’u 2021/2022, Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá ki he ta’u 2021/2022, Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Omipati’meni ki he ta’u 2021/2022 mo e Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Ofisi Palemia ki he ta’u 2021/2022.

6.1 Ngaahi Fakamatala Fakata’u ‘oku fekau’aki mo e Tu’unga Fakalalakaka Faka’ekonomika

6.1.1 Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue Pa’anga 2020/2021

266. Na’e ma’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘a e lipooti ‘a e Potungaue Pa’anga ki he ta’u fakapa’anga 2020/2021 ‘i he ‘aho 22 Novema 2021 pea na’e tepile’i ia ‘i he Fale Alea ‘i he ‘aho 1 ‘Aokosi 2022. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a e lipooti ko ‘eni ‘i he ‘aho 6 Sepitema 2022.
267. Na’e hoko ‘a e ta’u fakapa’anga ko ‘eni ko ha ta’u mohu pole ki he Potungaue koe’uhi ko e KOVITI-19. Ko ia ai, ko e ngaahi ngafa mo e fatongia ‘o e Potungaue, na’e kei fakatefito pe, ‘i he feinga ke mapule’i ‘a e fakahoko fatongia fakapa’anga ‘o e fonua, pea ke tauhi ‘a ‘ene tu’uloa fakasosiale mo faka’ekonomika.
268. Fakatatau ki he fakamatala fekau’aki mo e fakamole ‘a e Potungaue ni, ko e lahitaha ‘o e patiseti, peseti ‘e 61% ‘o e patiseti ‘a e Potungaue ko e “Ngaahi Totongi atu Ngaue langa fakalalakaka”. Na’e fokotu’u ‘i loto pe ‘i he Potungaue ‘a e Va’a ki he Tu’unga Matu’uaki mo hono Fakapa’anga ‘o e Langa Fakalalakaka, ke ne tokangaekina ‘a e ngaahi pole hono fakapa’anga ‘o e ngaahi ngaue fekau’aki mo e feliliuaki ‘a e ‘ea pea mo e ngaahi fakatamaki. Na’e fakatokanga’i ‘e he Potungaue, ko Tonga ‘oku fakautuutu ‘a ‘ene fekuki mo e ngaahi pole ‘o e feliliuaki ‘o e ‘ea mo e ngaahi fakatamaki kehe, pea ‘oku kau ki ai, mo e ngaahi ta’au ta’e’alo’aloha ‘o e to’umahaki KOVITI-19. ‘Oku tĀnaki atu foki ki he ngaahi fakahoko ngaue ‘a e Va’a ni ‘a e ngaahi polokalama ngāue ki he toe langa mo e fakalelei hili ‘a e Matangi ko *Gita* mo e Matangi *Harold*. ‘Ikai ko ia pe, ka ko e Potungaue, ‘oku ne tatakai ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi polokalama tokoni ki he fakaakeake ‘i he KOVITI-19.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

269. Ko e fakangatangata 'i he KOVITI-19 na'a ne uesia lahi 'a e founa 'o hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue 'a e Potungaue. Tu'unga 'i he fakatapatupui 'o e ngaahi kau'afonua 'i he kolope, na'e hiki leva 'a e fakamamafa, ki he fakahoko faka-'ilekitulonika 'o e fakataha mo e fetu'utaki. Pea 'oku 'i ai 'a e fakatu'amelie 'a e Potungaue, ko e nga'unu ai pe ia ke fakahoko fakavaha'apule'anga 'a e ngaahi fakataha, 'i he 'initaneti, mo e tu'u ki he kaha'u.
270. Neongo 'a e ngaahi pole 'o e ta'u ko eni, mo e tu'u veiveiua 'a e 'ataakai faka'ekonomika ki he kaha'u, na'e kei fakatu'amelie 'a e Potungaue, 'e 'unuaki atu 'a e fonua mo e tukupa, ke fakaa'u 'a e taumu'a pea mo e kaveinga ngaue, ma'a e kakai 'o Tonga.
271. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he lipooti ni na'e 'i ai 'a e ngaahi hoha'a mo e tokanga 'a e ni'ihii 'o e Hou'eiki Memipa ki he fakahoko fatongia 'a e kau ngaue 'a e Fale Pa'anga koe'uhi na'e ha 'i he lipooti 'oku fakatuotuai 'a e kau taki ngaue ke tali 'a e ngaahi fokotu'u ngaue mo e ngaahi ngaue fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue kuo 'osi tali ke fakahokó (*management is reluctant to implement approved recommendations*). Na'e pehe 'e he Hou'eiki Memipa kapau ko e 'ataakai eni 'a e Fale Pa'anga pea 'oku 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki ia koe'uhí 'oku mahino 'oku 'i ai e ngaahi me'a ke fakalelei'i ka 'oku 'ikai ke loto 'a e kau ngaue ke fakalelei'i.
272. Na'e toe 'i ai foki mo e tokanga ki he 'ikai ke ha 'i he lipooti 'a e ngaahi fakamatala na'e pehe 'e he ni'ihii 'o e Hou'eiki Memipa na'e totonu pea mahu'inga ke fakakau 'i he lipooti. 'Oku kau ki heni 'a e fakamatala fekau'aki mo e fakatau fakapule'anga fakavavevave (*emergency procurement*) lolotonga 'a e hoko ha fakatamaki pe ko ha me'a fakafokifa, pa'anga tokoni fakalukufua 'a e pule'anga (*government general fund*) na'e tufa holo ko e ngaahi polokalama tokoni fakaakeake faka'ekonōmiká pea mo e fakamatala fekau'aki mo e lipooti 'a e 'Atita na'e fakaha ai 'e he 'Atitá 'ene hoha'a 'oku 'i ai e pa'anga me'i he pa'anga langa fakalalakaká 'oku 'ikai ke ne lava 'o fakafetaulaki mo e ngaue koe 'i Falepa'angá.
273. Na'e tali 'e he Pule'anga 'a e ngaahi tokanga mo e hoha'a ko eni 'o pehe ko e taimi na'e loka (*lockdown*) ai 'a e fonua na'e malolo 'a e ngaahi Potungaue kotoa ka na'e 'ikai lava 'a e kau ngaue Falepa'anga 'o mālōlō 'o a'u 'o nau ngaue tu'ataimi koe'uhi ko e ngaahi fiema'u 'a e Pule'anga ke fakakakato atu mei Falepa'anga. Pea ko e lipooti ko eni 'a e Potungaue 'oku 'ikai ke toe fūfū'i ha me'a hono lipooti. Ko e lipooti 'oku ne fokotu'u mai 'oku 'i ai e me'a na'e totonu ke a'usia, taketi pea 'ikai ke a'usia ka ko e me'a mahu'inga ke fakatokanga'i 'a e me'a na'e lava, me'a na'e taumu'a ke lava ka na'e 'ikai ke lava pea mo e ngaahi 'uhinga, ngaahi tonounou, ngaahi faingata'a ne fepaki mo ia pea mo e ngaahi fakalelei 'oku fokotu'u atu 'e he Potungāue.
274. Na'e toe pehe foki 'e he Pule'anga ko e fakatau fakapule'anga fakavavevave na'e 'osi tali 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Fakatau Fakapule'anga. Pea na'e 'i ai 'a e fakamahino ai 'a e taimi kamata mo e 'osi 'o e fakatau fakapule'anga fakavavevave, 'a ia 'oku 'osi ia 'i he 'osi 'a e taimi fakatamaki fakafonua (*state of emergency*). 'A ia ko 'ene 'osi pē ko iá ko 'ene 'osi ia 'a e mafai ke ngāue'aki 'a e fakatau fakapule'anga fakavavevave.
275. Ko e tokanga ko ia ki he lipooti 'a e 'Atita, ko e 'Atita pea mo 'ene palani ngāue mo hono ngaahi fatongia 'oku 'i he malumalu 'o e Sea 'o e Fale Aleá ka 'oku 'ikai ko e me'a ia 'a e Potungāue Pa'anga.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

Pea na’e ‘osi tali ‘e he Fale ni ‘a e lao fakatonutonu (Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga (Ngaahi ‘Akauni) 2021) na’e ‘omai ‘e he Pule’angá pea ko e taumu’á ‘o e ngaahi tu’utu’uni ko eni ke ne hanga ‘o veteki ‘a e fo’i palopalema ko ia ki he kakato ‘a e ngahi fakamatala pa’anga ‘akauni mei he Falepa’anga.

6.1.2 Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2020/2021

276. Na’e ma’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘a e lipooti ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga ki he ta’u fakapa’anga 2020/2021 ‘i he ‘aho 22 Novema 2021 pea na’e tepile’i ia ‘i he Fale Alea ‘i he ‘aho 1 ‘Aokosi 2022. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a e lipooti ko ‘eni ‘i he ‘aho 6 Septema 2022.
277. ‘Oku ‘i he malumalu ‘o e Potungaue ni ‘a e ngaahi kautaha pisinisi ‘e 12 ‘a ia ko e ‘elito ia ‘a e kasitoma ‘a e Potungaue. Na’e hokohoko atu hono fakatokanga’i ‘e he Potungaue ni ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ki hono teke ‘a e tupulaki faka’ekonomika ‘a e fonua. Ko e taumu’á tefito ‘e ua na’e fakataumu’á ki ai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Potungaue: ke tupu haohaoa pea ke toe leleiangē ‘a hono ‘oatu ‘o e ngaahi sevesi ‘i he ngaahi sekitoa mahu’inga hangē ko e, fiema’u vivili, fefononga’aki, ma’u fakamatala mo e fetu’utaki fakatekinolosia, pea mo hono tokangaekina ‘o e koloa ‘a e Pule’anga.
278. Na’e ‘i ai foki ‘a e ngaahi pole lahi na’e fehangahangai mo e Potungaue ni lolotonga ‘a e faha’i ta’u fakapa’anga 2020/21 kau ai ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula na’a ne uesia ‘a e fonua pea mo e mahaki faka’auha fakamamani lahi KOVITI-19. ‘I he’ene pehe na’e fakahoko ai ha ngaahi lilii ‘i he pule’anga ‘o kau ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngaue mo e ngaahi palani ngaue, ‘o iku ai mo hono lilii e ngaahi palani ngaue ‘a e Potungaue ‘o hiki ai e tokanga ‘a e ngaahi kautaha pisinisi ki hono fakalelei’i ‘enau sevesi ‘oku fakahoko, pea mo toe siofi mo tokanga’i ‘enau ngaahi fakamole. Neongo ‘a e ngaahi pole ko ‘eni, na’e kei ha mai pe ‘a e ngaahi ola lelei ‘i he fakahoko fatongia ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e pule’anga.
279. ‘I he faka’osinga ‘o e ta’u fakapa’anga ko’eni, ko e fakakatoa ‘o e tupu (hili hono hilifaki e tukuhau) mei he kautaha pisinisi ‘a e Pule’anga ‘e valu (8) na’e tupu ‘i he FY2019/20 ko e \$7,585,163. ‘I Siulai 2020, na’e holoki ‘a e totongi ‘uhila ki he ma’ulalo taha koe seniti ‘e 61 ki he ‘iuniti, ka na’e toe kakakaka mamalie pe ‘a e totongi ‘o a’u ki he faka’osinga ‘o e ta’u fakapa’anga na’e toe foki pe ki he seniti ‘e 73 ki he ‘iuniti. Ko e totongi vai na’e holo’aki e peseti ‘e 25 ki he ngaahi ‘api nofo’anga.
280. ‘Oku tokanga ‘aupito ‘a e Potungāue ki he ngaahi launga ‘a e kakai ki he fakahoko fatongia ‘a e Potungaue mo e ngaahi kautaha pisinisi. Ko ia ai na’e fakahoko ‘e he Potungaue ‘a e ngaahi polokalama fakama’ala’ala ‘i he TV mo e letio ko ha ngaahi founa ke ako’i mo fakahoko ki he kakai mo e kupu fekau’aki ‘a e ngaahi fatongia mo e sevesi ‘a e Potungaue mo e ngaahi kautaha pisinisi. ‘Oku ‘i ai ‘a e ola lelei ‘oku ‘asi mai talu hono fakahoko ‘a e polokalama ko ‘eni, ‘i he fakalalaka pea toe lahiange ‘a e pou pou mei he kakai pea toe holo moe ngaahi launga.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

281. ‘Oku ‘i ai ‘a e palani ‘a e Potungāue ni ke hokohoko atu ‘a hono fakalelei’i ‘a ‘ene ngaahi founa ngāue lolotonga, ngaahi tu’utu’uni, mo e ngaahi me’a kehe pe ‘o fakatatau ki he ngaahi lesone kuo ako, pea mo e ngaahi tonounou kuo ‘ilo’i ‘i he ta’u fakapa’anga kuohili.
282. ‘I hono alea’i ‘o e lipooti ni na’e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Memipa ki he ngaahi kautaha ‘oku ‘ikai ke nau totongi ‘inasi ki he Pule’anga, pea ‘oku ha mai na’a nau lele mole pe ka na’e kei totongi pe e tiviteni (*dividend*). Na’e ‘i ai foki mo e tokanga ki he fiema’u ke tokangaekina mo fakaivia ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi kautaha pisinisi ko eni koe’uhi ko e ‘osi ko ia ‘a e KOVITI-19 ‘oku ‘i he tu’unga fakatu’utamaki ‘aupito. Na’e fakaha ‘e he taha ‘o e Hou’eiki Memipa ‘a ‘ene tokanga ki he ola ‘o e fakahoko ngaue ‘o e ngaahi kautaha ko eni pea mo e fiema’u ke fakalelei’i ‘enau fakahoko ngaue koe’uhi ko hono ola mo hono nunu’a ‘e fua ia ‘e he fonua pea ‘e hoko ‘o mafasia ai e kakai ‘o e fonua ‘o hange ko ia ko e hikihiki hake ‘a e ‘uhila mo e ngaahi koloa.
283. Na’e pehe ‘e he Pule’anga ko e ngaahi kautaha ‘oku ha ‘i he lipooti ‘oku pehe ‘oku mole kae kei vahe pe ‘a e tiviteni (*dividend*), ko hono ‘uhingá ko hono fakafaikehekehe’i koe ‘a e tupú ‘oku ma’u mo e silini koe ‘oku ma’ú (*cash flow*). Ko e ngaahi kautaha ko eni ‘oku faingamalie pe ‘a e seniti ‘oku ma’u (*cash flow*) pea ko e ‘uhinga ia ‘oku malava ai ke tuku atu ‘a e tiviteni (*dividend*). Na’e toe pehe ‘e he Pule’anga ‘oku ‘i ai pē ‘a e tokoni ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga ki he ngaahi poate pea na’e ‘i ai ‘a e ngaahi poate na’e kau ki hono kaufaki’i ‘a e ngaahi ngāue fakapa’anga ‘a e fonua ‘i he lolotonga e tō ‘a e kōviti fakataha pea mo e puna ‘a e mo’ungaafi.
284. ‘I he felave’i mo e uesia ‘e he ngaahi kautaha pisinisi ‘a e kakai ‘o e fonua, na’e pehe ‘e he Pule’anga ‘oku fai e lelei taha e Pule’angá ke tokoni ki he kakai. Ko e ngaahi poate ‘oku ‘ikai ke hiki noa’ia ha fa’ahinga totongi ia te nau fakahoko ki he kakai ta’e’omai ke fai sio ki ai ‘a e Potungāue tautautefito he taimi e faingata’a ko ení. Kapau ko e ‘uhinga pe ia ki he Potungāue ‘Uhila ‘oku ‘ikai ke tukuange noa ka ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga ‘a e ngāue lahi ke fakapapau’i ‘oku faka’atu’i ‘a e totongi ‘oku tuku atu. Ka ko e feliuliuaiki ko ē ‘a tu’apule’anga ‘i he tau ko eni ‘oku fai ‘e Lūsia mo Ukraine fakataha mo e ngaahi ‘uhinga kehe pē, ‘oku ‘ikai ke pule ‘a e Pule’anga ki he totongi lolo (ke ngaue’aki ki he ‘uhila) ka ‘oku fai pē lelei taha ke fakapapau’i ko e totongi ko ē ‘oku ‘oange ki he kakai ‘oku fakapotopoto.

6.1.3 Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika 2021/2022

285. Na’e ma’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘a e lipooti ‘a e Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika ki he ta’u fakapa’anga 2021-2022 ‘i he ‘aho 6 ‘Okatopa 2022 pea na’e tepile’i ia ‘i he Fale Alea ‘i he ‘aho 24 ‘Okatopa 2022. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a e lipooti ko ‘eni ‘i he ‘aho 31 ‘Okatopa 2022.
286. Na’e kei hokohoko atu pe ‘a e ngaue fetokoni’aki ‘a e Potungāue mo e ngaahi kupu fekau’aki ‘i hono siofi e ngaahi founa ke fakahaofi’aki e ‘ataakai fakahoko pisinisi ke malava tokoni ki he tupu faka’ekonomika ‘a e fonua pea mo fakapapau’i ‘oku ‘ikai li’ekina ha taha.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

287. Na'e fakahoko 'e he Potungaue 'i he fengaue'aki mo e Potungaue Ngoue ha fakatotolo ki hono faka'ai'ai 'a hono ngaohi e suka fakalotofonua koe'uhi ko e hoko ko ia 'a e hongesuka 'i he fonua, 'i he kongaloto 'o e 2021. Na'e 'i ai foki mo e fiema'u ke vakai'i pe 'e 'i ai ha faingamalie ke ngaohi fakalotofonua ai 'a e suka ke ne fetongi 'a e hu mai 'o e suka mei tu'apule'anga. Na'e fakahoko foki ha fekumi mo e ngaue 'ahi'ahi pea na'e fakapapau'i mei he ola 'o e ngaue ni 'oku 'ikai taau faka'ekonomika ke ngaohi 'a e suka 'i he founa tu'ufonua angamaheni 'i Tonga ni 'i hono fakafehoanaki mo e suka 'oku hu mai mei tu'apule'anga.
288. Na'e toe fakahoko 'e he Potungaue ha talatalanoa ki ha faingamalie fefakatau'aki 'i he va 'o Tonga mo Tuvalu. Ko e talatalanoa na'e kamata ia 'i he fiema'u ke 'ilo pe 'oku 'i ai ha malohinga pe faingamalie ke hu atu 'a e ngaahi ngoue foha mei Tonga ni ke fakafetongi'aki 'a e hu mai 'a e koloa me'a tahi mei Tuvalu. Na'e fakapapau'i 'i he talatalanoa mo e alea ko 'eni 'e malava 'o hu mai e ika fo'ou mei Tuvalu 'oku sai mo ma'ama'a fakatautu ki he ika fo'ou 'i he kalasi tatau 'oku lolotonga fakatau atu 'i Tonga ni. Ka na'e toloi e fefakatau'aki mo e fakafetongi koloa ni koe'uhi ko e feliuliaki 'o e ngaahi halanga vaka fakafeitu'u faka-Pasifiki. 'E toki hoko atu e ngaue ni 'i ha mahino e ngaahi halanga vaka 'i ha fakaava e ngaahi kau'afonua.
289. Na'e fengaue'aki 'a e Potungaue mo e kautaha fefakatau'aki mo e 'Invesi 'a e Pasifiki 'i Nu'usila ki hono fakahoko ha 'analaiso faka-maketi 'o e me'akai foha kau ki ai 'a e meleni pea mo e hina (*butternut*); ko e fekumi eni ki ha faingamalie fefakatau'aki mo Nu'usila 'i he kaha'u pea mo fakalahi e maketi lolotonga 'oku hu atu ki ai 'e koloa e fonua. Ko e kongaloto 'eni e feinga 'a e Potungaue ke fekumi ki ha maketi fo'ou ki he ngaahi ngoue foha ke ne feau 'a e lahi 'o e ngoue mei he ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki 'i Tongatapu mo e ngaahi vahe fonua mei motu. Na'e toe fakatokanga'i foki 'i he ngaue ni 'a e ngaahi koloa fo'ou ke uta atu ki Nu'usila kau ai 'a e tuitui, la'i lu mo e la'i pele. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e talatalanoa mo e ongo maketi lalahi 'e 2 ko e *Viticom* mo e *Ashon Venture* ki hono uta 'o e ngoue foha 'aisi mei Tonga ki Nu'usila.
290. Ko e polokalama pailate 'o e uta kava fakakomesiale ki 'Aositelelia na'e kamata ia 'i Tisema 2021 ki he ta'u 'e ua (2). Ko ia ai, na'e fakahoko 'e he Potungaue ha polokalama tokoni ki he leipolo (*label*) 'o e kava ke tokoni'i 'a e kau uta kava 'i he tisaini 'o e leipolo, pea mo hono pulusi (*print*), milemila pea mo e fakafika (*barcoding*) 'o e kava ke hu atu ki he ngaahi maketi lalahi mo pau. Tanaki atu ki ai, na'e toe fakalahi foki 'e he Potungaue 'a e polokalama totongi feleti ke fakakau mai mo e feleti 'o e uta kava ki tu'apule'anga. Na'e taki foki 'a e Potungaue 'i hono fakapapau'i 'oku feau 'e he leipolo 'a e ngaahi fiema'u fakaleipolo mei he Pule'anga 'Aositelelia 'a ia 'e lele 'i he ta'u 'e ua (2) 'a e polokalama pailate ni.
291. Na'e hokohoko atu ai pe 'e he Potungaue 'enau ngaahi polokalama hono tokoni'i e ngaahi pisinisi 'o kau ai 'a e ngaahi polokalama ke tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi pea pehe ki he kau uta koloa ki muli 'i hono totongi 'enau ngaahi totongi uta ki he hu atu ko ia 'o e ngaahi koloa fakakomesiale ki he ngaahi maketi 'i tu'apule'anga, fakahoko e polokalama ako fakapisinisi ki he ngaahi pisinisi fakalotofonua 'i he sekitoa fo'u koloa pea mo e ngaahi polokalama fale'i ki he ngaahi pisinisi.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

292. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he lipooti ni na'e 'i ai 'a e tokanga 'a e ni'ihi 'o e Hou'eiki Memipa ki he hikihi 'a e koloa kae tautautefito ki he lolo. Na'e 'i ai mo hono fehu'ia 'a e anga 'a hono ngaue'aki 'o e ngaahi aleapau 'oku ne fakamalumu' i e fefakatau'aki hange ko e *PACER Plus*.
293. Na'e toe 'i ai foki mo e tokanga ki he ngaahi koloa faka'atamai (*intellectual property*) hange ko e ngaahi faka'ilonga (*logo*), hiva, mo e ngaahi koloa 'oku ngaue'aki 'e he ni'ihi te'eki ke ma'u ha fakangofua mei he taha 'oku 'o'ona e koloa ko ia. Na'e toe fakaha foki 'e he taha 'o e Hou'eiki Memipa 'a e faka'amu ke faka'asi mai 'i he lipooti 'a e Potungae 'a e ngaahi ngaue pe maumau 'oku hoko 'i hono ngaue'aki 'o e ngaahi koloa faka'atamai (*intellectual property*) koe'uhi 'oku lahi 'a e launga ki he kaveinga ko eni.
294. Na'e tali 'a e Minisita ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonomika 'o pehe, ko e totongi 'o e lolo 'oku 'i ai e ngaahi fekitoa 'oku 'ikai ke tau lava 'o pule'i. Ko e lolo 'oku 'omai mei Saute Alepea ki Singapoa 'o haka ai pea toki tufaki mai ki Fisi pea mei Fisi ki Tonga ni pea ko e 'uhinga ia 'oku mamafa ai e totongi ko e ngaahi feleti ko ia. Na'e toe pehe foki 'e he Minisita neongo 'eni 'oku ngaue ma'u pe 'a e Pule'anga ke tokoni ki hono totongi (*subsidize*) 'a e ngaahi totongi 'oku 'oatu ki he kakai. Pea ko e angamaheni pe ia 'o e totongi lolo, ko e taimi ni 'oku holo hifo ka ko e sio ki he kaha'u (*forecast*) 'oku 'i ai e tui 'e toe 'alu hake pea 'oku 'ikai ha taimi ia 'e tu'uma'u ai.
295. 'I he felave'i mo e *PACER Plus*, na'e pehe 'e he Minisita ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonomika 'oku hokohoko pe 'a e fai e ngaue ki ai 'a e Pule'anga pea kau ki heni 'a e fehu'aki 'a e ngaue (*labour mobility*). Ka 'oku 'i ai hono fakatokanga'i 'e 'alu 'o fakatu'utamaki 'a e fehu'aki 'a e ngaue (*labour mobility*) koe'uhi e toe tokolahi ange e kakai 'oku 'alu ki muli kae 'ikai toe 'i ai ha taha 'e nofo 'i he fonua ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue tautautefito ki he ngaue (*labour*). Kuo launga e ngaahi sekitoa mo e ngaahi pisinisi hange koe ngaahi kautaha langa koe'uhi kuo tokosi'i e kau ngaue pea 'e toe koviangeni 'i he ava ko eni 'a e kau'afonua. Na'e toe pehe 'e he Minisita, ko e toenga 'o e ngaahi ngaue (*activity*) kehe 'i he malumu'alo 'o e *PACER Plus* 'oku lolotonga fai e ngaue 'a e Pule'anga ki ai ka 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi 'isiu kehe 'oku fai ki ai e sio hange ko e kolonitini mo e malu 'o e me'a mo'ui (*biosecurity*) kae tautautefito ki he ngoue mo e toutai.
296. Na'e tali 'a e Minisita ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonomika fekau'aki mo e tokanga ki he koloa faka'atamai (*intellectual property*) 'o pehe 'oku lolotonga fai e ngaue ki ai e Pule'anga mo e Kautaha ki he Ngaahi Koloa Faka'atamai 'a Mamani (*World Intellectual Property Organization*) ke fakama'opo'opo ka ko e me'a 'oku hoko he taimi ni 'oku si'isi'i e ni'ihi 'oku nau fakahoko ha launga pe faka'ilo ka kuo'osi 'i ai 'a e lao ki ai, ka 'oku ngaue 'a e Potungae ke fakama'opo'opo pea 'e toki omai e lipooti ki ai.

6.1.4 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungae Toutai 2021/2022

297. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e Potungae Toutai ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021 'i he 'aho 28 'Okatopa 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 1 Novema 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 1 Novema 2022.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

Ki he Ta’u 2022

298. Na’e hoko ‘a e ta’u fakapa’anga 2021/2022 ko ha vaha’a taimi mohu pole mo’oni ki he Potungaue mo e sekitoa toutai, tupu mei he puna ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai (HTHH) pea pehe ki he peau kula, pea mo e mafola ko ia ‘a e Koviti-19 ‘i he fonua. Ka neongo ia, na’e kei malava pe ‘e he Potungaue ‘o fakahoko ‘a e fakalelei mo toe fokotu’utu’u fo’ou ‘ene ngaahi ngaue mahu’inga, ke lava ke ne matu’uaki ‘a e ngaahi pole kehekehe ke fakapapau’i ‘oku a’usia ‘a e ngaahi taumu’a ngaue.
299. Ko e ngaahi ngaue tefito ‘o e Potungaue ki he ta’u fakapa’anga ni ko e hokohoko atu ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue ‘i he Palani Sekitoa Toutai ‘a Tonga (*Tonga Fisheries Sector Plan*) pea mo e poloseki “Halafononga ki ha Ngatai Tu’uloa”, pea pehe ki he fakaakeake ko ia mei he mapuna ‘o e mo’ungaafi HTHH. ‘I he malumalu ‘o e Palani Sekitoa Toutai ‘a Tonga, na’e meimei fakatefito ‘a e ngaue ‘a e Potungaue ki he fakahoko ‘o e ngaahi ngaue fekau’aki mo e polokalama Feitu’u Pule’i Makehe (*Special Management Areas*). Ko e feitu’u pule’i makehe ‘e 5 na’e fokotu’u ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni, ‘a ia ko e Feitu’u Pule’i Makehe ‘e 59 fakakatoa kuo fokotu’u ‘i Tonga ni.
300. Hili ‘a e mapuna ‘a e mo’ungaafi, na’e fakahoko ‘e he Potungaue ‘a e ngaahi ngaue tokoni ki he fakaakeake mei he ha’aha’a e fakatamaki ni. Na’e fe’unga mo e vaka iiki ‘e 66 na’e maumau ne lava ke ngaahi mo fakalelei’i. Na’e toe lava foki ke fai ‘a hono tokonia fakapa’anga ‘a e toko 30 ‘o e kau ma’u laiseni pa ika, toko 158 kau toutai na’e maumau ‘enau naunau toutai pea mo e Feitu’u Pule’i Makehe ‘e 26 ‘i he ngaahi kolo.
301. Ko e taketi ki he pa’anga tanaki ‘a e Potungaue na’e pa’anga ‘e \$3.17 miliona ka na’e tanaki ‘e he Potungaue ‘a e \$2.8 miliona pea na’e tupu pe eni mei he ngaahi ola tamaki mei he mapuna ‘o e mo’unga afi HTHH pea pehe ki he a’u mai ko ia ‘a e Koviti-19. Ko e ngaahi tefito’i koloa fakatoutai ‘e tolu (3) ‘o ‘oseni ‘oku uta fakakomesiale atu ki tu’apule’anga mei Tonga ni, ‘a ia ko e valu, palu pea mo e ngaahi feo mo e ika mo’ui ‘oku hu atu ki tu’apule’anga ‘o fakataumu’a ki he ngaahi puha si’oata (*aquarium*) .Ko e lahi fakakatoa ‘o e ngaahi koloa ‘o ‘oseni na’e lava ‘o hu atu ki tu’apule’anga (‘ikai kau heni ‘a e ngaahi me’amo’ui ki he ngaahi puha sio’ata), lolotonga ‘o e vaha’a taimi ko eni na’e fe’unga mo e toni ‘e 1,026, ko hono fakamahu’inga fakapa’anga ko e pa’anga ‘e 4.9 miliona. ‘A ia ko e holo’aki ia e peseti ‘e 35 ‘o fakahoa mo e ta’u fakapa’anga kuo’osi.
302. Ko ‘Amelika ‘a e maketi lahi taha ‘oku uta ki ai ‘a e ngaahi koloa ko eni. Ko e toutai palu na’e uesia lahi taha ‘i he ha’aha’a ‘o e fokoutua Koviti-19 koe’uhi ko e tatapuni ‘o e ngaahi maketi ki tu’apule’anga tupu pe mei he tapuni ‘o e ngaahi kau’afonua pea ‘ikai toe hu atu ha ika lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga ko eni. Neongo ia, na’e kei malava pe ‘e he kau toutai palu ke fakakakato ‘a e ngaahi maketi fakalotofonua ‘i he tokoni ‘a e Pule’anga ki hono fakapa’anga ‘a e totongi ki he ika pea pehe ki he mounu. Ko hono tapui ko ia hono toutai’i, ngaohi pea mo uta fakakomesiale ki tu’apule’anga ‘o e mokohunu, na’e faka’ataa ia ‘i he tu’utu’uni ‘a e Kapineti ‘i he makatu’unga ke tokoni fakapa’anga ki he kakai ‘o e fonua, ‘i he lolotonga e faingata’a ‘o e Koviti-19.
303. Tupu mei he holo ‘i he tu’unga ‘o e ngaahi me’amou’i ‘i ‘oseni, koe’uhi ko e ngaahi ‘uhinga kehekehe ‘o kau ai e feliuliaki ‘o e ‘ea mo e lahi ‘o e toutai fakavalevale, kuo kamata’i ai ‘e he Potungaue ‘a e ngaahi fakakaukau fo’ou ke fakapapau’i ‘oku kei pukepuke ‘a hono fakalato ‘o e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

fiema'u 'a e fonua mei he ngaahi koloa toutai 'o 'oseni tautautefito ki he ma'u me'atokoni pea mo e ma'u'anga pa'anga. 'Oku hokohoko atu hono laku 'e he Potungaue 'a e ngaahi poe tauhele'anga ika 'i he ngaahi potutahi 'o Tonga, ke toe fakatupulekina 'a e ola ki he toutai iiki. Na'e fakalalalaka foki mo hono faama'i 'o e tofe, mokohunu, vasuva, pea mo e fa'ahinga 'o e ika pea hokohoko atu mo hono fakalalalaka'i 'a e toutai ngufeke koe'uhi ko e manakoa 'aupito 'a hono kakano 'i he maketi fakaloto fonua.

304. Na'e kei hokohoko atu ai pe 'a e tokonia 'e he Potungaue 'a e polokalama tau'i e ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi (NCDs) 'a ia ne kamata 'i he 2016, 'aki hono tukuhifo 'a e totongi 'o e ika ki he pa'anga \$7-9 ki he kilo. 'I he ta'u fakapa'anga ko 'eni, ko e toni fakakatoa 'e 152 na'e fakatau atu 'i Tongatapu, Vava'u, Ha'apai mo 'Eua.
305. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he lipooti ni na'e 'i ai 'a e tokanga ke fa'u ha lao ke ta'ota'ofi hono ngaue'aki 'a e pelesitiki koe'uhi ko hono uesia lahi 'e he ngaahi veve pelesitiki 'a e ngaahi ika mo e me'a mo'ui 'i 'oseni.

6.1.5 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Takimamata mo e Folau'eve'eva 2020/2021

306. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e Potungaue Takimamata ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021 'i he 'aho 5 'Aokosi 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 9 'Aokosi 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 6 Sepitema 2022.
307. 'I he ta'u 2020/2021, na'e lahi 'a e ngaahi pole kehekehe ki he Potungaue ni koe'uhi ko e KOVITI-19. Neongo ne te'eki ai ke mo'ua ha taha 'i he fokoutua KOVITI-19 'i he taimi ko eni, ka na'e kei tofanga pe 'a e fonua 'i he ngaahi nunu'a 'o e faingata'a ni 'o ne hanga 'o uesia lahi 'a e ngaahi pisinisi fakatakimamata.
308. Na'e tu'utu'uni 'a e Pule'anga ke tapuni 'a e kau'aa fonua 'o kamata mei Ma'asi 2020 pea na'e kamata mei ai 'a hono fakatokanga'i 'a e faingata'a pea mo e holo lahi 'i he tokolahi 'o e kau folau'eve'eva. Na'e holo'aki 'a e peseti 'e 75% 'a e kau folau 'eve'eva 'i hono faka-'avalisi fakata'u.
309. Ko e ngaue fakatakimamata 'oku fakatefito 'ene mo'ui moo la lelei 'i he fefolau'aki pea pehee ki he mahu'inga 'o e ngaue ki hono tokangaekina 'o e kau folau 'eve'eva. Ko ia ai, na'e fehangahangai 'a e Pule'anga mo e Potungaue mo e pole lahi. Ko e olatamaki 'o e KOVITI-19 na'a ne uesia lahi 'a e fonua ni 'o 'ikai ke ngata pe 'i he tu'unga faka'ekonomika ka ko e ngaue fakatakimamata foki.
310. Ne hoko 'a hono tapuni 'o e ngaahi kau'afonua 'i he konga lahi 'o mamani ke ne fakahaa mai 'a e felave'i pea mo e tu'ulaveangofua 'a e fonua ki he ngaahi fakafe'aatungia ki he fefolau'aki, fefakatau'aki mo e ngaahi fakahoko fatongia tefito. 'Ikai ngata ai, na'a ne fakahaa mai 'a e fiema'u vivili 'a e Potungaue ke tokangaekina 'a e tu'unga mateuteu ki ha ngaahi faingata'a pehe ni 'o ka hoko mai. 'Oku ha mahino ai, ko e pikitai ki he ngaahi founa ngaue angamaheni 'e 'ikai ola lelei.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

311. Na'e hoko 'a e KOVITI-19 ke ne hanga 'o fakafe'atungia'i 'a e fa'u 'o ha palani ngaue ma'ae Potungaue Takimamata kae'uma'a 'a e ngaahi ngaue'anga. Na'e fehanga'angai 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'o e Takimamata mo ha ngaahi pole fo'ou na'e te'eki ai ke nau fepaki mo ia kimu'a. Ka neongo ia, na'e 'ikai ke mole ai 'a e taumu'a 'a e Pule'anga mo e Potungaue ke kei hoko pe 'a e ngaue fakatakimamata ko e huitu'a ki he langa faka'ekonomika.
312. Na'e kei hoko atu 'a e ngaahi ngaue ki hono fakaivia 'o e ngaahi pisinisi fakatakimamata 'i hono toe fakalelei e tu'utu'uni ngaue ki he ngaahi monu'ia 'oku fakafou mai 'i he Potungaue, fokotu'u e ngaahi kulupu fakatakimamata mo hono ngaahi va'ava'a iiki hifo mo fakahoko 'o e ngaahi fe'auhi fakalotofonua 'i he katonga takimamata fakafonua. Na'e toe ngaue atu foki 'a e Potungaue ki hono kamata'i e ngaahi savea folau 'eve'eva fakafonua ma'a Tonga pea mo fakakakato e fokotu'utu'u ngaue ki he fakaakeake mo talia 'o e ngaahi faingata'a fakatu'upakee.
313. Na'e hokohoko atu e ngaue langa fakalalaka 'a e Potungaue ki he ngaahi matanga fakatakimamata, hange ko hono fakalelei'i 'o e fauniteni tolofini 'a e Takimamata, 'Esi 'o Salote (Vava'u), ngaue ki hono tauhi 'o Tonga ke ma'a mo faka'ofu'ofa pea mo fakahoko e ngaahi poloseki makehe ki he ngaahi matanga ke fakalalaka ange.
314. Ko e ta'u fakapa'anga foki ko 'eni, na'e 'ilonga ai ha ngaahi liliu 'ikai angamaheni ki he ngaahi fika fakatakimamata pea 'e 'i ai 'a e tokanga makehe ki ai 'a e Potungaue 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko ke fakapapau'i 'oku feau 'a e ngaahi fiema'u ki hono matatali mo e fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki. Na'e tukupa foki 'a e Potungaue ke fai ha tokanga ke fokotu'u ha ngaahi makatu'unga ke fakahoko ha ngaahi fakakaukau fo'ou ki ha ngaue fakatakimamata 'oku tu'uloa 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.
315. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he lipooti ni, na'e 'i ai 'a e tokanga 'a e Hou'eiki Memipa ki he ngaahi pole mo e palopalema 'oku fekuki mo e Potungaue ka 'oku ha mai ko e ngaahi palopalema ko eni 'oku fuoloa 'ene hoko 'o hange ko e 'ikai ha fakamatala fe'unga ki he 'ulungaanga 'o e tofua'a mo e ngaahi faha'i ta'u 'oku nau 'alu holo ai mo e 'ikai 'i ai ha ngaahi tanaki'anga fakamatala fe'unga, 'ikai ha mahu'inga'ia 'i he 'ilo mo e tauhi 'a e misiume. Na'e pehe 'e he Hou'eiki Memipa 'oku 'osi totonu ke fakahoko ha ngaue 'a e Potungaue ki he ngaahi pole mo e palopalema ko eni he kuo fuoloa mai 'ene hoko.
316. Na'e 'i ai foki mo e tokanga ki he tafa'aki ko ia 'o e 'ulungaanga fakafonua mo e malu'i 'o e ngaahi koloa tukufakaholo koe'uhi 'oku mahu'inga eni ke malu'i na'a uesia 'i he alu ko eni 'a e langa fakalalaka kau ai 'a e ngaahi fale mo e feitu'u tukufakaholo 'e ni'ih'i 'oku fiema'u ke malu'i 'oua 'e holoki fakatata'aki 'aki pe 'a e mala'ekula.
317. Na'e 'i ai 'a e hoha'a mo e tokanga ki he fakamaketi'i 'o e takimamata 'e he Potungaue koe'uhi 'oku 'i ai 'a e fu'u pa'anga lahi 'oku vahe'i ki ai pea na'e fai 'a e tokanga ke vakai'i pe 'oku 'i ai ha 'aonga 'o e ngaue ki he fakamaketi'i 'a e fonua (*value for money*) koe'uhi ko e fatongia motu'a pe eni 'o e Potungaue ka 'oku 'alu 'a e taimi ko e fakamaketi 'oku fakahoko ia 'i he 'initaneti mo e ngaahi uepisaiti pea 'oku fiema'u ke fai hano vakai'i pe 'oku 'i ai ha ola lelei 'a e ngaue ko ia.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

318. Na'e fakama'ala'ala 'a e Minisita Takimamata 'o pehe ko e ngaahi tonounou mo e ngaahi pole 'oku fehanganhangai mo e Potungaue 'oku mahino pe 'oku 'i ai 'a e ngaahi pole 'oku lava 'o fakahoko e ngāue ki ai he taimi nounou, 'i ai e ngaahi pole 'i he vaha'a taimi lotolotoange (*medium term*) pea 'oku 'i ai leva e ngaahi pole 'e toe lōloa ange 'a e taimi 'oku fiema'u ke fakahoko ai ha ngāue ki ai ka 'oku muimui'i pe 'e he Potungāue 'a e ngaahi pole ko eni kae tautautefito 'i he ngaahi 'elia 'oku lava ke fai ha tu'utu'uni 'a e potungāue ki ai ke fakahoko.
319. Na'e toe pehe foki 'e he Minisita ki he Takimamata 'oku lolotonga fakahoko e ngāue 'a e Pule'anga fekau'aki mo e 'ulungaanga fakafonua pea ko e lave ko eni ki he misiume 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki heni pea na'e 'osi 'i ai mo e konivēsio mei he Pule'anga Fakatahataha fekau'aki mo e ngaahi koloa tukufakaholo (*heritage*) pea 'oku lava ke fai hano vakai'i mo muimui'i 'a e ngaahi feitu'u tukufakaholo mo e ngaahi fale motu'a fakafonua (*national heritage*).

6.1.6 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2020/2021

320. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi ki he ta'u fakapa'anga 2020-2021 'i he 'aho 7 Sepitema 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 25 'Okatopa 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 1 Novema 2022.
321. Ko e tokanga mahu'inga taha 'a e Potungaue 'i he ta'u ko eni ko e ngaahi ngaue lalahi, kau ai 'a e ngaue fakalalakalaka mo hono monomono 'a e tafa'aki fefononga'aki (mala'e vakapuna, taulanga mo e ngaahi hala) lolotonga 'a e tapuni fakamamani 'a e kau'afonua, vakai'i 'a e tauhi totonu 'o e ngaahi ngaue fefononga'aki, faingamalie ki he ngaahi sevesi langa mo e ngaahi fatongia fale'i kau ki he ngaahi poloseki fakalalakalaka lalahi mo hono fakalelei'i 'a e poloseki ki he tanu hala (*Tonga Roads Project*).
322. Na'e 'i ai foki e ngaahi me'a mahu'inga na'e hoko 'i he lolotonga e ta'u fakapa'anga 2020-2021 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'a e Potungaue. 'Oku kau heni 'a hono fakahoko 'o e Lao ki he Fe'alu'aki 2020. 'Oku matu'aki mahu'inga 'a e ngaue ni koe 'uhi na'e lava ke maluange 'a e ngaahi saliate misini, kau faka'uli, kau pasese mo e kau fononga lalo. Ko hono fakalelei'i 'eni 'a e lao hili ia 'a e senituli e taha 'a e lao motu'a, Lao ki he Fe'alu'aki 'i he Hala. Ko e lao fo'ou ko eni 'oku kau ki ai 'a e ngaahi kupu fo'ou ki he tali 'a hono ngaue'aki 'o e laiseni muli, tapui 'a hono ngaue'aki 'a e telefoni to'oto'o lolotonga 'a e faka'uli pea mo e fiema'u ke tui 'a e leta nofo'anga (*seatbelt*).
323. Na'e fakahoko foki mo hono siofi makehe 'o e Ngaahi Kautaha Fakahoko Ngaue Fefolau'aki Vakapuna Sivile (*Service Providers & Operators*) pea mo e solova'anga 'o e ngaahi ta'efiemalie fekau'aki mo e hao mo e malu 'a e fefolau'aki. Na'e fakahoko ai 'e he Va'a Fefolau'aki Vakapuna Sivile (*CAD*) 'a hono alea'i 'a e polokalama ngaue (*system*) ke tauhi mo lekooti 'a e ngaahi me'a kuo hoko mo e ngaahi fakatamaki. Pea na'e kamata fakahoko hono ngaue'aki 'e he Va'a Fefolau'aki Vakapuna Sivile (*CAD*) 'a e ngaahi tohi tu'utu'uni ngaue 'i he ngaahi taimi 'oku fiema'u ai ke a'usia 'a e tu'unga hao mo e malu. Na'e toe fakahoko foki mo hono fokotu'u, fakahoko mo e toutou fakatonutonu 'a e Fakahinohino Faka-Tekinikale, Ngaahi Me'a Ngaue mo e Tu'utu'uni (*provision*) ki he Hao mo Malu.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

324. Na'e fekuki lahi foki 'a e Potungaue mo e ngaahi pole fo'ou fakalotofonua lolotonga 'a e fengaue'aki mo fakahoko e ngaue ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a pea mo pou pou ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga. Lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2020/21, na'e fakapapai 'e he Potungaue 'a e lahi e fiema'u ki hono ngaahi 'o e hala mo e ngaue monomono hala, pea kau atu ki heni 'a e ngaahi poloseki langa fale 'i he malumalu 'o e fakatamaki mei he Saikolone *Gita* mo Saikolone *Harold*, ki he ngaahi fale taautaha, ngaahi holo ki he ngaahi komuniti mo e langa fakalakalaka 'a e kulupu kakai fefine, kae pehe ki he ngaahi fiema'u monomono fale ki he ngaahi fale kolonitini.
325. Neongo na'e lahi 'a e ngaahi pole 'i he taimi 'o e lipooti, na'e fakafiefia mo fakatokanga'i 'i he lipooti 'a e a'usia 'e he Potungaue 'a 'enau taketi pa'anga hu mai 'a ia na'e tanaki 'e he Potungaue 'a e pa'anga 'e \$8.5 miliona mei he taketi ko e pa'anga 'e \$8.3 miliona; ko e pa'anga ai 'e \$6,161,808.78 miliona na'e tanaki mei he fefononga'aki he hala pule'anga.

6.1.7 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ngoue 2021/2022

326. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e Potungaue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau ki he ta'u fakapa'anga 2021/2022 'i he 'aho 18 Novema 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 24 Novema 2022.
327. 'I he hoko 'a e fakatamaki 'i he pa 'a e mo'ungaafi Hunga-Tonga-Hunga-Ha'apai (HTHH) pea hoko mo e peaukula na'e lahi ai e ngaahi maumau lahi 'i he sekitoa ngoue. Ko ia ai, na'e 'i ai leva e ngaahi ngaue mahu'inga fo'ou 'a e Potungaue ko hono fakafuofua'i 'o e maumau na'e hoko koe'uhi koe ngaahi fakatamaki ni ki he ngaahi ngoue'anga pea mo fakahoko ha polokalama fakaakeake mo langa hake 'o e tu'unga faka-me'atokoni mo e ma'u'anga mo'ui ki he sekitoa ngoue. Na'e fakafuofua'i 'a e maumau 'a e efu mei he puna 'a e mo'unga afi ki he ngoue 'i Tongatapu, 'Eua mo Ha'apai, ofi ki he \$31.25 miliona. Pea na'e fakafuofua'i 'a e maumau mei he peaukula ki he ngaahi kolo 'o Áhau, Kanokupolu, Haátafu mo 'Atatā 'i Tongatapu, Éua pea mo Nomuka, Fono, Mango, Tungua, Ha'afeva, Matuku, 'Oua pea mo Kotu 'i he ngaahi 'otumotu 'o Haápai ki he TOP\$ 9.57 million, 'a ia ko hono fakakatoa ko e TOP\$ 40.82 miliona.
328. Ko e polokalama fakaakeake 'a e Potungaue mei he HTHH mo'ungaafi na'e fakataumu'a ia ki he ngaahi vahenga fili 'e 13 'o e vahefonua Tongatapu, Éua mo Haápai. Na'e tufaki ai 'a e ngaahi tokoni houa palau 'e 4,000 ke palau ta'e totongi, ngaahi pulopula ke to, palau 'e taha mei he tokoni 'a Siaina, lita 'e 500 tisolo mo e ngaahi pulopula 'akau ke to 'i he motu ko Nomuka. Na'e 'ave hangatonu 'a e ngaahi tenga'i koane mo e piini ki he kau ngoue 'o Tongatapu, 'Eua mo Ha'apai, Vava'u pea mo e ongo Niua pea na'e tufaki atu mo e tenga'i vesitapolo na'e fakaili 'e he kau ngaue ma'ae kakai fefine pea tufaki atu mo e laulau pulopula vesitapolo 'e 14,561 ki he kakai 'o Tongatapu ki he fakaakeake.
329. Na'e fakahoko 'e he Potungaue 'a e poloseki ki hono fakalelei'i 'o e fale peki mo e fale faka'ahu 'o e Potungaue ko e kongia ia 'o e ngaahi ngaue tokoni ki he fakaakeake 'a e Saikolone *Gita*. Ko e fakalelei ko 'eni te ne toe fakalelei'i mo fakafou 'a e ngaue ki he me'akai mo e kau uta koloa ki tu'apule'anga pea fakalelei'i mo e feitu'u faka'ahu 'a e Potungaue ke teuteu'i mo tauhi 'enau koloa ki he ngaahi maketi muli.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

330. Na'e lava foki 'e he kau ngaue 'i he tafa'aki 'o e Va'a Fakatotolo mo e Fakalalakaka 'o e Ngoue hono to'o mo tanaki mei ha ngaahi konga kelekele 'e 4 mei he ngaahi feitu'u ko ia ne uesia 'i he peaukula, koe efu 'e 4 mei he ngaahi feitu'u na'e uesia 'o 'ave ki he *CSIRO* 'o 'Aositelelia ke fai hono sivi. Na'e fakataumu'a eni ke fakahoko hono 'uluaki sivi 'o e kelekele 'o Tongatapu 'i he hili ange ko eni 'a e fakatamaki fakaenatula na'e hoko, ke siofi koe ha ha ngaahi uesia lelei 'o e kelekele 'e malava ke to ai ha fa'ahinga ngoue, fekumi ki ha fa'ahinga founa 'e malava ke tokoni ki he kelekele na'e uesia ke lava 'o toe ngaue'aki. Ne lava lelei e sivi ko eni pea lava ai pe fakahu atu 'a e lipooti kakato 'o e ngaue ko 'eni ki he *CEO*. Na'e ha 'i he lipooti ni 'a e uesia 'e he peaukula 'a e kelekele, na'e 'i ai e hiki hake 'i he lahi ko ia 'a e masima 'oku 'i he kelekele pea mo e peseti ko ia 'o e kemikale 'oku ne fa'u 'a e masima 'i he kelekele, koe ongo me'a ko eni loua ne fu'u ma'olunga ia ki he tu'unga ke malava ai e ngoue 'o mo'ui ai. Taimi tatau pe ne kaka hake mo e lahi ko ia 'a e *chloride* ne ma'u 'i he kelekele. 'I he kelekele ko ia ne uesia he efu mei he mo'ungaafi ne ha mai ai ne 'ikai ha fu'u liliu lahi 'i he tu'unga 'o e masima (*salinity or sodicity*) 'i he kelekele.
331. Na'e fokotu'u 'a e aleapau ngaue fo'ou 'i he vaha'a 'o e Potungaue Ngoue 'a e Pule'anga Tonga pea mo e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 'a e Pule'anga Nu'usila na'e fakahingoa koe "*Enhanced Partnership Market Access Program (EPMAP Tonga)*" na'e fokotu'u eni ko ha polokalama fo'ou ki hono fakatau atu 'o e ngoue meleni ki Nu'usila. Ko e palani hu atu mo e Founa Fakahoko Ngaue Tu'upau (*Standard Operation Procedures (SOPs)*) te ne fakafetongi 'a e palani na'e fakahoko'aki 'a e fengaue'aki 'i he meleni he ngaahi ta'u mai kimu'a koe *Bilateral Quarantine Agreements (BQAs)*. Na'e lava lelei mo hono fakahoko 'a e fakataha mo e ako ki he *SOP* 'i Me 2022, pea na'e lava ai ke tatanaki ha ngaahi fakamatala falala'anga ki he ngoue meleni, mo hono tuku atu 'o e fakamatala fakamuimitaha ki he *SOP* pea mo fakaha ai 'a e ngaahi fakamatala mo e founa ke fakalalakaka'i'aki e founa fakatau atu ki tu'apule'anga 'a e ngoue meleni. Ko e founa eni ke hokohoko atu 'a hono fakatau atu ki Nu'usila 'a e ngoue meleni pea ke muimui 'a e kau tangata ngoue meleni mo e kaungaue 'a e Potungaue Ngoue ki he fakamatala fakamuimitaha ki he hokohoko 'o e *SOP* ki he meleni pea mo e palani hu atu ki hono fakatau atu 'o e ngoue meleni ki Nu'usila. Na'e fakahoko 'a e ngaahi ako 'e 10 ki he meleni ki hono fakafolau atu ki Nu'usila, hili ia hano ta'ofi mai 'i 'Okatopa 2020 makatu'unga 'i hono ma'u ha 'inisekite 'i he meleni na'e fakafolau atu mei Tonga ni ki Nu'usila.
332. Na'e kei tu'u ma'u pe 'a e lahi taha 'a e ngoue foha 'i hono uta ki tu'apule'anga 'aki 'a e toni 'e 5,322. Na'e lahi taha ai 'a e manioke fe'unga mo e toni 'e 3,415 pea toki hoko hake ki he 'ufi ko e toni 'e 5,322. Na'e fika tolu hake ai 'a e talo Tonga mo e toni 'e 645, pea mo e talo Futuna ko e Toni 'e 471. 'Oku tu'uma'u pe 'a e lahi taha 'a e uta ngoue foha ki Nu'usila, pea toki hoko hake 'a 'Aositelelia mo 'Amelika.
333. 'I he uta 'o e fua'i'akau mo e vesitapolo ki tu'apule'anga, ko e lahitaha 'a e uta meleni ki tu'apule'anga 'i he founa faka'ahu, na'e uta ia ki Nu'usila pea mo Ha'amo'a. 'I he taimi tatau na'e uta atu pe mo e meleni ki Ha'amo'a 'Amelika ka na'e 'ikai ke fiema'u ia ke faka'ahu. Ko e lahi taha 'a e me'akai kehe na'e uta ki tu'apule'anga ko e hopa, la'i lu, mei, la'i pele mo e faina, pea lahi taha e uta ki Nu'usila, 'Aositelelia mo 'Amelika. Ko e niu motu'u na'e lahi taha hono uta ki 'Aositelelia fe'unga mo e toni 'e 229, pea ko e niu mata na'e lahi taha hono uta ki Nu'usila fe'unga mo e toni 'e

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

Ki he Ta’u 2022

24. Na’e ‘asi ‘a e ki’i hiki hake ‘a e uta kava ki tu’apule’anga tupu pe mei he faka’ataa ‘e ‘Aositelelia ke uta fakakomesiale ange ‘a e kava ‘o lau ia ko e me’atokoni.

334. Lolotonga e ta’u fakapa’anga 21/22 FY na’e lava ‘e he Va’a Me’atokoni ‘o ngaahi ‘a e ngaahi me’atokoni fo’ou mei he me’atokoni fakalotofonua. Ko e ngaahi me’atokoni fo’ou ko eni kau ki ai ‘a e fakamomoa e fua’i ‘akau hangee ko e lesi, hopa, niu; sipi (*chips*) mei he manioke fa’ahinga ko e *Peru*; maho’a kumala fa’ahinga ‘e 3; hina pulei (*pumpkin puree*); ta’o e tenga’i hina (*roasted pumpkin seeds*); lesi fakatolonga (*pawpaw pickles*). Ko e ngaahi me’akai fo’ou ko eni na’e fakataumu’a ki he mo’ui lelei mo ne fetongi e koloa hu mai.

6.2 Ngaahi Fakamatala Fakata’u ‘oku fekau’aki mo e Mo’ui mo e Mo’ui Lelei

6.2.1 Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue Mo’ui 2020

335. Na’e ma’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘a e lipooti ‘a e Potungaue Mo’ui ki he ta’u 2020 ‘i he ‘aho 22 Novema 2021 pea na’e tepile’i ia ‘i he Fale Alea ‘i he ‘aho 1 ‘Aokosi 2022. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a e lipooti ko ‘eni ‘i he ‘aho 1 Novema 2022.

336. Ko e lipooti eni ‘o e ta’u ne ofongi mo fakaha fakamamani lahi ai (‘aho 11 Ma’asi 2020) ‘e he Kautaha Mo’ui ‘a Mamani ‘a e KOVITI-19 ko e mahaki faka’auha. ‘I he’ene pehe na’e pau ki he Taumu’a Ngaue mo e Palani Tu’uloa Fakafonua 2015-2020 ‘a e Potungaue ke fakakaukau’i fakataha mo ha tokanga makehe ki he KOVITI-19.

337. Na’e fakahoko ‘a e ngaue makehe ki he KOVITI-19 pea pau ai ke lau ko e me’a fakavavevave pea tokanga’i makehe ia. Ne a’u ai ‘a e fonua ki ha kuonga fo’ou ‘o fakahoko e ngaahi fakataputapui, tauhi e va mama’o pea mo tui e me’a malu’i (*mask*). Ke tau’i ‘a e mahaki faka’auha ni na’e fakahoko ‘e he Potungaue ‘a e ngaahi ako kehekehe ki he kau ngaue ‘a e Potungaue, ngaahi potungaue fekau’aki, ngaahi kautaha ‘ikai fakapule’anga, ngaahi ngaue’anga fakatautaha mo e ngaahi hoa ngaue fakalalakaka. Na’e langa foki mo e fale ‘e ua (2) ‘i Makeke, fakalelei’i e Senita ki he Mo’ui ‘i Mu’a, fokotu’u e uooti makehe ‘i Vaiola, fakalelei’i e ‘apitanga sotia ‘i Taliai mo e fale makehe ‘i Vava’u ke tokanga’i mavahe ai e kau mo’ua he KOVITI-19. Na’e toe fakahoko foki mo e ngaue fakafonua ki hono huhu malu’i e kakai ‘o e fonua. ‘I he ‘osi ‘a e ta’u 2020 na’e te’eki a’u mai ‘a e mahaki ni ki Tonga.

338. Na’e fakatokanga’i ‘e he Potungaue ko e KOVITI-19 ‘oku vave ‘ene mafola tupunga mei he ngaahi mahaki ‘ikai pipihi. Ko ia na’e toe fakamalohia ange ‘a e va fengaue’aki ‘a e Potungaue pea moe ngaahi sino fekau’aki kae tautefito ki he to’utupu, kakai fefine pea moe kakai ‘o e kolo ke fa’u ha ngaahi founa mo e ngaahi ngaue fo’ou ke fakafepaki’i ‘aki ‘a e ngaahi mahaki ‘ikai pipihi.

339. Neongo ‘a e ngaahi pole lahi ‘o e KOVITI-19, ko e taha ‘o e ngaahi makamaile na’e hoko ‘i he Potungaue ko e polokalama *eGovernment* ‘o fakafou ‘i he poloseki *Digital Health* ‘a ia na’e fakapa’anga ‘e he Pangike Langa Fakalalakaka ‘a ‘Esia. Ko e poloseki ko ‘eni ‘oku ne fakamalohi’i ‘a e sisitemi mo’ui lelei ‘o e fonua ‘aki ‘a hono ngaue’aki ‘a e me’angaue fo’ou ke malava ai ‘e he

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

kakai 'o e fonua 'o ngaue'aki pe 'ilo'i 'a e ngaahi lipooti, 'analaiso pea mo tufaki 'o e ngaahi fakamatala. 'E fakahoko 'a e fo'i polokalama ko eni ki he ngaahi 'api ngaue kotoa 'o e Pule'anga 'oku nau tokangaekina 'a e mo'ui lelei 'o kau ki ai 'a e ngaahi falemahaki, senita mo'ui lelei pea mo e ngaahi kiliniki.

340. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he lipooti ni na'e 'i ai 'a e hoha'a ki he hange 'oku tupu fakautuutu ki 'olunga 'a e tokolahi 'o e fanga ki'i pepe'e 'oku mate mei he vaha'a ta'u 2017 'o a'u mai ki he 2020. Na'e toe 'i ai foki mo e tokanga ki he tokolahi 'a e pekia, meimei ki he peseti 'e 83%, mei he ngaahi mahaki 'ikai pipihi pe mahaki fakatupunga he to'onga mo'ui (NCD); suka, mahaki mafu mo e toto ma'olunga.
341. Na'e tali 'e he 'Eiki Tokoni Palemia 'o pehe ko e lipooti ko eni 'i he taimi na'e to ai 'a e KOVITI- 19 he fonua ni. Na'a ne fakamalo'ia 'a e ngaahi fonua hoa ngaue kau ai 'a e Pangike 'Esia (ADB) pehe foki ki he Talafekau lahi 'o Nu'usila, 'Aositelelia pehe ki Siaina 'i he'enau ngaahi tokoni ke fakaa'u mai 'a e ngaahi naunau 'aisi ki hono tauhi e ngaahi faito'o Koviti mo e ngaahi mahaki kehekehe.

6.3 Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'oku fekau'aki mo e Ngaahi Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapu

6.3.1 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2017

342. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he ta'u 2017 'i he 'aho 1 Ma'asi 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 6 Sepitema 2022.
343. 'I he ta'u 2017, na'e hokohoko atu ai pe 'a e feinga 'a e 'Ofisi ke fakapapau'i 'oku tokangaekina ma'u pe hono fale'i fakalao e Pule'anga, fakafofonga'i e Kalauni 'i he ngaahi hopo sivile mo e ngaahi hopo hia, fatongia fa'u 'o e ngaahi lao fakaangaanga, fatongia 'o e 'Ofisa Fakafofonga Lao mo hono fakahoko 'a e Polokalama Lao ma'ae kakai 'o e fonua.
344. Na'e kamata hono fakamavahe'i 'a e ngaahi ngaue faka'ilo hia mei he 'ofisi 'o e 'Ateni Seniale koe fakataumu'a ke 'i he malumalu 'o ha 'ofisa talekita ki he talatalaaki hia pea na'e lava hono fuofua fakahoko e fuofua polokalama ki he kau fakahinohino lao 'a e 'Ofisi na'e tataki 'e he 'Eiki Fakamaau Lahi.
345. Na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha mo e ako fekau'aki mo e ngaahi hia fakakomipiuta 'o ngaue'aki 'a e 'initaneti pea mo e fuofua ako ki he Founa Pule'i 'o e Fakahoko Ngaue (Ako'i mo Fale'i) 'i he fengae'aki lelei 'a e 'Ofisi mo e Komisoni 'a e Kau Ngaue Fakapule'anga (PSC). Na'e lava foki mo hono fakakakato mo e Uike Lao Fakata'u 'i he kaveinga ko e "Ko e Lao mo e Taki Lelei".
346. Na'e 'ikai lahi 'a e ngaahi la'o na'e fa'u 'i he ta'u 2017 makatu'unga eni 'i he veteki 'o e Fale Alea, ka na'e kei hokohoko lelei atu pe 'a e ngaue 'a e 'Ofisi ki hono fakatahataha'i e ngaahi lao ke a'u ki he ta'u 2016.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

6.3.2 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2020/2021

347. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he vaha'a taimi 1 Sanuali 2020 – 30 Sune 2021 'i he 'aho 1 Ma'asi 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 6 Sepitema 2022.
348. Ko e misiona 'a e 'Ofisi ni ke tuku atu ha ngaahi ngaue fakalao 'oku fakapolofesinale, tau'ataina mo mahu'inga ki he Pule'anga 'a 'Ene 'Afio, pea ke poupou'i mo tauhi 'a e falala'anga 'o e pule 'a e Lao 'i he Pule'anga. 'I he vaha'a taimi 'o e ta'u 2020 ki he 2021 na'e hoko ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga. Na'e hokohoko atu pe 'a e ngaue 'a e Va'a Fale'i Fakalao 'a e 'Ofisi ki hono 'oatu 'a e ngaahi fale'i fakalao ma'olunga ki he ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga, fa'u mo fokotu'utu'u 'o e ngaahi tohi ngaue fakalao, fakafongia 'i he Pule'anga 'i he ngaahi alea fakalotofonua, sivilivi'i e ngaahi tohi ngaue fakalao, kau atu ki he ngaahi fakataha fakalotofonua pea mo e ngaahi 'ofisi kehe, mo fakataukei'i e kakai pea fakama'ala'ala ha ngaahi kaveinga fakalao 'o ka fiema'u.
349. 'I he mafola 'a e KOVITI-19 'i he komiuniti na'e hoko ai 'a e toe fakalahi 'a e ngaahi ngaue angamaheni 'a e 'Ofisi. Na'e fakalahi ai 'a e Ngaahi Tu'utu'uni mo e Ngaahi Fekau Fakangatangata na'e fakahoko mo fa'u 'e he Va'a Fa'u Lao 'a e 'Ofisi, 'i he tu'utu'uni 'a e Pule'anga.
350. 'Oku poupoua foki 'e he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'a e 'asenita tu'ukimu'a 'a e Pule'anga 'i he ngaahi ngaue ki he hia felave'i mo e faito'o ta'efakalao. 'I he 2018 na'e vakai'i 'e he 'Ofisi 'a e ngaahi faka'ilo 'o e ngaahi hia faito'o ta'efakalao 'e 60. Ko e fo'i fika ko ia na'e mei liunga tolu ia 'i he 2019 'aki 'a e ngaahi hia faito'o ta'efakalao 'e 170 na'e hopo'i 'e he 'Ofisi. 'I Tisema 2020, ko e faka'ilo ki he hia faito'o ta'efakalao 'e 243, 'a ia 'oku fakalaka ia 'i he fika fakakatoo 'o e ngaahi faka'ilo ki he faito'o ta'efakalao kuo hopo'i 'e he 'Ofisi 'i he 2018.
351. 'I hono fakatokanga'i 'a e fakautuutu 'a e tupu 'o e fika 'a e ngaahi hia faito'o ta'efakalao, na'e fokotu'u 'a e Fakamaau Le'ole'o 'o e Fakaamaau'anga Lahi 'i Sepitema 'o e 2020, ke ngaue tefito pe ki he ngaahi hia faito'o ta'efakalao. Na'e kau atu foki 'a e 'Ofisi mo e Kau Ngaue 'o e 'Ofisi ni ki he 'uluaki Fakataha Lahi Fekau'aki mo e Faito'o Ta'efakalao (*National Symposium on Illicit Drugs*) 'i 'Okatopa 2021. Na'e fakataumu'a 'a e fakataha ni ki he ngaahi kaveinga: ta'ofi e hu mai e faito'o ta'efakalao, fakasi'isi'i hono fakatau kitu'a 'o e faito'o ta'efakalao pea mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia 'oku ne 'omai ki he fonua.
352. Na'e alea'i fakataha 'a e lipooti ni mo e lipooti 'a e 'Ofisi ni ki he ta'u 2017. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea, na'e 'i ai 'a e tokanga mo e hoha'a ki he ngali fepaki 'a e fatongia (*conflict of interest*) 'a e 'Ateni Seniale ki he Pule'anga mo hono fatongia fale'i ki he Fakataha Tokoni koe'uhi ko e toe kau atu 'a e 'Ateni Seniale lolotonga ki he kau fale'i 'o 'Ene 'Afio.
353. Na'e fehu'ia foki 'e he ni'ihi 'o e Hou'eiki Memipa 'a e ngaue 'oku fakahoko 'e he 'Ofisi ni ki he ni'ihi 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi 'ulungaanga ta'etaau 'oku takua ai 'a e Huafa 'a 'Ene 'Afio pea mo e Hou'eiki 'o e fonua. Na'e toe fai foki mo e tokanga ki he ngaahi ola ko ia 'o e ngaahi hopo ne 'ulungia ai 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga Kelekele kae tautautefito ki he fakamalata 'i he lipooti ni 'o pehe ko e taha 'o e ngaahi pole 'oku fehangahangai mo e 'Ofisi 'o e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

'Ateni Seniale 'i he ngaahi hopo kekeke ko e tuai 'a hono 'oatu 'e he Potungaue Fonua 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e fakamatala felave'i mo ha hopo.

354. Na'e pehe 'e he Pule'anga ko e 'Ateni Seniale kimu'a 'ene hoko ki he lakanga 'Ateni Seniale na'e 'osi fakanofu pea kau ia 'i he kau fale'i 'i he Fakataha Tokoni (*Law Lord*) pea ko e taimi ko ē na'e hoko ai ko e 'Ateni Seniale na'e 'osi mahino kuo pau ke fakamavahevahe'i hono ngaahi ngafa fatongia.
355. Na'e toe pehe foki 'e he Pule'anga ko e tokolahi taha foki 'o e ni'ihhi ko eni 'oku nau fai 'a e ngaahi lau mo e 'ulungaanga kovi ki he 'Ene 'Afio ko e ni'ihhi Tonga nofo muli pea 'oku fakahoko 'e he 'Ateni Seniale 'a e ngaue ki heni pea kuo 'osi fai 'a e fetu'utaki mo e va'a ko ia 'o e *Facebook* 'i 'Aositelēlia ki ha founa 'e lava 'o fai ai ha fengāue'aki ki he tafa'aki ko ia koe'uhi ke ma'u mo tanaki ai 'a e ngaahi fakamo'oni.
356. Na'e fakama'ala'ala 'a e Pule'anga 'o pehe 'oku nau feinga pe ke ngaue atu ki he tuai 'a e lahi e ngaahi ngaue (backlog) 'a e Potungaue Fonua. Ka ko e ngaahi hopo ko e taimi lahi 'oku fa'a palopalema 'a e ma'u 'o e ngaahi fakamo'oni ki he ngaahi hopo mo e fakamatala 'oku mo'oni.

6.3.3 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2021/2022

357. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he ta'u fakapa'anga 2021-2022 'i he 'aho 8 'Okatopa 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 3 'Okatopa 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 24 'Okatopa 2022.
358. Ko e vaha'a taimi 'o e lipooti ni na'e hoko ai 'a e KOVITI-19 pea pehe ki he fakatamaki fakaenatula 'i he pa 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai. Ka neongo e ngaahi fakatamaki ni, na'e kei feinga pe 'a e 'Ofisi ke fakahoko hono fatongia ki he Pule'anga mo e kakai 'o e fonua ki he lelei taha 'e lava ke kei falala'anga, fakapalofesinale, tau'ataina mo fisifisimu'a foki 'a 'enau ngaue. Na'e lava e ngaue 'a e 'Ofisi ni ki he ngaahi hopo hia 'e 164, hopo sivile 'e 30, lipooti famili 'e 40 fekau'aki mo e tauhi fanau mo e tauhi fanau ta'emali. Na'e toe lava foki 'o tuku atu mo e fale'i fakalao 'e 329 pea fa'u mo e Lao Fakaangaanga fo'ou 'e 20.
359. Na'e 'oatu 'e he 'Ofisi a e ngaahi fale'i fakalao ki he ngaahi potungaue 'a e Pule'anga mo e ngaahi 'Ofisi pea 'i he hoko 'a e KOVITI-19 mo e puna 'a e mo'ungaafi na'e toe fakalahi e ngaahi ngaue angamaheni ki he fale'i fakalao, 'i he vakai ki he natula ta'e'amanekina 'o e ngaahi me'a ne hoko, pea moe 'ikai ha fakahinohino fakalao fe'unga ke feau'aki hono fakafehokotaki 'a e lao mo e hoko fakatou'osi mai 'a e mahaki faka'auha pea mo e fakatamaki fakaenatula 'i he taimi tatau pe. Ka neongo e ngaahi fakangatangata 'o e fonua, na'e malava lelei pe 'o fakahoko 'a e ngaahi fale'i fakalao mo fakahoko e ngaahi fakataha na'e fiema'u ke fakahoko, 'o fakafou 'i he 'initaneti.
360. Na'e hokohoko atu 'a e fengāue'aki 'a e Va'a Fakavaha'apule'anga 'o e 'Ofisi mo e Potungaue ki Muli ke fakahoko fatongia 'o fakatatau ki he kupu 39 'o e Konisitutone 'o Tonga. Ko e taha 'o e ngaahi lavame'a 'o e va'a ni, ko hono fakama'opo'opo mo teuteu'i 'a e ngaahi fakamatala ki he Lao 'o e Tahi, 'a ia 'oku ha ai 'a e ngaahi fiema'u ke fakakakato kae toki malava 'o kakato 'a e ngaue ki

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

hono fakangatangata 'o e ngaahi potu tahi 'o Tonga. Ko e ngaahi aleapau fakapa'anga mei muli (*donor grant funding*) mo e Talite Fakavaha'apule'anga fakakatoa 'e 12 na'e ola lelei hono alea'i 'e he 'Ofisi ni. Na'e toe tokoni foki e 'Ofisi ni ki he 'Ofisi 'o e 'Eiki Palemia pea mo e Potungae ki Muli 'i hono solova e ngaahi 'isiu fakalao 'i he ngaahi fakataha mo e 'Eiki Palemia pea mo e Minisita ki Muli.

361. Na'e hokohoko atu ai pe 'a hono fakahoko 'o e ngaahi hopo hia pea ko e taha 'o e ngaahi hopo hia mahu'inga na'e hoko 'i he taimi 'o e lipooti ko e fakahoko 'a e fuofua faka'ilo 'i he malumalu 'o e Lao ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulonika 2020, pea na'e mo'ua ai e faka'iloa ko 'ene ngaue'aki 'o ha ngaue ke fakamamahi'i mo fakatupu ha maumau 'i hono tuku atu ha fetu'utaki faka'elekitulonika.

6.3.4 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungae Fakamaau'anga 2020/2021

362. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e Potungae Fakamaau'anga ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021 'i he 'aho 13 Siulai 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 6 Septema 2022.
363. Na'e faka'ilonga'i 'a e ta'u ko eni 'aki 'a e hokohoko ke ha 'a e ngaahi nunu'a 'o e mahaki KOVITI-19, pea mo e toe kaka hake ki 'olunga 'a e ngaahi hopo faito'o konatapu ko e *methamphetamine* ('iloa ko e 'aisi). Na'e hoko 'a e mahaki KOVITI-19, ke toe lahiange 'a ngaahi konifelenisi vitio 'o ngāue'aki 'a e me'angāue ki he 'ata-mo e-ongo 'i he ngaahi va'a kehekehe 'i he Fakamaau'anga Lahi. 'Ikai ko ia pe, ko e Fakamaau'anga Tangi, na'e fakahoko pe 'a e ngaahi hopo 'e he kau Fakamaau mei 'Aositelelia mo Nu'usila fakataha mo e 'Eiki Fakamaau Lahi 'o Tonga, 'i he founda fetu'utaki vitio. Na'e hoko 'a e ngaahi me'angaue ni ke fakafaingofua'i ange 'a e a'usia 'o e fakamaau-totonu pea mo fakasi'isi'i ange 'a e ngaahi fakamole 'a e ngaahi fa'ahi pea mo e kau fakamo'oni 'i he ngaahi 'otu motu pea mo e 'otu muli.
364. Ko e taha 'o e ngaahi me'afua na'e tali 'e he Fale Alea 'i he ta'u ko eni ki hono tau'i 'a e faito'o konatapu, ko e fakalelei'i 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao. Ko e ngaahi fakalelei ni 'oku kau ai 'a hono vahe'i 'o e fua mamafa 'o e ngaahi faito'o konatapu kalasi A mo e ngaahi tautea mamafa taha 'oku tu'utu'uni 'e he lao. Ko e ola 'a hono ngaue'aki 'a e fakalelei ni, ko e lahi ange 'a e ngaahi hopo felāve'i mo e faito'o konatapu, 'o kau ai 'a e ngaahi hopo ki he ngaahi fua si'isi'i ange, 'a ia 'e malava ke fakahoko 'a e hopo ko ia 'i he Fakamaau'anga Polisi. Na'e toe hoko foki 'a e ngaahi fakalelei ko 'eni ke toe fakaha mo tu'utu'uni ai 'a e ngaahi hia fo'ou mo kehekehe 'o tupu ai 'a e toe kaka hake 'i he fika fakakatoa 'a e ngaahi hopo faito'o konatapu, 'i he ongo Fakamaau'anga fakatou'osi.
365. Na'e 'i ai 'a e tokanga lahi 'a e Potungae ki he lahi 'a e kakai 'oku 'i ai 'enau hopo 'i he ngaahi Fakamaau'anga ka 'oku 'ikai malava ke nau ma'u pe lava ke totongi ha fakafofonga lao. Ko kinautolu 'oku 'i ai 'enau ngaahi hopo hia mo e hopo famili 'oku uesia kovi lahi taha. 'Oku toe tanaki 'a e taimi mo e ivi lahi ke fakapapau'i 'oku pule'i lelei 'a e ngaahi hopo pehe ni pea mo 'omai ke kamata 'a e hopo 'i he taimi lelei ka 'i he taimi tatau ke fakapapau'i 'oku a'usia 'e he kakai ko

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

eni 'a e fakamaau-totonu fakanatula mo potupotu-tatau 'a e founa ngaue. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u vivili ki he ngaue 'a e Senita Lao ki he Malu'i 'o e Famili, 'a ia 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia fakalao ta'etotongi kiate kinautolu 'oku fakamamahi'i 'i 'api mo a'usia 'a e fakatamaki fakafānili. Fakatatau ki he mahu'inga faka-Konisitūtone 'o e totonu 'o e kakai ni pea mo e mahu'inga tukufakaholo 'o e famili 'i Tonga, 'oku 'i ai 'a e tokanga mo e tapou 'a e Potungaue ki he Pule'anga ke toe fakahoko ha ngaahi tokoni ke fakakakato 'aki 'a e ngaahi fiema'u ko eni.

366. Ke tokoni ki he lelei ange 'o e ngaahi hilifaki tautea, kuo fakahoko 'e he kau ngāue 'a e Fakamaau'anga Lahi 'a e ngaahi fekumi fakafika, ke fa'u 'aki ha ma'u'anga-lekooti ma'ae ngaahi hilifaki tautea kehekehe 'i he ngaahi hopo faito'o konatapu. 'Oku toe lahiange foki mo e ngaahi tu'utu'uni faka-Fakamaau'anga Lahi 'oku pulusi 'i he uepisaiti 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale pea mo e *PACLII*. Ko e taumu'a 'o e toe lahi ange 'a e faka'ataa ki tu'a 'a e ngaahi fakamatala ni mo fakangofua ki he kakai, ke ma'u fakamatala mei ai 'a e ngaahi faha'i mo e kau fakafofonga lao ki he ngaahi fakamatala fakamuimui taha fekau'aki mo e ngaahi 'isiu fakalao mo toe hoko pe ko ha fakalahi 'o e ngaahi ma'u 'anga fakamatala ki he fekumi ki he ngaahi tefito'i tui fakalao, tokoni'i 'a e kakai pea mo e fakahoko 'a 'enau ngaahi fakakikihī 'i ha'anau hopo 'i he kaha'u'.
367. Na'e kamata'i foki 'i he ta'u ko eni 'a e Polokalama Tokoni ki he Sekitoa Fakamaau'anga 'a Tonga (*TJSSP*) pea ko e taha 'o e ngaahi taumu'a 'o e Polokalama ni ko e fa'u 'o ha Polokalama ke Tokonia 'a e To'utupu mo e foaki 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi kulupu fakakomiuniti mo e ngaahi kautaha tau'ataina mei he pule'anga ke nau fokotu'u ha ngaahi founa fo'ou ki hono fakahoko ha ngaahi fekau, fakalelei'i 'a e ngaahi founa ngaue 'a e fakamaau'anga pe ha ngaahi founa ke faka'ai'ai 'a e ngaue fakataha 'a e ngaahi potungaue tefito 'i he sekitoa fakamaau'anga ki hono fa'u ha polokalama ki he fakamaau totonu ma'ae to'utupu mo hono fakalelei'i 'a e fakahoko ngaue 'i he Fakamaau'anga.
368. 'I hono alea'i 'e he Fale Alea 'a e lipooti ni, na'e 'i ai 'a e tokanga 'i he ni'ihi 'o e Hou'eiki Memipa ki he lipooti mei he 'Eiki Fakmaau Lahi 'oku 'ikai lava 'e he fa'ahinga pē ko e tokolahi 'o e kakai 'o e fonua 'o kumi 'enau totonu 'i he Fakamaau'anga koe'uhi ko e totongi 'o e kau Fakafofonga Lao. Na'e fai hono fehu'ia 'a e ngaahi totongi koe 'oku ngāue'aki 'e he kau loeá pea mo e founa 'oku fokotu'u'aki 'a e ngaahi totongi ko eni.
369. Na'e toe fai foki 'a e hoha'a 'a e ni'ihi 'o e Hou'eiki Memipa ki he fakamatala 'i he lipooti 'oku toe tupulaki 'a e ngaahi maumau lao pea mo e toe 'alu ki 'olunga 'a e faihia kae tautautefito ki he hia felave'i mo e faito'o konatapu. Na'e toe fehu'ia 'e he Hou'eiki Memipa foki pe koe ha 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga mo e tokoni ke holoki e ngaahi fika 'o e faihia mo e ngaahi hopo faito'o konatapu.
370. Na'e toe 'i ai foki mo e tokanga ki he tuai ko ia hono fakahoko 'o e ngaahi hopo 'i he fakamaau'anga koe'uhi ko e mahu'inga ke 'oua e toloi e ngaahi hopo koe'uhi ko e tali ko ē e hopo ko e tuai ange ia koe 'a e Fakamaau'anga pea 'oku tuai leva ai 'a e ngaahi totonu 'o kinautolu 'oku felāve'i mo ia.
371. Na'e fakama'ala'ala 'e he Pule'anga ki he palopalema ko ia 'o e 'ikai malava 'e he tokolahi 'o totongi 'a e totongi loea 'o pehe 'oku fai pē fakakaukau 'a e Pule'anga ke fokotu'u ha va'a fo'ou ki he kau

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

loea taukapo ma'ae kakai (*public defenders*). Ka ko e ngaahi totongi loeá 'oku 'i he laó pe ia pea 'oku 'i ai e tu'utu'uni ngaue (*practice direction*) ki ai pea 'oku fakalao pe ngaahi totongi loeá ia mo 'enau ngaahi houa fakatatau pe ki he tu'unga takitaha. Ka 'oku feinga 'a e Pule'anga ke fai ha alea mo e Sosaieti Lao 'o Tonga (*Tonga Law Society*) ke 'i ai ha tokoni mai ki he kaveinga ko eni.

372. Na'e toe pehe 'e he Pule'anga ko e hia faito'o konatapu 'oku nau fai 'a e ngaue ki ai. Na'e toki hiki hake foki 'e he Fale ni 'a e tautea koe ki he faito'o konatapu 'i he ta'u atu ka 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha'ane hōloa 'oku kei hiki to pē 'a e faihia faito'o konatapu. 'Oku kei fai pē 'a e feinga 'a e Pule'anga ki hono fakakaukau'i ha tafa'aki 'e taha ki hono fakalelei'i (*rehabilitate*) kinautolu pea mo fulihi 'a e founa koēe hono tauhi kinautolu 'i 'api popula koe'uhi ke malava ke nau hu mai ki tu'a 'oku 'i ai 'a e ngāue ke fai mo fakasi'isi'i e faingamalie te nau toe faihia ai.

6.4 Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'oku fekau'aki mo e 'Atakai mo e Feliuliaki 'a e 'Ea

6.4.1 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina e Ngaahi Me'a Fakavavevave, 'Atakai, Feliuliaki 'o e 'Ea, Fetu'utaki mo e Malu Fakakomipiuta (MEIDECCC) 2020/2021

373. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e Potungaue ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina e Ngaahi Me'a Fakavavevave, 'Atakai, Feliuliaki 'o e 'Ea, Fetu'utaki mo e Malu Fakakomipiuta (MEIDECCC) ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021 'i he 'aho 22 Novema 2021 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 6 Sepitema 2022.
374. Na'e malava 'a e Potungaue 'i he'ene fengau'e'aki mo hono ngaahi hoa ngaue 'o fakahoko 'a e ngaahi ngaue na'e palani mo e ngaahi poloseki 'oku tu'uloa ki he ta'u 2020-2021. 'I he lolotonga 'a e ta'u na'e malava 'o fo'u ha ngaahi lao fakaangaanga e fa fekau'aki mo e tokangaekina e ngaahi me'a fakavavevave, ma'u'anga ivi, pa'anga ki he feliuliaki 'o e 'ea mo e fetu'utaki faka'ilekitulonika. Pea na'e fakataumu'a 'a e ngaahi lao ni ke fakaava ai ha ngaahi faingamalie ma'ae fonua ki ha ngaahi sevesi 'oku tu'uloa.
375. Na'e hokohoko atu pe 'a hono tuku atu e ngaahi fatongia fakamatala 'ea 'e he Va'a Fakamatala 'Ea 'o e Potungaue. Na'e tanaki atu foki 'a e founa fo'ou ki hono tuku atu 'o e fakamatala 'ea 'i hono tuku atu 'i he uepisaiti, sosiale mitia (*Facebook*), 'imeili ki he ngaahi lisi 'o e hoa ngaue, teleletio ki he ngaahi hoa ngaue pea mo e fengau'e'aki mo e ngaahi kautaha fe'ave'aki fakamatala hange ko e TV mo e letio. Pea ko e ngaahi ola 'o e ngaue ko eni, ko e toe a'u atu ki he ngaahi feitu'u lahi mo e kakai tokolahiangē pea hoko ai 'a e malu 'a e mo'ui mo e ngaahi nofo'anga 'a e kakai.
376. Na'e palani mo fakahoko 'e he Va'a ki he Feliuliaki 'o e 'Ea, hono vakai'i 'o e ngaahi fosoa mo e ngaahi ngaue ke malu'i e mataafonua 'i 'Ahau, Kolovai, Manuka, Makaunga mo Talafo'ou. Ko e ngaahi fakamatala ne ma'u mei he ngaue ko eni na'e tokoni ia ki hono fakahoko 'a e ngaue ki he poloseki mo e fa'u 'a e ngaahi kole tokoni faka-pa'anga ma'ae fonua. Na'e fakahoko foki mo e Poloseki 'a Tonga ki he matafonua, 'a ia ko e poloseki eni na'e kamata ke faitokonia e ngaahi

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

tukuikolo tu’u laveangofua ki he ngaahi uesia ‘a e feliuliuaki ‘o e ‘ea hange ko e ‘auhia mo fonuhia mei he ngaahi peau lalahi mo ma’olunga ‘i he taimi afaa mo e tahi lahi.

377. Na’e hokohoko lelei atu ai pe ‘a e fengaue’aki ‘a e Potungaue fakataha mo e Potungaue Mo’ui, ‘i he Komiti Fakafonua ki he Ngaahi Me’a Fakavavevave mo e Timi Ngaue Fakafonua ki he KOVITI-19 ‘i hono tataki e ngaahi palani mo e fokotu’utu’u ki ha tokateu ki ha taimi ‘o ka a’u mai ai ‘a e KOVITI-19.
378. ‘I he feme’a’aki ‘a e Fale Alea ‘i he lipooti ni, na’e ‘i ai ‘a e tokanga ki he palani mo e taketi ‘a e Pule’anga ki hono ngaue’aki ‘a e mau’anga ivi fakafo’ou (*renewable energy*) mo e tu’unga malava ‘o e fonua ke a’usia ‘a e ngaahi taketi ko ia pea mo e ngaue’aki ‘o e ma’u’anga ivi ni ke holoki ai ‘a e totongi ‘o e ‘uhila.
379. Na’e ‘i ai foki mo e tokanga ki he ngaue ‘oku fai ‘e he Pule’anga fekau’aki mo e pule’anga faka’ilekitulonika (*e Government*) pea mo e tui ‘oku mahu’inga ‘a e ngaue ko eni he ‘oku tufaki ai mo a’u ‘a e fakamatala ki he tokolahi ‘o e kakai ‘o e fonua. Na’e pehe foki ‘e he taha ‘o e Hou’eiki Memipa ko hono vahefonua na’e malava ke nau matu’uaki ‘a e ha’aha’a ‘o e ngaahi fakatamaki fakaenatula koe’uhi ko e ngaue na’e fakahoko ‘e he Potungaue ni ki hono tufaki ‘o e fakamatala mo e tokoni ki hono vahefonua.
380. ‘I he tafa’aki ki he ‘ataakai, na’e fakatokanga’i ‘e he ni’ihi ‘o e Hou’eiki Memipa ‘a e hoha’a ki he uesia ‘o e ‘ataakai ‘e he ngaahi poloseki ‘a e Pule’anga pea mo e tokanga ki he fatongia muimui’i ‘e he Potungaue ‘a e ngaahi poloseki mo e ngaue faka’aho ‘oku fakahoko ‘e he kakai mo e ngaahi kautaha ‘i he fonua ‘oku ne uesia ‘a e ‘ataakai. Na’e toe ‘i ai foki mo e tokanga mo e fokotu’u ke fakahoko ‘e he Pule’anga ha tokoni ki he kakai ki he ngaahi fale ke langa ke malohi mo malu ange mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula tautautefito ki he afā.
381. Na’e pehe ‘e he Pule’anga fekau’aki mo e taketi ki he ngāue’aki ‘o e ngaahi ma’u’anga ivi ko e taketi ki he 2020 na’e peseti ‘e 50% ka na’e hoko eni lolotonga e taimi na’e tātāpuni ai e kau’afonua pea na’e ‘ikai ke toe hū mai ‘a e kau taukei (*consultant*) mo kinautolu na’e fu’u fiema’u ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue fakatekinikale lahi kau ai tafa’aki ko eni e mau’anga ivi fakafo’ou (*renewable energy*) Ka ko e taimi ni ‘oku toe fulihi leva he Pule’anga ‘enau tāketi ka ‘oku kei fakatokanga’i pe ‘a e mahu’inga ‘o e tafa’aki ko eni ‘o e mau’anga ivi fakafo’ou (*renewable energy*) mo hono ngaue’aki ia kae fakasi’isi’i ‘etau fakafalala ki he lolo ‘a ia na’e fai leva ‘a e tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ko e taketi ki he ta’u 2025 ke teke ke peseti ‘e 70% ‘a e ‘uhila ‘oku ngaohi mei mau’anga ivi fakafo’ou (*renewable energy*).
382. Na’e fakama’ala’ala ‘a e Pule’anga fekau’aki mo e pule’anga faka’ilekitulonika (*e Government*) ‘o pehe ko e polokalama mahu’inga eni ke toe lelei ange e fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga ki he kakai ka ‘oku ‘i ai pe hono ngaahi pole.
383. Na’e pehe ‘e he Pule’anga fekau’aki mo e uesia ko eni ‘o e ‘ataakai ‘i he ngaahi poloseki mo e ngaue faka’aho ‘oku ngaue’aki ‘e he Pule’anga ‘a e fua tautau pē ‘oku sai eni ki he ‘ātakai pē ‘ikai. Ko ‘ene tu’u foki ia he lao, ko e ngaahi poloseki lalahi pē ‘oku fiema’u ki ai ha fakafuofua uesia ‘o e ‘ataakai

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

(*environment impact assessment*) pea na'e 'osi tali foki 'e he Fale Alea mo e tu'utu'uni ke lesisita 'a kinautolu 'oku fai 'a e ngāue ko eni ke mahino 'oku 'i ai 'enua tu'unga fakapolofesinale pea mahino 'oku nau ma'u 'a e 'ilo 'oku taau ke nau fakahoko 'a e ngāue ko eni.

384. Na'e fakaha 'e he Pule'anga 'oku nau tali 'oku totonu ke tokoni'i hono langa 'a e ngaahi fale ke toe malu ange kimu'a 'a e to mai 'a e ngaahi fakatamaki koe'uhi 'e si'isi'i leva 'a e fakamole pea 'e malava leva ke matu'uaki ange 'a e ngaahi fakatamaki ko iá. 'I he lolotonga ni 'oku 'i ai 'a e poloseki 'oku ui ko e *Safer School*. Pea ko hono taumu'a ke fakalelei'i 'a e 'ū loki akó 'i he taimí ni kimu'a ha afā, ko hono feinga'i ke toe malu ange mo fefeka ange 'a e 'ū lokiakó koe'uhi he 'ikai ke ngata pe he malu ki he fānaú ka 'e si'isi'i ai 'a e maumau'i (disruption) 'a e ako e fānaú 'i he taimi ko ē 'e holo ai 'a e ngaahi fale ako.

6.5 Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'a e toenga 'a e ngaahi potungaue mo e ngaahi lipooti kehe

6.5.1 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2020/2021

385. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021 'i he 'aho 19 'Epeleli 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 6 Sepitema 2022.
386. Na'e faka'ilonga'i 'i he ta'u ni 'e he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 'a hono fakahoko atu 'ene ngaahi ngaue fakatatau ki he tala fatongia 'a e Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga mo hono tuku atu e ngaahi lipooti tau'ataina 'i he taumu'a ke tulifua ki he visone ke toe fakalakalaka ange 'a e ngaahi ngaue 'a e pule'anga 'i he 'ulungaanga falala'anga, taliui mo e 'ata-ki-tu'a.
387. Na'e fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 'a e ngaahi ngaue faka'atita ki hono 'atita'i 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga mo faipau ki he lao pea mo e ngaahi fale'i kehe. 'I he ngaahi lipooti 'atita na'e 'ohake mo 'oatu ai 'e he 'Ofisi ha ngaahi fokotu'u ke fai ha tokanga mo ngaue ki ai 'a e Kau Pule Ngaue 'o e Ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga.
388. Na'e fakakakato 'e he 'Ofisi ni 'a hono 'atita'i 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga ki he 'aho 30 Sune 2021 pea 'oatu mo e tala fakakaukau 'a e 'Atita 'i he 'aho 11 Ma'asi 2022. Na'e fakahoko foki mo e lipooti mavahe ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'a e fakama'opo'opo 'o e ngaahi 'atita 'o e ngaahi fakamatala pa'anga mo e faipau ki he lao. Na'e toe fakakakato he ta'u ko eni 'a e lipooti ko e 'Atita 'o e Ola ko e Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Lahi Fe'unga 'o e Me'atokoni.
389. Na'e hokohoko atu ai pe 'a e ngaue vaofi 'a e 'Ofisi ni mo e Komiti Pa'anga 'o e Fale Alea pehe ki he Komiti Vakai faka'atita 'a e Kapineti tautautefito ki hono siofi 'o e ngaahi lipooti 'a e 'Atita mo e ngaahi tali mo e ngaahi ngaue 'oku fakahoko ki he lipooti 'a e 'atita 'e he ngaahi sino na'e 'atita'i.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

390. 'Oku hokohoko atu ai pe 'a e feinga tukuingata 'a e 'Ofisi ki he'enau kaveinga ngaue, 'a ia ko e "ulungaanga falala'anga, taliui mo e 'ata-ki-tu'a" pea ko e feinga ki he fakalalakaka 'a e 'Ofisi ko e 'asenita ia 'oku hokohoko ma'u pe. Ko e feinga ke langa'i hake 'a e mafai poto'i ngaue 'o e kau ngaue 'oku fakamahu'inga'i 'e he 'Ofisi, he ko ia te ne langa'i hake 'a e tu'unga lelei mo taau 'a e fakahoko 'o e ngaahi 'atita.
391. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he lipooti ni, na'e 'i ai 'a e tokanga 'i he 'ikai ha mai 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngaahi 'atita 'o e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga. Ko e lipooti ni 'oku ne fakamatala'i 'a e 'atita 'o e pa'anga fakalukufua 'a e Pule'angá ka 'oku 'ikai ha fakamatala ki he tukunga 'o e ngaahi 'atita na'e fai ki he potungāue 'e 33 koe 'a e Pule'angá.
392. Na'e fakama'ala'ala 'e he 'Eiki Palemia 'o pehe ko e angamaheni 'o e Fale Alea, 'oku 'omai pe he 'Atita ia 'ene lipooti makehe ki he taimi koe 'oku 'i ai ha potungāue 'oku ne fili ke sio fakaikiiki ki ai pe ko e ha e ngaahi me'a na'e hoko 'i he ngaue fakapa'anga 'a e potungāue ko ia, ngaahi me'a ke fakalelei'i mo e ala me'a pehe pea 'oku 'i ai 'a 'ene tui 'e vave ni pe ha fakahu mai ki he Fale Alea ha lipooti mei he 'atita fekau'aki mo e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga.

6.5.2 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ki Muli 2020/2021

393. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e Potungāue ki Muli ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021 'i he 'aho 7 Siulai 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 6 Sepitema 2022.
394. Na'e malava lelei e fuafatongia ma'ongo'onga 'a e Potungāue ki Muli 'o e Pule'anga 'o 'Ene 'Afio, tautautefito ki he ta'u pole lahi koe'uhi ko e uesia 'o e KOVITI-19. Ko e Potungāue ko eni na'a ne fakahoko hono ngaahi fatongia 'o fakatatau ki hono ngaahi mafai, ki he Pule'anga, pea tautautefito ki he kakai 'o Tonga, 'i loto fonua pea pehe foki 'i muli.
395. Na'e hoko 'o e Va'a Tu'utu'uni Ngaue ki Muli 'o e Potungāue ko e me'angaue ki hono fakafoki hao mai 'a e tangata'i fonua mo e kau nofo fonua Tonga 'i he fengāue'aki vaofi mo e ngaahi 'ofisi fakatipilometika 'a Tonga 'i muli. Na'e toe ngaue vaofi foki 'a e va'a ni mo e Ngaahi 'Ofisi Pule'anga muli 'i 'Iulope, USA, Nu'u Sila, 'Aositelelia, mo Fisi, 'i he ngaue fakafoki mai 'o e kakai lolotonga 'a e tapuni 'o e kau'afonua 'o Tonga mo e ngaahi fonua muli foki.
396. 'I 'Epeleli 2021, na'e lava lelei ai 'a hono faka'ataa 'o e Tu'utu'uni Ngaue ki he Hiki Fonua Fakalalakaka Tu'uloa (MSDP) ma'a Tonga, fakataha mo e Palani Fakahoko. Na'e fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'a e fiema'u ke 'i ai ha palani tu'utu'uni ngaue ke fakahoko'aki 'a e hiki fonua pea fakatahataha'i ia ki he palani langa fakalalakaka fakafonua 'a e fonua 'i ha founa 'oku palani'i mo kakato. Ko e makatu'unga 'o e MSDP 'oku fakataumu'a ia ke ne fakakakato 'a e tonounou fakatu'utu'uni ngaue 'aki hono 'oatu ha palani ngaue ki he Pule'anga ke fakatahataha'i fakalelei mo fakahu atu 'a e hiki fonua ki he palani langa fakalalakaka tu'uloa fakafonua 'i ha founa 'oku ne fakalahi 'a e ngaahi tupu 'e ala ma'u mei he hiki fonua pea mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole ki ai.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

397. Na'e toe ngaue atu foki 'a e Potungaue ki hono fokotu'utu'u 'a e ouau foaki faka'ofisiale 'o e ngaahi tangike vai na'e foaki mai mei he *Dongguan City, Guandong Province* 'o Siaina ki he Pule'anga 'o Tonga (na'e fakahoko 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2020).
398. Na'e fokotu'u 'o e va fakatipilometika 'i he vaha'a 'o e Lepapilika 'o *Ireland* pea mo e Pule'anga 'o Tonga 'a ia na'e fakahoko faka'ofisiale 'e he Kapineti mo e Fakataha Tokoni. 'Oku 'i ai mo e palani 'a e Potungaue ke fakalahi 'a e ngaahi ngaue fakatipilometika 'a e Potungaue, 'i hono fokotu'u 'o e 'Ofisi Talafekau Lahi 'i Nu'usila, *Switzerland*, pea mo Fisi foki.
399. 'I hono alea'i 'e he Fale Alea 'a e lipooti ni, na'e 'i ai 'a e tokanga 'a e ni'ihi 'o e Hou'eiki Memipa ki he ni'ihi 'oku fakafoki fakapule'anga mai mei muli (*deportees*) koe'uhi 'oku 'ikai ke lahi hono tokangaekina kinautolu pea taimi lahi 'oku nau toe hoko ko e palopalema 'i he sosaieti Tonga 'i he ngaahi me'a 'oku nau fakahoko. Na'e pehe 'e he taha 'o e Hou'eiki Memipa, 'oku 'asi 'i he lipooti ni ko e 'ofisi pe 'i *San Francisco* 'oku 'asi ko e kongā 'enau ngaue 'a hono tokanga'i 'a ni'ihi ko eni. Ka 'oku 'i ai 'a e tokanga ke fai hono tokangaekina 'a e kulupu ko eni, 'ikai ngata pe 'i he fonua 'oku nau 'i ai teuteu ke fakafoki mai kae pehe foki ki he taimi 'oku nau tu'uta ai 'i Tonga ni.
400. Na'e 'i ai foki mo e tokanga ki he kau ngaue toli tautautefito kiate kinautolu 'oku nau folau atu ki 'Aositelēlia mo Nu'usila koe'uhi ko e lahi 'a e ngaahi palopalema fakasosiale 'oku hoko kiate kinautolu 'i he ngaahi fonua muli ka 'oku 'ikai ke ha mai 'i he lipooti ko eni pē ko e hā 'a e ngāue 'a e ngaahi 'ofisi 'i muli 'oku fai ki he ni'ihi ko eni pea ko e hā 'enau tokoni 'oku fai ke lava ke fakasi'isi'i e ngaahi palopalema 'oku hoko.
401. Na'e pehe 'e he Pule'anga ko e ni'ihi 'oku fakafoki mai mei muli (*deportees*) ko e kaveinga mahu'inga 'aupito ke fai ha sio ki ai. Pea ko e talu mei he 2016 na'e fokotu'u 'a e komiti ki he ni'ihi ko eni, ka ko e tapuni e kau'afonua na'e 'ikai ke toe fakafoki fakafonua mai ha taha. Ka ko e taimi ni 'oku toe kamata leva ke fai ha talatalanoa ke toe hoko atu 'a e fakafoki mai hotau kāinga ko eni. Na'e toe pehe 'e he Pule'anga 'oku 'osi fai 'a e talanoa ki Nu'usila, 'Amelika, 'Aositelēlia, pē ko e hā 'e me'a 'e fai ke tokoni'i kinautolu (*deportees*) ke nau toe foki mai 'o lava 'o hoko atu ko ha kongā 'o 'etau sosaieti mo feinga'i ke fakasi'isi'i ai ha faingamālie ke nau toe foki ai 'o fai 'a e ngaahi hia pē ngaahi to'onga na'e 'uhinga ai koē hono fakafoki mai mei he ngaahi fonua muli.
402. Na'e pehe 'e he Pule'anga 'oku ngāue fevāofi'aki foki 'a e 'ofisi 'a e Talafekau Lahi 'a 'Aositelēlia mo e kau toli pehe ki he kau 'ofisa fetu'utaki (*liaison officers*) ko eni 'a e Pule'anga Tonga 'oku nau tokanga'i 'a e kau toli. 'A ia 'oku fakahoko pē 'a e fatongia ko eni 'o kau ai hono talitali 'a e ngaahi kulupu toli 'oku a'u ange ki 'Aositelēlia 'o a'u pe ki hono alea'i hono fakafoki mai kinautolu. Pea 'oku toe kau atu mo e 'ofisi ia 'i he ngaahi fakataha fekau'aki mo ha ngaahi palopalema pē ha ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'a e kau toli, 'i he vā mo e Pule'anga, kae 'uma'ā 'i he vā mo e ngaahi kautaha 'oku nau hanga 'o fakangāue'i 'a e kau toli.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

6.5.3 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2021

403. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e Komisoni Fili ki he ta'u 2021 'i he 'aho 2 Me 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 6 Sepitema 2022.
404. Ko e ngaahi fatongia tefito 'o e Komisoni ko hono fakahoko 'o e fili 'i he founa 'oku ta'uatāina mo taau. 'I he'ene pehe, 'oku fiema'u ai ke hokohoko atu 'a e fetalanoa'aki pea mo hono tufaki 'o e ngaahi fakamatala ki he Tonga kotoa pe, toutou vakai'i 'o e ngaahi lao fekau'aki, founa ngāue mo e ngaahi tu'utu'uni ke fenāpasi mo e ngaahi liliu 'oku hoko ki he sosaieti pea ke fakatatau ma'u ai pe foki 'a e fakahoko fatongia ki he ngaahi founa ngāue lelei taha.
405. Ko e taha 'o e ngaahi tefito'i fatongia ko ia ko e lesisita fili. 'Oku feinga ma'u ai pe 'a e Komisoni ke ma'u ha tohi fakakatoa (lesisita fili) 'oku tonu pea maau ange. 'Oku mātu'aki mahu'inga 'eni ke kei pukepuke 'a e tu'unga falala'anga 'o e fili 'i he fonua.
406. 'I he feinga ke fakafaingofua ange 'a e fakahoko fatongia ki he kakai 'o e Fonua pea mo faka'ai'ai 'a e kakai ke nau kau ki he lesisita, na'e fokotu'utu'u ai ha polokalama lesisita makehe ke ngāue fakataha ai 'a e kau ngāue mo e kau 'Ofisa Kolo ki hano fakahoko 'o e lesisita 'o kinautolu na'e te'eki ke lesisita fili 'i honau ngaahi kolo takitaha pea ke fakahoko ia ki he kotoa 'o e ngaahi kolo 'i he 'otu Tonga ni. 'E hoko atu 'a e polokalama ni 'i he ta'u 2022 'aki ha ngaahi fakakaukau fo'ou mo ha founa Ngāue 'oku toe fakalalakala ange. 'E kamata ai pe mo e talanoa 'a e Komisoni Fili mo e kau taki lotu na'a lava ke a'u ai 'a e fetu'utaki ki he taha kotoa pe.
407. Makatu'unga 'i he fokoutua fakamamani lahi KOVITI-19 na'e pau ai ke toloi 'a e ngaahi polokalama ako mo e fevahevahe'aki na'e 'amanaki ke fakahoko 'i he 2020 moe 2021 ma'ae kau Komisiona mo e kau Ngaue 'a e Komisoni 'i muli. Ka na'e malava ke fakahoko 'a e ngaahi fakataha mo e kau memipa 'o e Fakataha'anga 'a e kau Ngaue ki he Fili 'i he Pasifiki mo 'Aositelelia mo Nu'usila (PIANZEA) 'o fakafou 'i he me'angaue faka-tekinolosia (*Zoom*) ke tālanga'i 'a e ngaahi kaveinga na'e mahu'inga'ia ai 'a e kau mēmipa.
408. 'I he 2021 na'e fakahoko 'a e ngaahi polokalama 'a'ahi 'a e Komisoni ki he vahefonua 'o 'Eua, Tongatapu, Ha'apai, Vava'u mo e Ongo Niua ke fakahoko 'a hono lesisita 'o e kakai fili pea mo fakahoko 'a e ngaahi polokalama ako fekau'aki mo e fili pea pehē ki he ngaahi talatalanoa mo e kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisa Kolo pea mo e kau Ngāue fakapule'anga ki he Fili Fale Alea moe Fili-si'i.
409. 'I he teuteu ki he Fili Fale Alea 'o Novema 2021 na'e toe ngāue malohi atu 'a e Komisoni Fili ke fakapapau'i 'a e lesisita 'a kinautolu 'oku 'ataa ke hoko ko ha taha fili. Kuo hiki lahi 'a e fika 'o e kakai lesisita fili 'i he ta'u 'e fitu (7) kuo hili mei he 51,447 ('i he 2014) ki he 62,246 'i hono paaki 'a e Tohi Fakakatoa Fakalahi 'i he 'aho 4 'o Novema 2021. Na'e toe fakalahi foki 'e he he Komisoni 'a e ngaahi feitu'u fai'anga fili ki he Fili Fale Alea 'o e 2021 ke fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e feitu'u fai'anga fili 'i he kolo kotoa.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

410. 'I he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he lipooti ni, na'e 'i ai 'a e tokanga ke fakakakato 'a e ngaue 'a e Komisoni Fili hili 'a e fili. Na'e fakatokanga'i 'e he Hou'eiki Memipa 'o e Fale na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a lalahi na'e hoko hili 'a e fili lahi 'i Novema 2021 'o kau ai 'a e ngaahi faka'ilo mo e ngaahi hopo pea na'e 'i ai hono fehu'ia pe na'e fakahoko nai 'e he Komisoni ha ngaue fe'unga 'i he lolotonga 'o e taimi ko eni 'o fononga atu ai ki he filí, ke feinga'i ke 'oua 'e hoko 'a e ngaahi faka'ilo ko eni. Na'e toe 'i ai foki 'a e fokotu'u 'oku totonu ke fakahoko 'e he Komisoni hano vakai'i 'a e Lao ki he Fili Fale Alea ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a 'e hoko 'i he fakamaau'anga mo e fale hopo.
411. Na'e toe 'i ai foki mo e tokanga 'a e Hou'eiki Memipa ki he 'ikai maau 'a e hingoa 'o e kau lesisita fili he taimi na'e fakahoko ai e fili. Na'e pehe 'e he taha 'o e Hou'eiki Memipa na'e 'i ai 'a e palopalema na'e hoko 'i he fili ko ē na'e toki 'osi (Novema 2021), na'e 'i ai 'a e ni'ihia na'e lesisita fo'ou pea ko e taimi na'e fai ai 'a e fili, 'oku 'ikai ke 'asi nautolu ia he lekooti fili mo e ni'ihia na'e hiki (transfer) mai mei motu, pea ō atu ia 'oku 'ikai ke 'asi honau hingoa he lesisita fili.
412. Na'e pehe 'e he Pule'anga ko e Lao ki he Fili Fale Alea 'oku 'i he malumalu ia 'o e Komisoni Filí pea 'oku ngāue pe 'a e Komisoni Filí fakatatau ki he laó. Ko e ngaahi me'a ko eni ki he faka'ilo mo e fakamaau'anga ko e ngaahi me'a fakafalehopo ia kapau na'e 'i ai ha launga na'e fakahoko kuo pau ke a'u ia ki he fakamaau'anga. 'Oku 'i ai pe foki mo e tu'utu'uni 'i he Lao ki he me'a ke fai 'e he kau Kanititeití kimu'a pea 'i he hili 'a e fili lahi. Pea 'oku pau pe ke fakakakato e ngaahi me'a ko iá. Ka neongo ia ne 'osi fai e talanoa mo e Sea ko ē 'a e Komisoni Filí ki he Lao ko eni ke fai e ngāue ki ai pea 'oku 'amanaki ke fai ia pea kuo pau ke fai e talatalanoa (*consultation*) ki ai ke fakahoko e ngāue ko eni kimu'a 'i he fili hokó.
413. Na'e pehe 'e he 'Eiki Minisita Lao na'e tokolahi 'a e kau ngaue 'a e Komisoni Fili na'e fakafisi 'i he teuteu 'a e fili lahi 'i Novema 2021 pea ko e 'uhinga mahalo ia na'e hoko ai 'a e fanga ki'i tōnounou ko eni ki he lesisita fili mo e lekooti 'o e hingoa 'o e kakai fili.

6.5.4 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2021/2022

414. Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'a e lipooti 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2020-2021 'i he 'aho 20 Sepitema 2022 pea na'e tepile'i ia 'i he Fale Alea 'i he 'aho 25 'Okatopa 2022. Na'e tali 'e he Fale Alea 'a e lipooti ko 'eni 'i he 'aho 1 Novema 2022.
415. Na'e fe'ao 'a e Komisoni mo e ngaahi palopalema fo'ou makatu'unga he puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea mo e pole 'o e mahaki KOVITI-19 pea na'e pau ai ke toe fokotu'utu'u fo'ou 'a e ngaahi ngaue 'i he Ngaue Fakapule'anga 'o fakatatau ki hono mafatukituki pea ke lava hono leva'i lelei 'a e ngaahi pole fo'ou fakaemo'ui lelei mo fakapa'anga ko eni. Na'e pau foki ke toe vakai fakafokifa 'e he Komisoni 'ene tu'utu'uni ngaue ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni makehe ma'ae kau ngaue ko ia na'a nau tukuvaka 'i muli koe'uhi ko e KOVITI-19 pea 'i he tu'unga polokamala 'oku tuhotuha ni 'a e ngaahi fakamole mo faka'ai'ai 'a e ngaahi tu'unga ngaue faka'efika 'o fakafou 'i he ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapotopoto.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

Ki he Ta’u 2022

416. Na’e hokohoko atu ai pe ‘a e tokanga ‘a e Komisoni ki he pou pou ki he Kau Komisiona mo e Kau Ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisoni pea pehe ki he Ngaue Fakapule’anga. Koe’uhi ko hono fatongia ke ne tokanga’i mo vakai’i fakalukufua ‘a e ngaahi potungāué, ngaahi ngāue’anga fakafofonga, na’e fokotu’u ‘e he Komisoni ha ngaahi founa mo e tu’utu’uni ki he Ngaue Fakapule’anga ‘oku toe leleiange, si’iange ‘a e fakamole, faitotonu mo taliui ange koe’uhi kae malava ke a’usia ‘enau visone mo e misiona “[k]e hoko ko ha Ngāue Fakapule’anga ‘oku falala’anga, faka’apa’apa’i mo ongoongo lelei fakavaha’apuleanga” pea ke “[o]atu ‘a e ngaahi ngaue tu’unga ma’olunga ‘i he funa ‘o e ngaue ‘osikiavelenga, faitotonu mo lelei ‘i ha fa’unga ‘oku lavame’a”.
417. Na’e lipooti ‘e he Komisoni ‘a e ola ‘o e ngaahi ngaue kuo fakahoko ‘e he Komisoni fakatatau ki he Palani Ngāue 2020/21. Na’e kau ki heni ‘a e fakamalohia ‘o e ngaahi tu’utu’uni ngaue ke faka’ai’ai ha to’onga ngāue faka’efika, fakapalofesinale mo e pule lelei hange ko ia ko e tu’utu’uni ki he ngaue’aki ‘o e mitia fakasosiale mo e ngaahi tu’utu’uni ngaue makehe fekau’aki mo e KOVITI-19, fakakalalasi ‘o e ngaahi lakanga fo’ou ma’ae Ngaue Fakapule’anga, toe vakai’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi Potungaue mo fakatupulekina ‘a e tu’unga fakahoko ngaue ‘o e ngaue’anga.
418. Na’e ngaue atu ‘a e Komisoni ki hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue ki hono fakalalaka pea mo faka’ai’ai ‘a e tu’unga malava ‘o e kau ngaue fakapule’anga fakatatau ki he Palani Ngāue Fakalalaka ‘o e Ngāue Fakapule’anga 2017 –2023. ‘Oku kau heni ‘a e ngaahi founa hange ko e fokotu’utu’u ‘o e polokalama ako ki he kau ngaue fakapule’anga, polokalama ako kiate kinautolu te nau hoko ko e kau taki ‘i he kaha’u, ‘analaiso ‘o e fakamatala ki he kau ngaue fakapule’anga pea pehe ki he fengae’aki vaofi mo e Komiti Sikolasipi ‘a e Pule’anga pea mo e ngaahi hoangaue ‘i he fakalalaka ki ha ngaahi faingamalie ako taimi nounou pea mo e faingamalie ako sikolasipi.
419. ‘I he feme’a’aki ‘a e Fale Alea ‘i he lipooti ni na’e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Memipa ki he taukei mo e tu’unga malava ‘o e Kau ‘Ofisa Pule (CEO) ‘o e ngaahi Potungaue ‘a e Pule’anga koe’uhi ‘oku ‘asi ‘i he lipooti ko e tokotaha pe ‘oku ne ma’u mo fakakakato ‘a e tu’unga taukei mo e malava ‘oku fiema’u ki he Kau ‘Ofisa Pule (CEO). Na’e pehe ‘e he Hou’eiki Memipa ‘oku toe ha foki ‘a e tonounou ‘i he tomui hono fakahu mai ‘a e ngaahi fakamatala fakata’u mei he ngaahi potungaue ‘a e Pule’anga, ‘a ia ‘i he’ene a’u mai ki he ‘aho 1 Novema ko e lipooti fakata’u pe ‘e fa (4) kuo fakahu mai ki he Fale Alea mei he ngaahi potungaue ‘e 15-20 ‘a e Pule’anga. Na’e pehe ‘e he Hou’eiki Memipa ko e hoha’a ko eni ‘oku makatu’unga ‘i he fiema’u ke fakahoko ‘a e fatongia sivilivi’i mo e taliui ‘a e Fale Alea ki he ngaahi ngaue ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga.
420. Na’e ‘i ai mo e hoha’a ki he kaka ki ‘olunga ‘a e patiseti ‘oku tuku atu ki he vahenga mo e monu’ia ‘o e kau ngaue fakapule’anga koe’uhi ‘oku ne to’o ‘a e kongalahi ‘o e patiseti, ‘a ia kuo ‘alu hake mei he peseti ‘e 56% ki he 63%, ko e meimei pa’anga ‘e \$169 miliona ko e fakakatoa ia ‘o e monu’ia mo e vahenga ‘o e kau ngaue fakapule’anga. Na’a ‘oku lava ke holoholoki ‘a e pa’anga ‘oku fakamoleki ki he vahenga ‘o e kau ngaue fakapule’anga pea kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fatongia ke tuku ki tu’a ki he ngaahi poate mo e ngaahi sekitoa taautaha pea tuku atu ia.
421. Na’e tali ‘a e ‘Eiki Palemia ‘o pehe ‘oku ‘i ai ‘a e tui tatau ‘a e Pule’anga mo e fiema’u ko eni ke ta’ota’ofi e tokolahi e kau ngaue fakapule’anga ka ko e toe ‘eni e founa ke fakahoko’aki. Pe ‘e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

fakamaloloo'i e kau ngaue pe 'e tuku pe kau nofo mei he ngaue (*retire*) ke malolo kae 'oua toe fakahu (*recruit*) mai ha kau ngaue fo'ou. Ka ko e pole lahi eni ki he Pule'anga koe'uhi 'oku 'ikai ko ha ngaue faingofua 'a hono fakamaloloo'i ha taha mei he ngaue. Na'e toe pehe 'e he 'Eiki Palemia 'oku 'i ai 'ene tui ka 'iai ha fatongia e lava 'oatu ki he sekitoa taautaha (*privatize*) e tuku atu ia ki he sekitoa taautaha.

422. Fekau'aki mo e tokanga ki he Kau 'Ofisa Pule (*CEO*) na'e pehe 'e he 'Eiki Palemia 'oku 'i ai hono fakatokanga'i 'a e si'isi'i 'a e kakai 'oku nau tohi ki he ngaahi tu'unga ma'olunga 'i he ngaue fakapule'anga pea na'e fai e talatalanoa mo e kau komisiona na'a lava 'o liliu 'a e tu'utu'uni ngaue ke faka'ataa 'a e ta'u 60 'o fai ki 'olunga ke malava ke nau tohi ki he ngaahi tu'unga ma'olunga ko eni na'a lava ai 'a e kakai 'oku matuotua fe'unga, poto mo e taukei fe'unga mo lava lelei 'o fai e fatongia ke nau tohi ki he ngaahi lakanga ma'olunga ko eni. Ka 'oku 'ikai 'uhinga 'eni ia 'e 'ikai lava ai ha taha 'oku kei ta'u si'i 'o tohi pe fai e fatongia ko ia.
423. Na'e toe fakaha foki 'e he 'Eiki Palemia 'e fakama'opo'opo mai 'a e ngaahi lipooti fakata'u kuo tomui hono fakahu mai ki Fale Alea pea ne toe fakamamafa'i foki e mahu'inga ke fakahu mai e lipooti fakata'u e ngaahi potungau 'a e Pule'anga 'i he taimi 'oku fiema'u ki ai.

6.6 Ngaahi Lipooti Makehe mei he Ngaahi Sino Fakapule'anga

6.6.1 Fakamatala Pa'anga Fakata'u 'a e Pule'anga 'o Tonga ki he Ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2021

424. 'I he 'aho 4 'o Mē 2022, na'e fakahū mai ai 'e he Minisita Pa'anga 'a e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga 'o Tongá ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2021 ko e lipooti fakapa'anga kuo 'osi 'ātita'i.
425. Ko e fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'angá 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune na'e 'ikai fakamo'oni kakato ki ai 'a e 'Ātita Senialé (*qualified opinion*) 'o makatu'unga 'i he ngaahi faikehekehe 'i he lipooti fakapa'anga 'oku tupu mei he sipinga fakatauhitohi pea pehé foki ki he si'isi'i 'o e ivi ngāue ki he ngaahi koloa mo e mo'ua 'a e Pule'angá.
426. Na'e makatu'unga 'a e 'ikai fakamo'oni kakato 'a e 'Ātita Senialé mei he 'ikai ke to e malava 'o fakamo'oni'i 'i ha to e founga ange 'a e ngaahi faikehekehe 'i he Pa'angá mo e Ngaahi Pa'anga Tatau Pehē ka e 'uma'ā foki 'a e 'ikai malava 'o tala ko e hā 'a e fakatonutonu 'oku taau ke fakahoko ki he mahu'inga 'o e Kelekelé mo e Ngaahi Falé, Ngaahi Mīsini Lalahí, mo e Ngaahi Me'angāue 'a e Pule'anga Tongá. Ko e ngaahi 'uhinga angamaheni pē foki 'eni 'o e 'ikai ke fakamo'oni kakato 'a e 'Ātita Senialé ki he fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'angá.
427. Neongo ia, 'i he lipooti ni na'e hā mai mei ai ko e pa'anga (*cash*) 'a e Pule'angá 'i he Pangikē mo e Seifii 'i he 'aho 30 'o Sune 2021, ko e T\$233.1 miliona. 'I hono fakafehoanaki 'o e fakafuofua 'i he patiseti pea mo e fakamole kuo fakapapau'i (pa'anga mo'oni), na'e tånaki ai 'e he Pule'angá 'a e T\$492.1 miliona 'o e T\$445.2 miliona na'e fakafuofua ke tånaki ko e pa'anga hū maí, pea na'e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

fakahoko 'a e fakamole ko e T\$487.6 miliona mei he patiseti fakamole na'e fakafuofua ko e T\$524.1 miliona¹⁵.

428. 'I he 'ene felāve'i mo e pa'anga talifakí, na'e tali 'i he Fale Aleá 'a e T\$5 miliona. 'I he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2020/2021, na'e tñnaki mai ha pa'anga 'e T\$12.2 miliona ki he pa'anga talifakí 'o alu hake ai 'a e palanisi ko e pa'anga fakakātoa 'e T\$17.2 miliona. 'I he pa'anga 'e T\$17.2 miliona ko 'ení, na'e ngāue'aki ai 'a e T\$17.1 miliona, ko e hiki hake 'eni 'a e 28% mei he pa'anga talifakí 'o e ta'u fakapa'anga 2019/2020¹⁶.
429. Ko e ngaahi fakamole lalahi 'i he ta'u fakapa'anga 2020/2021 na'e kau ki ai 'a e fakapa'anga 'a hono fakahoko 'e he 'ōfisi Talafekau lahi 'a Tonga 'i Abu Dhabi ko e T\$1.3 miliona, ko e polōseki makehe 'a e Pule'angá mo e ngaahi fakamole angamahení 'a e Fale Aleá ko e T\$3.1 miliona, ko e fakamole ki he fefononga'akí mo e ngaahi tokoni ki he totongi ki he ngaahi pisinisí ko e T\$2.2 miliona, ko e ngaahi fakamole fakafefononga'aki mo e ngaahi fakamole angamaheni 'a e Potungāue Akó ko e T\$1.1 miliona, ko e tokoni fakapa'anga 'a e Pule'angá ki he Kautaha Vakapuna Lulutaí ko e T\$2.5 miliona ki hono fakatau 'a e kelekele mo e 'ōfisi motu'a 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tongá, pea mo hono fakapa'anga 'a e ngaahi sikolasipi 'a e Pule'angá mo e tokoni ki he 'Univesiti 'o e Pasifiki Sauté ko e T\$1.0 miliona.
430. 'I hono vakai'i 'e he Fale Aleá 'a e Fakamatala Pa'angá, na'e tokanga 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá ki hono ngāue'i mo hono fakafuofua'i 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e fonuá 'o fakatatau ki he pa'anga 'oku lava 'e he Pule'angá 'o tñnakí, pea kau ki ai mo e ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue mei Tu'apule'angá. 'Oku 'i ai foki mo e tokanga 'a e Fale Aleá ki he sipinga tauhi tohi 'oku ngāue'aki 'e he Pule'angá ki hono lekooti 'o e ngaahi fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'angá ke fakapapau'i 'oku fakalalakaka ange 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí. 'E makatu'unga 'eni 'i hano fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni fakalotofale (internal policies), pea ngāue'i ke malava 'o ma'u ha ngaahi fakamo'oni faka'ātita 'oku paú pea malava ai 'o fakamo'oni kakato 'a e 'Ātita Senialé ki he fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'angá.
431. 'I he fakama'ala'ala mei he Pule'angá na'a nau pehé 'oku fakahoko 'a e ngāue lahi 'a e Pule'angá ka e tautautefito ki he Potungāue Pa'angá ki hono fakalelei'i 'a e halafononga 'o hono ngāue'i 'a e pa'anga 'a e Pule'angá (public finance roadmap). 'Oku makatu'unga 'eni 'i hono fiema'u ke toe vakai'i 'a e founga ngāue fakatauhitohi 'i he Fale Pa'angá mo e ko e ngaahi fakamo'oni faka'ātita ke malava 'o tñnaki 'i he taimi 'oku tu'utu'uni 'e he Laó mo e sipinga tauhitohi fakatu'apule'anga 'oku ngāue'akí. 'E makatu'unga 'eni 'i ha ngaahi fakalelei ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he koloa 'a e Pule'angá, ngaahi tu'utu'uni fakalotofale pea mo e fakapapau'i 'a e faipau 'a e ngaahi Potungāue kotoa 'a e Pule'angá ki he ngaahi Tu'utu'uni koiá mo e Laó.

¹⁵ Pule'anga 'o Tongá, Potungāue Pa'angá, Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune 2020, peesi 9

¹⁶ Pule'anga 'o Tongá, Potungāue Pa'angá, Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune 2020, peesi 22

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

432. ‘I he ‘aho 6 ‘o Sepitema 2022, na‘e tali ai ‘e Fale Alea ‘a e Fakamatala Fakapa‘anga ‘a e Pule‘angá ki he ta‘u ‘oku ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2021.

6.6.2 Palani Fakata‘u Kakato ‘a e ‘Atita Seniale 2021/2022

433. Na‘e fakahu mai ki he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘a e Palani fakata‘u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ki he ta‘u fakapa‘anga 2021/2022 ‘i he ‘aho 4 ‘o Me 2022 pea na‘e tepile‘i ia ‘i he Fale Alea ‘i he ‘aho 2 ‘o Sune 2022 ‘o tali ai pe ‘e he Fale Alea.

434. Na‘e fakamatala ‘a e Palani ki he fatongia ‘o e ‘Atita Seniale ko e ‘ofisa ngaue tau‘ataina ia ‘a e Fale Alea, pea kuopau ‘e ‘ikai ke pule‘i pe tu‘utu‘unia fakangaue ia mei he Fale Alea pe ko e Pule‘anga ‘i he‘ene fakahoko ‘ene ngaahi ngaue mo hono ngaahi fatongia.

435. ‘Oku tokangaekina ‘e he ‘Atita Seniale ‘a e ngaahi sino‘i ngaue ‘oku laka hake he 212. ‘Oku kau ki ai e ngaahi potungau ‘a e puleanga ngaahi pisinisi ‘a e pule‘anga moe ngaahi poloseki langa fakalalakaka moe ngaahi tokoni. Ko e kalasi ‘e 4 ‘o e ngaahi koloa ngaohi na‘e fakamatala ‘i he Palani-

- i. Koloa ngaohi 1: Lipooti ‘atita makehe - Fakapapau‘i, fale‘i moe tokoni ki Fale Alea pea moe fonua fakaluukufua ‘o fakafou he Lipooti Fakata‘u ‘a e TOAG, patiseti fakata‘u, palani fakata‘u, ngaahi lipooti ‘atita makehe moe ngaahi ngaue tokoni makehe. ‘Oku kau heni moe tokoni ki he ngaahi va‘a kehe ‘a e ‘Ofisi.
- ii. Koloa Ngaohi 2: Lipooti faka‘atita ‘o e ngaahi ngaue fakapa‘anga - Fakamatala pa‘anga fakata‘u ‘a e Pule‘anga, fakamatala fakakuata ‘a e pule‘anga pea mo hono sivi faka‘atita moe vakai‘i ‘o e ngaahi fakamatala pa‘anga ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule‘anga.
- iii. Koloa Ngaohi 3: Lipooti faka‘atita ‘o e ola - Koe ngaahi kaveinga kuo fili totonu hono vakai‘i pea lipooti.
- iv. Koloa Ngaohi 4: Lipooti faka‘atita ‘o e faipau ki he lao - Sivi faka‘atita ‘o e kotoa ‘o e ngaahi potungau ‘a e pule‘anga pea moe ngaahi poloseki langa fakalalakaka.

436. ‘I he feme‘a‘aki ‘a e Fale Alea ‘i he Palani Fakaangaanga Fakata‘u ‘a e ‘Atita Seniale ne ‘i ai e tokanga koe‘uhi koe kole ke ‘atita‘i ‘o e ngaahi ‘ofisi fakavahenga kae tautautefito ki he kau fakafofonga fo‘ou ne fetongi. Ne fakamahino ‘e he ‘Eiki Sea ‘oku tau‘ataina ‘a e ‘Atita Seniale ki he‘ene ngaue ka ‘oku ‘i ai pe ‘a e faingamalie ke fakahū atu ha ngaue makehe ‘o ka loto ki ai ‘a e Fale Alea.

Vahe 7: 'A'ahi Faka-Fale Alea, Fengaue'aki mo e ngaahi vahenga fili mo e Ngaahi Folau Faka-Fale Alea

7.1 'A'ahi Faka-Fale Alea

437. Ko e 'A'ahi Faka-Fale Alea 'o e ta'u ni na'e tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'i he 'aho 16 'o Sune 2022 ke fakahoko 'i he vaha'a taimi 'o e 'aho 15 ki he 31 'o 'Aokosi 2022. Tukukehe ha ngaahi vahenga fili 'e toki faingamalie ange honau Fakaafongga ke toki fakahoko 'i ha taimi kimui ai 'a e 'a'ahi, 'i he femahino'aki mo e Sea 'o e Fale Alea.

Ko e Fakaafongga Kakai Tongatapu 3 ka ko e 'Eiki Palēmia Hon. Siaosi Sovaleni hili e fakataha mo e kāinga Halaleva 'i he efiāfi Monite 29 'Aokosi 2022

438. Ko e ngaahi vahenga 'e 8 kuo 'osi kakato hono fakahoko 'e he Fakaafongga 'a 'ene 'A'ahi Faka-Fale Alea, -

(i)	Tongatapu 1	('A'ahi 'i he 'aho 15 ki he 31 'Aokosi 2022)
(ii)	Tongatapu 2	('A'ahi 'i he 'aho 16 ki he 27 'Aokosi 2022)
(iii)	Tongatapu 3	('A'ahi 'i he 'aho 15 ki he 31 'Aokosi 2022)
(iv)	Tongatapu 5	('A'ahi 'i he 'aho 15 'Aokosi ki he 1 Sepitema 2022)
(v)	Tongatapu 9	('A'ahi 'i he 'aho 15 'Aokosi ki he 30 'Aokosi 2022)
(vi)	'Eua 11	('A'ahi 'i he 'aho 16 ki he 31 'Aokosi 2022)
(vii)	Vava'u 15	('A'ahi 'i he 'aho 15 ki he 30 'Aokosi 2022)
(viii)	Vava'u 16	('A'ahi 'i he 'aho 20 ki he 31 'Aokosi 2022)

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

Lord Vaea mo Lord Fohe he'ena me'a mai ki he Fakataha 'a'ahi Fale Alea 'a e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 9, Hon. Sevenitini Toumo'ua 'i Pelehake (23 'Akosi 2022)

439. Ko e ngaahi vahenga fili 'e 5 kuo lipooti 'e he Fakafofonga 'a e lipooti 'o e ola 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea ki he Fale Alea, pea kuo tali 'a e lipooti 'a'ahi ko ia, -

(i)	Tongatapu 3	(Tali 'a e lipooti 'e he Fale Alea 'i he 'aho 27 'o 'Okatopa 2022)
(ii)	Tongatapu 2	(Tali 'a e lipooti 'e he Fale Alea 'i he 'aho 24 'o Novema 2022)
(iii)	'Eua 11	(Tali 'a e lipooti 'e he Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Okatopa 2022)
(iv)	Vava'u 15	(Tali 'a e lipooti 'e he Fale Alea 'i he 'aho 27 'o 'Okatopa 2022)
(v)	Vava'u 16	(Tali 'a e lipooti 'e he Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Okatopa 2022)

'A'ahi Fakafofonga Fale Alea Kakai 'o Vava'u 15 ki he Pilisone Ha'alefo 'i Vava'u he 'aho 17 'Aokosi 2022. Fuofua 'a'ahi ia 'a e Fakafofonga ki ai 'i hono lakanga ko e Minisita Lao & Pilisone. Na'e fiefia lahi e Pule Pilisone Le'ole'o mo e fānau hopoate 'i he foaki ange ai pe 'enau ongo tangike vai taki lita e 5000 ki he fiema'u vai inu 'a e 'Api ko Ha'alefo.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

Fakafafonga Kakai Tongatapu 1, *Hon.* Tevita Fatafehi Puloka, Puleakó, pea mo e kau Faiako 'a e GMS Longolongó

440. Na'e 'ohake 'i he ngaahi fakataha mo e kakai 'i he ngaahi 'A'ahi Faka-Fale Alea kuo fakahoko ha ngaahi kaveinga kehekehe, -

TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA 'O E FONUA & TOKONI FAKAHANGATONU KI HE KAKAI		
1.	Ngoue	Fakaivia 'a e kau ngoue 'aki hano 'oange ha'anau misini palau pea mo ha pulopula vesitapolo mo e hiapo ke tō. Fakalelei'i founa ngāue ki hono vahevahe 'o e taimi ngāue 'a e palau ki he ngaahi koló pea mo 'enau kole ke kei hokohoko atu e tokoni palau 'a e Pule'angá. Kumi 'e he Pule'anga ha maketi pau 'i tu'apule'anga ke uta mo fakatau ki ai ngoue 'a e kakai. Fokotu'u ha ngaahi māketi fakavāhenga 'e malava ke fakatau ai 'a e nima mea'a 'a fafine mo 'enau ngaahi ngāue fakalalakala pehē ki he fua 'o e fonua. Ke fakaivia fakame'angāue 'a e kau ngoue hangē ko ha uaea ke 'aa'i 'enau toutu'u ke malu mei he fanga monumanu, hufanga he fakatapu.
2.	Totongi Kava Tonga	Ne fakaha mei he kakai 'a e faka'amu na'a malava ke 'i ai ha māketi pau ki he kava. Ta'efakafiemālie ki he mahu'inga 'o e kava 'oku tuku atu 'aki ki he maketi.
3.	Faama'i monumanu	Lelei 'a e polokalama tufa 'o e fanga moa mo e fanga sipi ke faama'i ke tokoni he kiki mo e ma'u me'atokoni e fāмили.
4.	Fakaivia ngāue fakalalakala kolo	Faka'amu ke fakaivia e ngaahi falekoloa sosaieti fakakolo ko ha ma'u'anga pa'anga ma'a e ngaahi kolo mo tokonia ngaahi famili.
5.	Totongi e lolo	Ke fai ha ngāue ki he mamafa 'a e totongi 'o e lolo pea toe fu'u mamafa 'a e tuté mo e totongi 'o e koloa, tautefito he fu'u taimi faingata'a ko eni.
6.	Tu'utu'uni he Lao 'Inivesi Muli	Hoha'a ki hono tali 'o e Tu'utu'uni 'Inivesi muli 'e he Fale Alea. 'I he taimi tatau ne 'i ai pe 'a e kakai ne nau poupuu ki he Tu'utu'uni 'Inivesi Muli ka 'oku nau fiema'u pe ke fakapapau'i 'oku ngata pē kau 'inivesitoa muli 'i hono fakamāketi mo hono <i>process</i> 'o e ngoue tautefito ki he ngoue kava.
7.	Takimamata	Faka'amu ke fakaivia e sekitoa takimamata. Fiema'u e nofo'anga faka-takimamata 'i 'Eua koe'uhi ko e nounou e nofo'anga he tafa'aki ngāue faka-takimamata. Ko e

FAKAMATALA 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

		taha eni e ngaue'anga ne uesia lahitaha he <i>lockdown</i> pea moe pa 'a e mo'unga ahi pea ne fiema'u 'e he ngaahi pisinisi ko eni ha tokoni fakapa'anga mei he pule'anga.
8.	Polokalama tokoni mei muli	Fiema'u ke nau 'ilo ki he ngaahi polokalama tokoni mei ngaahi fonua muli kau ai 'a e polokalama tokoni 'a e Pule'anga Siapani.
9.	Kongatahi pule'i makehe (SMA)	Ne 'ohake pea moe kaveinga ki he kongatahi malu'i makehe (<i>SMA</i>) mo e fiema'u ke malu'i e ngaahi matatahi mei hono tata 'o e 'one'one.
10.	Vahe kau toulekeleka	Fokotu'u mai 'a e ngaahi vāhenga 'e ni'ihi ke hiki hake 'a e vahe e kau toulekeleka. 'I he taimi tata na'e toe fai mo e fakatangi ke fakakaukau mu'a 'e he Pule'anga hano holoki hifo mei he ta'u 70 ki he ta'u 60 e ta'u motu'a 'oku nau monū'ia he polokalama vahe 'a e kau toulekeleká.
11.	Pa'anga Fakavāhenga Tokoni Fale Alea	Ne 'i ai moe tokanga ki hono vahevahe 'o e pa'anga tokoni ki he ngaahi vahenga mei he Fale Alea pehe ki he pa'anga ne taumu'a ke fakaivia'aki e ngaahi polisi fakakolo.
12.	Ngoue	Faka'amu ki ha kelekele ke hoko atu ki ai 'a e ngaahi poloseki to ahi mo e vanila.
13.	Ngaahi faingamalie ngāue 'i muli	Na'e 'i ai e tokanga ke vakai'i e polokalama ngaue ki muli na'a lava ke oatu ha ni'ihi 'i he ngaue la'isima. Ke vakai'i e faingamalie ngaue (<i>semi-skill</i>) hange ko e ngaue ki he kakano'i manu, keli koloa (<i>mining</i>) ki lolofonua kae 'oua 'e taafataha pe ki he toli fua'i'akau.
MO'UI MO E MO'UI LELEI		
14.	Tu'unga fakamo'uilelei	Hoha'a ki he ngali uesia 'a e mo'ui kakai he fakalele polokalama huhu hoani KOVITI. Ko e hoha'a 'oku fo'ou 'a e ngaahi me'a 'oku hoko ki he mo'ui hili ange 'a e kau ki he huhu malu'i KOVITI. Na'e fai mo e fakatangi mei 'Eua ke fai ha fakakaukau ke hiki 'a e Falemahaki Niu'eiki he 'oku 'ikai lahi fe'unga 'elia 'oku tu'u ai. Pea ko e feitu'u 'oku lolotonga tu'u ai 'oku 'ikai ko ha 'ataakai lelei mo fakatupu mo'ui lelei ki he kakai 'o e vahefonua.
15.	Ma'u'anga Vai	Na'e kau 'a e ma'u'anga vai 'i he taha e ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi tukui kolo lahi. 'Oku 'i ai pe fok'i moe ngaahi fiema'u ki he'enau takitaha ma'u'anga vai. 'Oku kau ki heni 'a e misini vai mo ha naunau kehe koe'uhi ke lelei ange 'enau ma'u'anga vai ko e sio ki he tu'unga mo'uilelei 'a e kakai 'i he ngaahi feitu'u takitaha. Ne kau heni e fiema'u ha misini vili, misini pamu vai mo e ngaahi tangike vai. Ko ha ngaahi fiema'u vivili eni ne fiema'u ke tokangaekina ki he tu'unga fakamo'uilelei mo e lelei fakalukufua 'a e tukuikolo. 'I he fekau'aki mo e vai 'a e vahefonua 'Eua koe'uhi ko e fuofuolua 'a e palopalema kuo fekuki mo e kakai 'i he'enau ma'u'anga vai pehe ki he tokanga ki he tu'unga fakamo'uilelei hono ngāue'aki. Na'e fokotu'u mei he taha ngaahi fakataha 'a'ahi Fale Alea ke faka'atā ange e ma'u'anga vai e kolo (Ta'anga) mei he Poate Vai ke fakalele fakakolo pē. Ko 'enau faka'amu ke lava 'o ma'u vai mo e kāinga e kolo mei he matavai 'oku ma'u vai mei ai 'a e 'Apiako Ngoue ko Hango. Koe ma'u'anga vai 'a Houma mahino 'oku kei palopalema. Ne kei lahi pē 'a e ngaahi fiema'u tangike vai mei he ngaahi vāhenga 'oku fakahoko mai ki he Pule'anga. Kau ai fakatangi mei Vava'u 15 ke fakakakato ngaahi fāmili he tufa tangikē he 'oku kei 'i ai pē palopalema 'o e vai paipá kae tautautefito ki he ngaahi feitu'u ma'olungá. 'E tokoni lahi 'aupito e ngaahi tangikē vai ki he tu'unga fakamo'ui lelei 'a e ngaahi fāmili he vāhenga pehē ki he ngaahi ako'angá he ko e vai ko e taha ia ngaahi fiema'u vivili 'a e vāhenga fili Vava'u 15 tautefito ki he ngaahi 'apiako lautohi Pule'angá.
16.	Sipoti	Ne lahi hono fokotu'u he ngaahi fakataha'anga 'a e fiema'u ha kelekele ke tu'u ai e ngaahi mala'e va'inga he ngaahi kolo ke fakatupulaki 'a e taleniti e fanau pea mo faka'ai'ai mo e mo'ui lelei. Ne 'i ai e tokanga ke tokangaekina mo poupu pea langa hake 'a e talēniti sipoti 'a e fānaú mo e fiema'u ha ngaahi naunau sipoti ki he soká mo e 'akapulú.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

		Fokotu'u mei Tongatapu 3 ke fakakau atu mu'a 'etau fānau 'oku talēniti ki he ngaahi sipoti kehekehe 'i he ngaahi fe'auhi 'i tu'apule'anga, pea ke fakamāketi atu 'a e taleniti 'o 'etau fānau va'ingá ki muli ke ma'u ha'anau mo'ui ai.
17.	Fiema'u ke toe haisini ange 'a e ngaahi 'api	Ne 'i ai e hoha'a he ngaahi kolo 'e ni'ihiki koe'uhi ko e tu'unga haisini. 'Oku kei 'i ai e ngaahi 'api 'oku te'eki ke nau ngaue'aki e toilet palangi (hufanga he fakatapu). Ko e faka'amu ke fai ha ngaue fakavavevave ki heni koe'uhi ko e haisini moe mo'ui lelei 'a e kakai.
18.	Ma'a mo faka'ofa'ofa e 'ātakai	Na'e kau foki mo e pini fa'o'anga vevé he fiema'u vivili 'a e Vāhenga Vava'u 15. Ko e founa pe ia hono tokangaekina e mo'ui lelei 'a e kaingá ko e fiema'u ke fakakakato 'a e ngaahi 'api he pini fa'o'anga veve he 'oku tokoni lahi ki he tauhi e ma'a mo e faka'ofa'ofa 'o e koló.
19.	Va'a Faka'atamai 'a e Falemahaki Vaiola	Tokanga ki he longoa'a mo e ngaahi lea ta'etau mei he tafa'aki faka'atamai (<i>Psychiatric Ward</i>) 'a e Falemahaki Vaiola.
AKO		
20.	Tokonia 'a e ako	<p>Ne lahi 'a e kole ke fakaivia 'a e fānau 'i he ako lautohi, kolisi pea mo e ako toe ma'olunga ange. Faka'amu ke tokonia 'aki ha ngaahi naunau fakakomipiuta, komipiuta to'oto'o, misini hiki tatau. Faka'amu ke tokonia 'a e lava ke ngāue'aki 'e he fanau 'a e tekinolosia hangē ko e 'initaneti ki he'enua ako. Na'e mahino eni he taimi na'e hoko ai 'a e ngaahi fakataputapu he KOVITI 'a e fiema'u ke malava 'a e fānau ke ngāue'aki 'a e 'initaneti ke ma'u vave ai 'enua lēsoni ako mo e tokoni ki he'enua ngaahi fekumi fakaako. Mahu'inga ke lelei 'a e me'angāue fakafetu'utaki 'initaneti pe <i>internet connection</i> pea 'i ai 'a e fakatangi mei he mātu'a ki ha fo'i tisi satelaite ke tu'u he ngaahi feitu'u 'oku 'ikai lelei ai 'a e fetu'utaki mo e ngāue'aki 'o e 'initaneti.</p> <p>Poupoua 'a e polokalama pō ako fakavāhenga ke tokoni 'i 'a e fānau ako teu sivi. Na'e 'i ai mo e fakatangi mei he 'Apiako Lautohi Pule'anga Lotoloto Ha'akoka ki ha'anau laipeli. Faka'amu ha tokoni ki he fānau 'oku nima vaivai 'a e mātu'a ke fua 'enua totongi ako.</p> <p>Kole ke fakakaukau 'i 'e he Pule'anga hano hiki e vāhenga 'a e kau faiako koe'uhi ko e mafatukituki e ngāue 'oku nau fakahoko. Ko e ngaahi 'apiako 'e ni'ihiki 'oku ako 'i 'e he faiako 'e taha 'a e fo'i kalasi 'e 3 koe'uhi ko e tokosi 'i e kau faiako. Faka'amu ke fakatokanga 'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ngāue tokoni mo 'ofa 'oku fakahoko 'e he ngaahi kalapu sikolasipi ke tokoni 'i 'a e fānau akó mo totongi 'enua akó.</p> <p>Ne 'i ai e tokanga ki he uesia e ako mei he Ako Lotoloto 'a Livielá 'i he taimi 'uha. Ko e faka'amu ki ha fakatafenga'anga vai koe'uhi 'oku ma'olunga e hala pule'anga ia pea ko e taimi 'uha lahi 'oku tafe hifo e vai ki he lokiako 'a e fānau kalasi 1 ki he 5. Na'e 'omai mo e faka'amu na'a lava ke 'āa 'i e tafa'aki ki tahí (tafa'aki fakahahake Ako Lotoloto 'a Livielá) ke malu 'i e fānau mei tahi.</p> <p>Ne 'ohake 'e he ni'ihiki e mātu'a 'enua fehu'ia ki he 'uhinga 'oku toki a'u ai ki he kalasi 3 pea toki ako 'i ki he fānau ako lautohi pule'anga 'a e lēsoni Lea Fakapilitania pe <i>English</i>.</p>
21.	Tu'unga fakaako Memipa Fale Alea	Ne fokotu'u mei Tongatapu 3 pe 'e lava 'o kau 'a e tu'unga fakaako he ngaahi makatu'unga ki hono hono fili ha Mēmipa ki he Fale Alea.
POLE FAKALILIFU 'O E FAITO'O KONATAPU		
22.	Faito'o konatapu	<p>Tokanga ki he uesia tamaki 'a e sosaieti 'i he ngaahi nunu'a 'o e faito'o konatapu.</p> <p>Koe'uhi ko e palopalema lahi 'o e faihia mo e faito'o konatapu ne 'ohake ai 'e he kāinga 'o 'Eua 'enua faka'amu na'a lava ke tokoni ange 'a e Pule'anga ke fokotu'u</p>

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

		ha'anau maama sola ki he ngaahi hala tahi ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e faihia mo hono fetuku holo 'o e faito'o konatapu.
NGAAHI KAVEINGA KEHE		
23.	Hala fakakavakava	Fokotu'u mo e kole ki he Pule'anga mei 'Eua ki ha hala fakakavakava 'oku mālohi mo fefeka ange ke fakafehokotaki 'a 'Ohonua mo e ngaahi kolo kehe ki he Uafu Nafanua. Makatu'unga e hoha'a ko e maumau 'aki eni hono 9 'a e hala fakakavakava ka ko e kole mo e faka'amu ki ha hala 'oku mālohi ange koe'uhi ki he fefononga'aki 'a e kāinga.
24.	Ngāue lalahi - tanu hala	Na'e kole mei he kainga Ta'anea ke to e ngaohi ke ma'olunga ange 'a e 'Āhanga 'i Holeva ki 'olunga ke fakafaingamālie'i e fetafeaki 'a e tahi' pea si'isi'i ai uesia ngaahi me'amo'ui he feitu'u tahi ni.
		Ne lahi hono 'ohake fiema'u mei he ngaahi vāhenga ke fakalelei'i mo tanu ngaahi hala honau tukui kolo, ngaahi hala 'i he feitu'u 'o e ngaahi 'apiako, hala ki 'uta pea pehē ki he ngaahi hala ki tahi. 'E tokoni lahi ki he ngaahi ma'u'anga mo'ui e ngaahi fāmili.
		Na'e 'i ai e faka'amu na'a lava ngaohi ha ngaahi tafunga (<i>road humps</i>) 'i he Hala Lelue he 'oku fu'u lahi e lele vave 'i he kongā hala ni telia e hao mo e malu 'a e kakai.
25.	Liliu kakai Tonga	Tokanga ke fakangatangata hono faka'atā 'e he Pule'anga 'a e liliu Tonga 'a e kau muli, 'o tautefito ki he kainga Siaina.
26.	Tohi 'o e fānau	Tokanga ki ha founga faingofua ange ki hono tohi 'o e fānau koe'uhí ko e fu'u mamafa 'a e totongi 'a e kau loea kau ai hono fakafuakava'i.
27.	Fakaivia ngāue fakalalakaka kakai fefine	Ne fokotu'u mei he kakai fefine he ngaahi fakataha'anga 'a e fiema'u ke fakaivia fakame'angāue 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka 'a e kakai fefine kau ai 'a e fale lālanga, koka'anga, misini tuitui mo e misini fakapā tutu.
		Ne fakaha moe fiema'u ke fakaivia e ngaahi ngāue fakalalakaka 'a e kakai fefine kau ki ai 'enau tō ngoue vesitapolo, ngoue matala'i'akau pea mo e faama moa. 'E lava ke fakaivia 'o kau ai 'a e tufa 'o e ngaahi loli kekekele taautaha ki he'enau ngaahi ngoue'anga, fakapa'anga mo e ngaahi kemikale ki he ngoue, kae pehē ki ha ngaahi uaea ke ngaahi'aki 'a e fanga ki'i fale tō 'akau <i>greenhouse</i> .
		Ne 'i ai 'a e kole mei Vava'u 15 ki ha tokoni ke fakaivia e hou'eiki fefine 'i he polokalama tō vesitapoló pea mo e lou'akaú.
28.	Lao ki he Fili Fale Alea	Ne fokotu'u mei he vāhenga fili Tongatapu 3 pē 'e lava nai ke fakatonutonu Lao Fili koe'uhí ko e ngaahi fakatonutonu fakalao ne iku fakahifo ai kau Memipa Fale Alea 'e toko 3 mei honau ngaahi sea 'i Fale Alea. Pea 'ikai ngata ai ka ke holoki mei he ta'u 'e 5 e tautea pea ke fakatatau e tautea ki he mamafa pē ma'ama'a 'o e tukuaki'i 'oku fakahoko.
29.	Fakataka puaka	Ne 'iai 'a e fakatangi ha founga ke toe fakamalohia hono ta'ofi 'a e fanga puaka mei maumau 'oku nau fakahoko ki he 'ātakaí.
		'Oku kau 'a e poloseki 'ā puaka he taha ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai kau ai 'a e vāhenga fili 'o Vava'u 15 pea ne nau ke hoko atu e poloseki ko eni ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi maumau 'oku fakatupunga 'e he fanga monumanú.
30.	Ngaahi holo fakakolo	Ne 'ohake moe fokotu'u mo e kole pē 'e malava ke fai ha tokoni ke langa e holo fakakolo 'o e ngaahi kolo 'oku te'eki 'i ai ha'anau fale fakakoló pea fakalelei'i e ngaahi holo fakakoló ke faka'aonga'i ki he lālanga 'a e Hou'eiki Fafiné mo e ngaahi fakataha'anga fakakolo.
31.	Veve	Ne fokotu'u 'i he ngaahi fakataha'anga 'e ni'ihi 'oku mamafa e totongi \$15 e mo'ua veve. Fakatangi mei 'Eua ki he Pule'anga ke hiki e feitu'u lingi'anga veve 'i Angahā koe'uhi ko e ofi ki he nofo'anga e kakai pea 'ikai fakatupu mo'uilelei foki. Tokanga 'a Vava'u ke fakafoki 'a e fetuku mo hono tokanga'i 'o e veve ki he Poate Ma'u Mafai Veve.
32.	Kava mālohi	Koe'uhi ko e lahi 'a e ngaahi palopalema fakasosiale 'oku fakatupunga 'e he kava mālohi tapu na'e 'ohake 'a e tokanga ke hiki 'e he Pule'anga e totongi 'o e kava mālohi ke fakasi'isi'i 'aki e ma'u kava mālohi 'a e hako tupu 'o e fonuá.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

33.	Faka'au ke si'isi'i e ngaahi fa'itoka.	<p>Ne 'iai e hoha'a ki he si'isi'i e kelekele kengaue'aki ki he ngaahi fa'itoka. 'I he taimi tatau ne fakahā mei he ngaahi kolo 'i he feitu'u matatahi 'a 'enau faka'amu ke hiki 'a e ngaahi fa'itoka ki ha feitu'u 'oku ma'olunga ange koe'uhi koe lahi e 'auhia e ngaahi fa'itoka 'i he ngaahi fakatamaki fakaenatula.</p> <p>Ne fakahoko mai mo e kole fakalukufua mei he vāhenga Tongatapu 3 'oku 'i ai 'enau fu'u fiema'u vivili ke toe vakai'i ange mu'a ha fa'ahinga founa ke toe 'omai ha konga kelekele ke hoko atu ki ai 'a e ngaahi fa'itoká. Pea 'oku fai pē 'a e sio ki he feitu'u Nualei he ko e konga pē 'o Kolofo'ou.</p>
34.	Tau'i e faihala	Ne 'i ai e tokanga makehe fekau'aki moe kei tuai hono tokotu'u ha taha ke hoko koe Komisiona ki hono tau'i e faihala.
35.	Mamafa totongi koloa	Ko e taha e ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai e ngaahi vahenga fili koe mamafa e totongi koloa tautefito ki he taimi faingata'a ko eni.
36.	Polisi Fakakolo	<p>Ne lahi pe mo hono fokotu'u he ngaahi fakataha 'a'ahi Fale Alea 'a e mahu'inga ke fakaivia 'a e ngaahi polisi fakakolo pea 'oku kau eni he ngaahi tokoni 'aonga 'oku tafe atu mei he pa'anga tokoni fakavahenga 'a e Fale Alea.</p> <p>Na'e 'ohake e tokanga ki he Pa'anga Tokoni ki he Polisi Faka-kolo pe ko e ha 'oku 'ikai 'ave ai ki he Kosilio Fakavahenga kae tauhi pe ia 'i he 'Ofisi Fakavahenga.</p>
37.	Hoha'a ki he tuku 'o e ngaahi koniteina he ve'e hala.	Ne fokotu'u mei Tongatapu 3 koe'uhi koe lahi 'o e ngaahi koniteina 'oku tuku he ve'e hala 'a ia 'oku ne uesia 'a e fefononga'aki he hala pule'anga.
38.	'Uhila hala/maama sola	<p>Ne toe 'ohake he ngaahi fakataha'anga 'a e palopalema 'i he 'uhila hala mo e maama sola, lahi 'o e maama 'uhila 'oku mate pea 'i ai e ngaahi fiema'u 'uhila hala tautefito ki he ngaahi feitu'u 'oku tu'u mavahe mei he halapule'anga.</p> <p>Na'e 'i ai e tokanga pe ko e ha 'oku 'ikai 'ai ai ha konga 'o ha poloseki he Ma'u'anga Ivi Ala Fakafo'ou (<i>Renewable Energy</i>) ko e fakamaama sola 'o e ngaahi hala 'oku fiema'u.</p> <p>Ko e tokanga 'e taha ke fakamaama e ngaahi hala 'aki e 'uhila taki kae to'o e ngaahi maama sola 'i Tongatapu ni 'o 'ave ki he 'Otu Motu 'o Ha'apai, Vava'u mo e Ongo Niua</p> <p>Fokotu'u ke holoki e totongi 'uhila kapau 'e liliu e maama hala ke ngaue'aki e maama sola ke fakama'ama'a ki he kakai e totongi 'o e 'uhila.</p>
39.	Fakaivia ngaahi potungāue talavou ngaahi siasi	Ne fokotu'u ke fakakau atu hono fakapa'anga mo ha seti me'aifi 'a e ngaahi Potungāue Talavou 'o e ngaahi siasi 'o fakataumu'a ke fakamo'ua'i ki ai taimi 'a e to'utupu.
40.	Mitia Faka-sosiale	Tokanga ki hono ngaue hala'aki 'e he ni'ihia 'a e mitia faka-sosiale tautefito ki he fanau pea 'oku fiema'u ke 'ai hano fa'ahinga fakangatangata
41.	Kelekele	Fokotu'u ko e kaveinga ko eni 'oku totonu ke tu'u pe ia 'i he 'asenita 'a e Fale Alea he ko e me'a mahu'inga pe ia he fonua ni, ko e kelekele. Neongo e fiema'u ke fakalahi e fa'ahinga kehekehe 'o e vesitapolo ke too mo e 'akau fua mo e fiema'u ke fakaili e sipi, moa, kosi mo e ha fua, 'e pau ke 'i ai e kelekele ke fai ai e ngaue ko ia
42.	'Uli'i 'o e 'ea	Na'e 'i ai 'a e hoha'a ki hono 'uli'i 'o e 'ea 'e he ngaohi'anga valita 'oku ofi he feitu'u 'api mataka he 'oku ofi ai e 'Apiako Lotoloto 'a e Pule'anga.

441. Ko e ngaahi lipooti 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea 'oku 'oatu foki ia ki he Pule'anga ke fakatokanga'i 'a e ngaahi kaveinga na'e 'ohake 'e he kakai 'o e fonua, pea ke tokangaekina ia 'i he fa'u'fa'u 'o e patiseti 'o e ta'u fakapa'anga hoko pea mo e fengaue'aki mo e ngaahi hoa ngāue tokoni. 'Oku kau foki 'a e ngaahi kaveinga ko 'eni 'i hono tokangaekina 'o faka'aonga'i 'a e pa'anga tokoni faka-Fale Alea ki he Ngaahi Vahenga Filí.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

Fakataha Fakafofonga Kakai Tongatapu 9, mo e kainga 'o Tungi, Fu'amotu he 'aho 22 'Akosi 2022

7.2 Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea ki he Ngaahi Vahenga Fili

442. Na'e hokohoko atu hono fakapa'anga 'i he ta'u fakapa'anga 2022/2023 'a e pa'anga tokoni ko 'eni. 'Oku ngaue'aki 'a e pa'anga tokoni ko 'eni 'o fakafou 'i he founa ngāue na'e tali 'e he Fale Alea ki hono tufotufa 'a e pa'anga tokoni ni ki he ngaahi vahenga (constituency fund policy). 'Oku fakataumu'a 'a e pa'anga tokoni ni ki ha ngaahi poloseki 'e 'aonga fakatokolahi ki ha kakai 'i he vahenga, pea mo tu'uloa foki.

Polokalama Pō Ako

Tokoni Ki He Ma'u'anga Vai Fakakolo

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

Fale Tō 'Akau (Green House)

Toutu'u

Pini veve

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

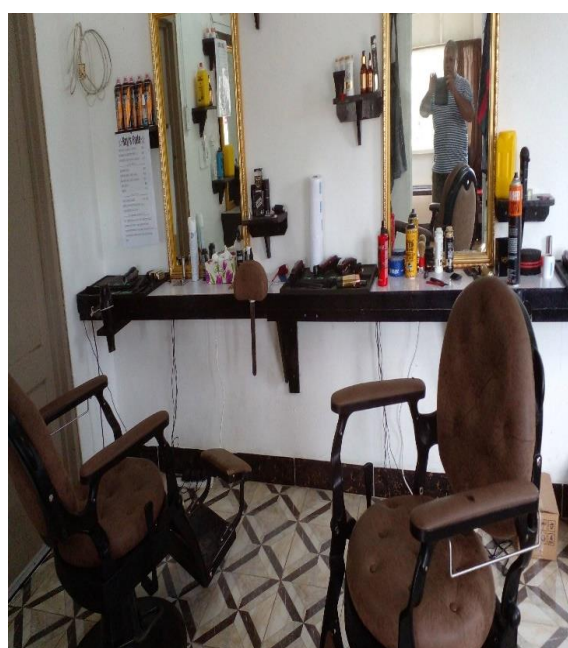
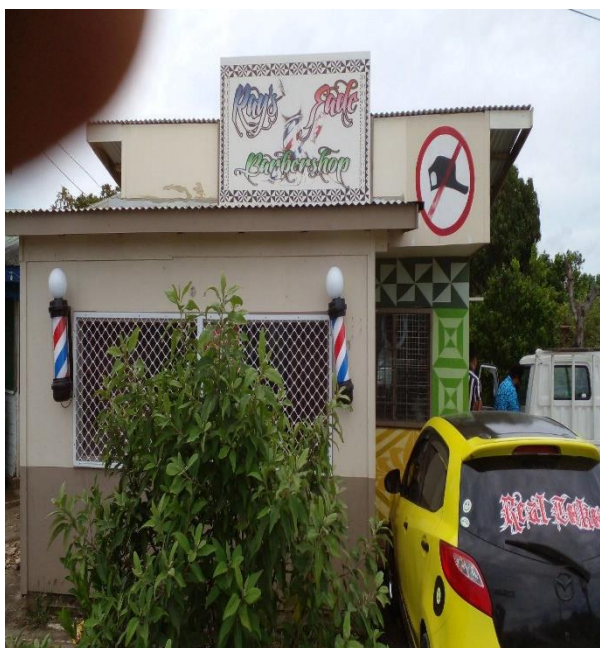
Vai fakakolo

Fōsoa 'a Talihau

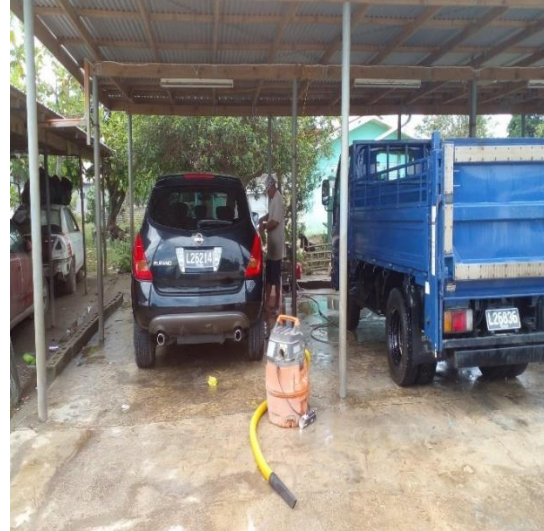
Holo Fakakolo

Ngaahi Pisinisi langalanhake

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

Tokoni Fale vela

443. 'Oku vahe'i ki he ngaahi vahenga fili takitaha 'i he ngaahi vahenga fili 'e 17 'a e \$400,000, pea 'oku tokanga'i ia 'e he Fakafofonga Kakai 'o e Vahenga Fili 'i he'ene fengau'e'aki mo e kakai, kosilio, pe ngaahi kulupu fakalalakala 'i hono vahenga fili. Ko e \$300,000 ko e pa'anga tokoni faka-Fale Alea (constituency funds) pea ko e \$100,000 ko e fakataumu'a ki hono fakaivia 'o e ngaahi polisi fakakolo. 'Oku faka'aonga'i 'a e pa'anga tokoni 'a e vahenga fili takitaha ki he ngaahi ngāue fakalalakala tu'uloa 'o e vahenga fili pē ko iá.

NGAAHI NGAUE NA'E TOKONIA 'E HE PA'ANGA FAKAVAHENGA 'I HE 2021/2022

Tongatapu 1	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Tongatapu 1. Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni na'e fakataumu'a eni ki hono fakalalakala'i e ngaahi ngāue 'a e vāhenga 'o kau ki ai mo hono kumi mai e ngaahi koloa ke fakalelei'i e ngaahi maumau ne hoko 'i he vāhenga tautautefito eni ki he ngaahi 'ēlia 'i he matātahi 'i he Sopa 'o Taufā'āhau 'i he hili 'a e pā 'a e mo'ungaafi mo e peau kula. Ko e pa'anga tokoni fakavahenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o kau ai e ngaahi kōmiti fakakolo, ngoue mo e toutai, ma'a 'a e kolo pea mo e mo'ui lelei, ako, to'utupu, sipoti, kakai fefine, tokangaekina e 'ātakai, ko e 'ofisi vāhenga, kelekele, fakaivia e polisi fakakolo mo e ngaahi ngāue lalahi 'a e vāhenga.
-------------	---

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

Tongatapu 2	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Tongatapu 2. Na'e faka'aonga'i e tokoni fakapa'anga ko 'eni ki hono fakama'a e vāhenga pehe ki he tufotufa 'o e vai ma'a e kau mo'ui faingata'a'ia hili 'a e fakatamaki 'o e 'aho 15 'o Sanuali kae'uma'ā foki 'a e uesia e 'ātakai mei he efu hili e pā 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai. Na'e vahe'i foki 'a e pa'anga fakakātoa 'e \$50,000.00 ke tokoni ki hono fakaivia e Polisi fakakolo 'o e vāhenga Tongatapu 2. Ko e toenga leva e pa'anga tokoni fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o kau ai e ngaahi kōmiti fakakolo, ngoue mo e toutai, tau'i 'o e faito'o konatapu, ma'a 'a e kolo pea mo e mo'ui lelei, ako, to'utupu, malu mo e maau 'a e nofo, sipoti, kakai fefine, tokangaekina e 'ātakai, tala fakafonua, fakalalakaka 'a fefine mo tanagata, ko e 'ofisi vāhenga, fakaivia e polisi fakakolo mo e ngaahi ngāue lalahi 'a e vāhenga.
Tongatapu 3	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Tongatapu 3. Na'e faka'aonga'i 'a e pa'anga tokoni mei he Fale Alea ki he ngaahi ngāue fakalalakaka 'a e vāhenga 'o Tongatapu 3 kae pehē foki ki hono fakaivia 'a e ngāue e ngaahi polisi fakakolo. Ko e pa'anga tokoni fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o kau ai e ngaahi kōmiti fakakolo, mo'ui, ngoue mo e toutai, ako, to'utupu, sipoti, kakai fefine, ko e 'ofisi vāhenga, tokangaekina e ngaahi fakatamakai fakaenatula, fakaivia e polisi fakakolo mo e ngaahi ngāue lalahi 'a e vāhenga.
Tongatapu 4	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Tongatapu 4. Na'e vahe'i e pa'anga 'e \$30,000.00 ki hono fakama'a 'o e vāhenga koe'uhī ko e efu na'a ne kāpui 'a e fonua hili ange pā e mo'unga afi Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai pea mo e peau kula 'i he 'aho 15 Sanuali 2022. Ne to e vahe'i mo e pa'anga 'e \$50,000.00 ke fakaivia 'a e ngāue e kau polisi fakakolo lolotonga e taimi fakataputapui he COVID-19. Ko e toenga 'o e pa'anga tokoni fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o kau ai e ngaahi kōmiti fakakolo 'e 11 'o e vāhenga, fakaivia e kakai fefine, polokalama ako ki he ngaahi polisi fakakolo, tokoni ki he kiliniki fakavāhenga, monomono e ngaahi hala, ngaahi 'o e maumau ki he ngaahi me'alele 'a e 'ofisi fakavāhenga, tokonia e to'utupu mo e ako, fakama'a 'o e vāhenga, fakaivia e kakai fefine mo hono tokonia e kakai nofo masivesiva mo e ni'ihī 'oku fiema'u vivili.
Tongatapu 5	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Tongatapu 5. Ne vahe'i ai e pa'anga 'e \$100,000.00 ke fakaivia 'a e polisi fakakolo e vāhenga, pea ko e pa'anga 'e \$10,000.00 ne vahe'i ke tokoni ki hono kumi 'o e ngaahi palau e vāhenga 'o fakataumu'a ki he fakalalakaka'i e ngoue 'a e vāhenga. Ko e toenga e pa'anga tokoni ko e \$290,000.00 na'e faka'aonga'i ia ki he langa fakalalakaka 'o e vāhenga koe'uhī ko e fokoutua COVID-19.
Tongatapu 6	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Tongatapu 6. Na'e vahe'i 'a e TOP\$100,000.00 ke tokoni ki hono fakaivia 'a e ngaahi polisi fakakolo 'o e vāhenga pea ne ngāue'aki leva e toenga pa'anga 'a ia ko e pa'anga 'e \$300,000.00 ke tokoni ki he ngaahi langa fakalalakaka 'a e kāinga pea kau atu ki ai 'a e ako, sipoti, ngoue, mo'ui lelei moe to'utupu, tokonia e langa fakalalakaka e kakai fefine moe ha ngaahi fakalalakaka kehe pe kihe vāhenga.
Tongatapu 7	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Tongatapu 7. Na'e vahe'i 'a e pa'anga 'e \$207,200 ki he ngaahi ngāue ki hono fakalalakaka'i e vāhenga fili 'i he ongo kolo ko

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

	<p>Ha’ateiho pea mo Tofoa. Ne kau atu ki heni mo hono kumi ‘o e ngaahi koloa tu’uma’u pea mo hono fakaivia e Polisi fakakolo. Ko Pea mo Tokomololo na’e vahea ki he polokalama tatau ‘a e pa’anga ‘e \$132,800.00 pea ko Lotoha’apai mo Matalikufisi na’e fe’unga e tokoni mei he pa’anga fakavāhenga pea mo e pa’anga ‘e \$60,000.00. Ko e pa’anga tokoni fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe ‘o kau ai e ngaahi ngāue ‘a e ngaahi kōmiti fakakolo, fakaivia e kau ngoue, to’utupu mo e kakai fefine, monomono ‘o e ngaahi hala mo e fokotu’u ‘o e ngaahi maama hala, ako, fakalelei’i e ma’u’anga vai.</p>
Tongatapu 8	<p>Ko e pa’anga fakalūkufua ‘e \$400,000 ‘a e pa’anga tokoni fakavāhenga ‘a ia ne vahe’i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 8. Ne vahevahe ai ‘a e pa’anga ni ke tokoni ki he ngaahi lakanga fakalalaka kehekehe fakalūkufua ‘a ia ‘oku fakahoko ‘e he kāinga ‘o kau ai e ngoue, ako, fakalelei’i ‘o e hala pule’anga, toutai, ngaahi fiema’u mo e langa ngāue ‘a e to’utupu, ko hono tokangaekina pea mo hono fakaivia e ngaahi ngāue ‘a e ngaahi polisi fakakolo pea mo e ngaahi langa fakalalaka kehekehe pē ‘oku fakahoko ‘i he ngaahi kolo takitaha ‘o e vāhenga.</p>
Tongatapu 9	<p>Ko e pa’anga fakalūkufua ‘e \$400,000.00 ‘a e pa’anga tokoni fakavāhenga ‘a ia ne vahe’i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 9. Ko e pa’anga ni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue ‘a e vāhenga ‘o kau ai ‘a hono fakama’a ‘a e ngaahi hala lalahi ‘o e vāhenga fakaivia e ngaahi fiema’u vivili e kāinga ‘o e vāhenga, ko hono fakaivia e kotoa e ngaahi Polisi Fakakolo ‘i he vāhenga pea kau atu foki ki ai mo hono kumi e ngaahi koloa tu’uma’u. Ne vahe’i foki mo e pa’anga ke tokonia e kāinga ‘o e vāhenga fili lolotonga ‘a e taimi fakataputapai faka-fonua ‘i he mafola ‘a e fokoutua COVID-19. Ne fakahoko foki e tokoni ko ‘eni koe’uhī ne uesia e ngaahi ma’u’anga pa’anga e ngaahi fāmili tokolahi ‘i he vāhenga fili.</p>
Tongatapu 10	<p>Ko e pa’anga fakalūkufua ‘e \$400,000.00 ‘a e pa’anga tokoni fakavāhenga ‘a ia ne vahe’i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 10. Ko e pa’anga fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe ‘o fakataumu’a ki he fakalalaka fakalūkufua ‘a e vāhenga. Ne kau atu ki heni ‘a e fakalelei’i ‘o e ngaahi ‘ā ‘o e ngaahi holo fakakolo pea mo e fakalelei ki he ngaahi holo foki, ko e ngaahi polokalama ‘a’ahi kolo, ko hono kumi ‘o e me’alele ngāue ‘a e ‘ōfisi fakavāhenga pea mo e misini palau, ko e langa ‘o e ngaahi polisi-fakakolo, tokoni ‘o e to’utupu pea mo e sipoti pea mo hono faka’ai’ai ‘o e mo’ui lelei.</p>
‘Eua 11	<p>Ko e pa’anga fakalūkufua ‘e \$400,000.00 ‘a e pa’anga tokoni fakavāhenga ‘a ia ne vahe’i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili ‘o ‘Eua 11. Ko e pa’anga fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe ‘o fakataumu’a ki he fakalalaka fakalūkufua ‘a e vāhenga. Ne kau atu ki heni ‘a e ngaahi tokoni ki he ngaahi ‘api ne maumau hili ‘a e peau kula, ko e fakama’a ‘o e efu hili ange e pā ‘a e mo’unga afi Hunga Tonga mo Hunga Ha’apai, ko e tokoni ‘o fakafou ‘i he ngaahi tangikē vai, ko hono ‘utu ‘o e MV ‘Onemato ke tokoni kihono fetuku atu ‘o e ngaahi koloa ki ‘Eua, ko hono tokangaekina mo hono fakaivi e ngaahi polisi fakakolo pea mo e pa’anga ne vahe’i ke tu’u talifaki ki ha fakatamaki ‘e hoko pe ko ha me’a ‘e hoko fakatu’upakē.</p>
Ha’apai 12	<p>Ko e pa’anga fakalūkufua ‘e \$400,000.00 ‘a e pa’anga tokoni fakavāhenga ‘a ia ne vahe’i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili ‘o Ha’apai 12. Ko e pa’anga pē ‘e \$210,000.00 mei he pa’anga fakavāhenga ne tuku atu ki he vāhenga koe’uhī ko e pekia ‘a e Fakafofonga e Kakai ‘o Ha’apai 12, Hon. Viliami Manuopangai. Ko e pa’anga tokoni fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe ‘o fakataumu’a ki he fakalalaka fakalūkufua ‘a e vāhenga. Ne kau atu ki heni ‘a e ngaahi tokoni ki</p>

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

	hono kumi 'o e misini palau ke ngāue'aki 'e he kāinga, ko hono fakama'a 'o e ngaahi kolo, ko e tokoni ki hono toho 'o e ngaahi vaka, ko hono fakaivia mo e tokangaekina 'o e polisi fakakolo pea mo hono tufotufa atu 'o e ngaahi tangikē vai ki he ngaahi fāmili mo e kāinga.
Ha'apai 13	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000.00 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Ha'apai 13. Ko e pa'anga fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o fakataumu'a ki he fakalalakaka fakalūkufua 'a e vāhenga. Ne kau atu ki heni 'a e ngaahi tokoni ki hono fakatau 'o e ngaahi koloa tu'uma'u ma'a e vāhenga fakalūkufua pea mo hono fakaivia 'o e ngaahi langa ngāue ki he fakalalakaka e kakai fefine mo e kakai tangata, ko e ako 'a e fānau, fakama'a 'o e ngaahi kolo pea pehee ki hono tokangaekina 'o e ngaahi polisi fakakolo.
Vava'u 14	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Vava'u 14. Ko e pa'anga fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o fakataumu'a ki he fakalalakaka fakalūkufua 'a e vāhenga. Ne kau atu ki heni 'a e ngaahi tokoni kehekehe ki hono fakaivia 'o e fakalalakaka 'i he ngaahi ngāue 'a e kakai fefine mo tangata kae'uma'ā foki hono tokangaekina e ngaahi polisi fakakolo.
Vava'u 15	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Vava'u 15. Ko e pa'anga fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o fakataumu'a ki he fakalalakaka fakalūkufua 'a e vāhenga. Ne kau atu ki heni 'a e ngaahi tokoni kehekehe 'o kau ai hono tufotufa 'o e ngaahi pini veve (rubbish bins) ki he ngaahi kolo 'o e vāhenga fili, ko hono tokangaekina e ngaahi ngāue 'a e polisi fakakolo, pea mo hono fakahoko e tokoni ki hono fokotu'u mo fakalelei'i e ngaahi 'ā puaka 'i he ngaahi kolo 'i he vāhenga.
Vava'u 16	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Vava'u 16. Ko e pa'anga fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o fakataumu'a ki he fakalalakaka fakalūkufua 'a e vāhenga. Ne kau atu ki heni 'a e ngaahi tokoni kehekehe 'o kau ai 'a hono fakaivia 'o e kāinga pea mo hono fakalalakaka 'i e ngaahi ngāue 'i he vahenga pea tokoni foki ki hono kumi 'o e ngaahi koloa tu'uma'u ma'a e vāhenga fakalūkufua.
Niua 17	Ko e pa'anga fakalūkufua 'e \$400,000 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga 'a ia ne vahe'i mei he Fale Alea ki he Vāhenga Fili 'o Niua 17. Ko e pa'anga fakavāhenga ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o fakataumu'a ki he fakalalakaka fakalūkufua 'a e vāhenga. Ne kau atu ki heni 'a e ngaahi tokoni ki hono tokangaekina e kāinga Niua 'oku 'i Tongatapu tautautefito eni ki he ngaahi fāmili ne uesia 'i he hili e pā 'a e mo'unga afi Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai pea mo e peau kula kae'uma'ā foki 'a e mafola 'a e fokoutua COVID-19. Ne fakahoko foki mo hono tokangaekina mo hono fakaivia e ngaahi polisi fakakolo 'i he Ongo Niua.

444. 'Oku vahe'i 'a e pa'anga 'e \$100,000 ki he Fakafofonga Nopele takitaha, pea 'oku 'atā ia ke ngaue'aki 'i ha poloseki ki ha vahenga fili pe 'i Tonga.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

NGAAHI NGAUE NA'E TOKONIA 'E HE PA'ANGA FAKAVAHENGA 'A E HOU'EIKI NOPELE 2021/2022	
Fakafofonga Nopele Fika 1 Tongatapu	Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekekehe 'o kau ai 'a e tokoni ki he Polōseki fakakolo 'a Vainī fekau'aki mo e ma'a 'o e kolo pea mo e malu fakame'atokoni, ko e tokoni ki he ngaahi polokalama tokoni ki he kāinga 'o 'Ahau, Kanokupolu pea mo Ha'atafu 'a ia ne uesia 'e he fakatamaki fakaenatula 'i he pā 'a e mo'ungaafi pea mo e peau kula, ko hono fakaivia e ngaahi polisi fakakolo 'i Talasiu, Vainī mo e ngaahi kolo 'e ni'ihī 'o e vāhenga fili Tongatapu 2, ko hono fakaivia mo faitokonia e kau toulekeleka, ko e tokoni ki he hū mai 'o e lolo pea mo e kōmiti Vai 'a Houma.
Fakafofonga Nopele Fika 2 Tongatapu	Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekekehe 'o kau ai 'a e tokoni ki he ako 'i hono fakafaingamālie' i e ngaahi sikolasipi 'o e Kalapu Sesū ko e Tu'i, ko e kōmiti sipoti mo e ako 'a Nukunuku, ko hono valitā 'o e hala ki he Kolotau ko Hule 'i Nukunuku, ko e tokoni ki he kautaha nō pa'anga ko e Makamo'ui pea mo e tokoni ki he kōmiti Vai 'a Matahau, Nukunuku Lotokolo pea mo Vaotu'u.
Fakafofonga Nopele Fika 3 Tongatapu	Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekekehe 'o kau ai 'a e tokoni ki he ako 'a e fānau ako 'a Ma'ufanga 'i hono kumi pea mo hono tufotufa 'o e ngaahi laptop, ko e tokoni ki Fo'ui 'i he ngaahi polokalama fakama'a kolo, ko hono kumi 'o e ngaahi mīsini kosi, ko e tokoni ki he ngaahi polokalama tokoni ki he kāinga 'o 'Atatā ne uesia 'e he fakatamaki fakaenatula 'i he pā 'a e mo'ungaafi pea mo e peau kula kae'uma'ā 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi langa ngāue kehekehe 'i Puke pea mo hono 'aa'i 'o e 'api fakakolo 'o Puke.
Fakafofonga Nopele Fika 1 Vava'u	Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekekehe 'o kau ai 'a e tokoni ki hono fakalele 'o e Pasi Ako 'a Holonga, Vava'u, ko e fakapa'anga 'o e ngaahi faingamālie ako sikolasipi 'a e Kilikilitefua, ko e fakaivia 'o e kulupu kakai fefine 'o Loto Talau, ko hono tanu 'o e ngaahi hala 'i Makave, ko e polōseki 'a Vava'u 14, ko e tokoni ki he ngaahi polokalama tokoni ki he kāinga 'o Fonoi 'a ia ne uesia 'e he fakatamaki fakaenatula 'i he pā 'a e mo'ungaafi pea mo e peau kula pea mo hono kumi 'o e ngaahi naunau faka'ilekutulōnika.
Fakafofonga Nopele Fika 2 Vava'u	Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekekehe 'o kau ai 'a e tokoni ki hono fakalele 'o e Pasi Ako 'a Holonga, Vava'u, fakaivia 'o e kulupu kakai fefine 'o Leimātu'a mo Falevai, ko e Kōmiti Fakakolo 'a Kolomaile, 'Eua pea mo Ofu, Vava'u pea mo e ngaahi polisi fakakolo 'a Longolongo, Talasiu, Hala'ovave, Tu'anuku, Okoa pea mo Ofu.
Fakafofonga Nopele Fika 1 Ha'apai	Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekekehe 'o kau ai 'a e tokoni ki hono tanu 'o e ngaahi hala pule'anga 'i Lofanga, ko hono fakaivia e ngaahi ngāue 'a Fangale'ounga, ko hono totongi 'a hono 'oatu e ngaahi koniteina 'a ia ne fakaa'u atu ai e ngaahi tokoni ki he vahefonua Ha'apai pea mo hono fakatau mai 'o e ngaahi misini vaka ma'a e vahefonua Ha'apai.
Fakafofonga Nopele Fika 2 Ha'apai	Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekekehe 'o kau ai 'a e tokoni ki hono tanu 'o e ngaahi hala pule'anga 'i Lofanga pea mo hono fakatau mai 'o e ngaahi misini vaka ma'a e vahe fonua 'o Ha'apai.
Fakafofonga Nopele 'Eua	Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekekehe 'o kau ai 'a e tokoni ki hono fakaivia e Kōmiti Fakakolo 'a Pea mo e Kōmiti kakai fefine 'a 'Eua, ko e ko e tokoni ki he ngaahi polokalama tokoni ki he kāinga ne uesia 'e he fakatamaki fakaenatula 'i he pā 'a e mo'ungaafi pea mo e peau kula, ko hono fakaivia polisi fakakolo 'o 'Eua pea mo Kolonga, ko hono tokonia 'o e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

	kau ngoue mo e kakai fefine 'o Kolonga pea pehee ki hono tokonia e ngaahi ngāue ki he ma'u'anga vai 'o Houma, 'Eua.
Fakafofonga Nopele Niuatoputapu mo Niuafou'ou	Ko e tokoni pa'anga ko 'eni ne vahevahe ia ki he ngaahi ngāue kehekehe 'o fakataumu'a ki he fakalalakaka fakalūkufua 'a e vāhenga.

Ngaahi Polisi Fakakolo

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

445. Ko e fengāue'aki 'a e Fakafofonga Fale Alea mo hono vahenga fili 'oku fakahoko ia 'o fakafou 'i he ngaahi 'ofisi faka-vahenga (constituency offices) 'a ia kuo fokotu'u ma'ae vahenga fili takitaha, kae pehe ki he 'ofisi vahenga fakalukufua 'e 1 ma'ae Hou'eiki Fakafofonga Nopele. 'Oku fakapa'anga 'a e fakahoko fatongia 'o e ngaahi 'ofisi ko 'eni mei he vouti 'a e Fale Alea, 'o kau ai 'a e kau ngāue ki he 'ofisi, totongi 'o e ngaahi feitu'u 'oku ngāue mei ai 'a e ngaahi 'ofisi (rental), naunau ngāue, pea mo e ngaahi fiema'u pehē. 'Oku tokanga'i hono totongi atu 'a e ngaahi fakamole (operational costs) 'a e ngaahi 'ofisi vahengá kotoa mei he 'Ofisi 'o e Fale Alea.

446. Ko e ngaahi 'ofisi fakavahenga 'oku nau tokoni 'i hono fakaa'u 'a e ngaahi tokoni 'o fakapa'anga fakavahenga ki he kakaí. 'Oku tokangaekina 'i he ngaahi poloseki ko 'eni 'a e ngaahi fiema'u 'o tautefito ki he ngaahi kaveinga 'oku 'ohake 'i he 'A'ahi Faka-Fale Aleá. 'Oku kau foki mo e ngaahi tokoni ki he kakai 'i he ngaahi taimi 'o e ngaahi me'a fakatu'upakeé 'i hono fakahoko lelei ia 'e he ngaahi 'ofisi fakavahengá.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

Tufa tokoni ki he ngaahi famili ‘o fakafou ‘i he ngaahi ‘ofisi fakavahenga ‘i he hili ‘a e pā ‘a e Mo’unga Afi HTHH mo e tō mai ‘a e KOVITI-19

Ngaahi ngaue tokonia ‘e he Pa’anga Fakavahenga ‘o fakafou ‘i he ‘Ofisi Fakavahenga ki hono fakama’a ‘o e hala hili e pā ‘a e mo’unga afi HTHH

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

447. ‘Oku lava ‘a e ngāue vaofi mo fakahangatonu pē ‘a e ngaahi ‘ofisi fakavahenga ‘o fakafou ‘i he Fakafofonga Fale Alea, pea mo e Pule’anga kae pehe ki he ngaahi hoa ngāue tokoní, ‘i hono fakatafe mai ‘a e ngaahi tokoni ki he ngaahi vahenga filí ‘o fakatatau ki he fiema’u vivili ‘a e vahengá. ‘Oku kau ki heni ‘a e ngaahi misini palau mei he Pule’anga ‘oku vahe ki he ngaahi vahengá ‘o tokanga’i ‘e he ‘ofisi fakavahengá ke feau ‘a e fiema’u palau ‘a e kau ngoué.

Ngaahi ngoue ne tō he polokalama tokoni palau

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

Palau tokoni ki Vava'u

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

7.3 Ngaahi Folau Faka-Fale Alea

448. 'Oku fakafofonga'i 'a e Fale Alea 'o Tonga 'e he Hou'eiki Memipa 'oku fili 'e he Fale Alea, ki he ngaahi folau faka-Fale Alea ki he ngaahi fakaafe fakataha mo e ngaahi fengaue'aki kehe pē.
449. 'I he ta'u 2022 ko e folau faka-Fale Alea 'e 9 na'e tali 'e he Fale Alea ke fakafofonga'i 'a e Fale Alea 'o Tonga.

NGAAHI FOLAU FAKA-FALE ALEA 'I HE TA'U 2022

1.	Konifelenisi Hono 51 'a e Hou'eiki Sea, pea mo e Kau Kalake, 'a e ngaahi Fale Alea 'a e Pasifiki pea mo 'Aositelelia mo Nu'usila, Melipoane, 'Aositelelia, 4 - 8 Siulai 2022	<ul style="list-style-type: none">• 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua,• Tokoni Kalake 'a e Fale Alea, Dr Sione Vikilani,• Sekelitali 'a e 'Eiki Sea, Ms 'Amelia Taufu• Sekelitali 'a e Sea, 'Amelia Taufu. <p style="text-align: center;">Lord Fakafanua, Dr Sione Vikilani, and Ms 'Amelia Taufu</p>
2.	Konifelenisi 'a e Kosilio 'a 'Aositelelia mo 'Esia ki he Ngaahi Fakamatala Pa'anga mo e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'anga (ACPAC), Uelingatoni,	<ul style="list-style-type: none">• Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga pea mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga, Dr 'Aisake Valu Eke• Memipa Talifaki 'i he Komiti Pa'anga Dr 'Uhila Mo e Langi Fasi• Sekelitali 'a e Komiti Pa'anga, Mrs Kakala Samani

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

Ki he Ta'u 2022

	<p>Nu'usila, 21 – 22 Siulai 2022</p>	 <p style="text-align: center;">Hon. 'Uhilamoelangi Fasi & Hon. 'Aisake Valu Eke</p>
<p>3.</p>	<p>fakaafongā'i 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he Fakaafe Faka'ofisiale ki he Tesi Vaeua Ta'u 'a Tonga mo Nu'usila 'i 'Aokalani, Nu'usila, 25 Sune 2022,</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, • 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea Lord Tu'iha'angana, • Fakaafongā Kakai 'o Tongatapu 1, Hon. Tevita Fatafehi Puloka
<p>4.</p>	<p>Konifelenisi Faka-Fale Alea Hono 65 'a e Kominiueli, Halifax, Canada, 20 – 26 'Aokosi 2022</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua • Minisita Ki Muli, Hon. Fekitamoeloa 'Utoikamanu • Fale'i Fakalao 'a e Fale Alea, Silivia 'Atiola.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

		 <p style="text-align: center;">Lord Fakafanua & Hon. Fekitamoeloa Utoikamanu</p>
<p>5.</p>	<p>Fakataha Hono 6 'a e Fakataha'anga Faka-Fale Alea 'a 'Esia mo e Pasifiki, Seoul, Lepapulika 'o Kolea, 24 - 25 'Aokosi 2022</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Minisita Mo'ui, Hon. Saia Piukala • Fakafofonga Nopele Fika 2 Tongatapu, Lord Tu'ivakano
<p>6.</p>	<p>Konifelenisi 'a e Ngaahi Fale Alea 'a e 'Otu Motu Pasifiki (Fakataha Kulupu Teknikale 'a e PIPG), Papeete, Tahiti, 6 - 7 Sepitema 2022</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua • Fakafofonga 'Eua 11, Hon. Taniela L Fusimalohi • Tokoni Kalake 'a e Fale Alea, Dr Sione Vikilani

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

		 <p style="text-align: center;">Lord Fakafanua, Hon. Taniela Fusimālohi & Dr. Sione Vikilani</p>
<p>7.</p>	<p>Fakataha’anga Faka-Fale Alea ‘a e OACP mo e Fakataha Hono 42 ‘a e Fakataha’anga Fakatahataha Faka-Fale Alea ‘a e ACP-EU, Maputo, Mozambique, 25 ‘Okatopa – 2 Novema 2022 2022</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga pea mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga, Dr ‘Aisake Valu Eke
<p>8.</p>	<p>Fakataha Faka-Fale Alea ‘e fakahoko lolotonga ‘a e Fakataha Hono 27 ‘a e Ngaahi Fonua ‘o e Konivesio ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ki he Feliuliuaki ‘a e ‘Ea, ‘Isipite, 13 Novema 2022</p>	<ul style="list-style-type: none"> • ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua • Fale’i Fakalao ‘a e Fale Alea, Silivia ‘Atiola

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

Ki he Ta’u 2022

		<p>Lord Fakafanua & Ms Silivia ‘Atiola</p>
<p>9.</p>	<p>Ako Ngaue Fekau’aki mo e Ngaahi Akenga ‘o e Ta’efaitotonu ‘i he Vahefonua: Sino’i Pa’anga Fakalalakalaka ‘a e Vahenga mo hono Fakafepaki’i ‘o e Fe’ave’aki ‘o e Pa’anga Kakaá, ‘a ia ‘e fakahoko ‘i he Fale Alea ‘o Nu’usila ‘i he ‘aho 28 – 29 Novema 2022</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea ki hono Fakafepaki’i ‘o e Faihala, Dr ‘Uhila Mo e Langi Fasi

450. Makehe mei he ngaahi folau faka-Fale Alea ki mulí, ‘oku foaki mo e faingamalie ki he Fakafofonga Fale Alea mei he ngaahi vahefonua mei motú ‘a e folau ‘e 8 ‘i he ta’u fakapa’anga ke lava ‘o folau ki hono vahenga fili ke fakataha mo fakahoko hono ngaahi fatongia ki he vahenga fili ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke fakataha ai ‘a e Fale Aleá.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

FAKALAHĪ 1

FAKAFONGA 'O E HOU'EIKI NOPELE

Fakafongonga Nopele Fika 1 'o Tongatapu

Lord Vaea

Minisita ki he Ngaahi Ngaue Fakalotofonua (mei Sepitema 2022)
Sea – Komiti Kakato (Sanuali – 'Okatopa 2022)
Sea – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022
Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea
Memipa - Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai

Fakafongonga Nopele Fika 2 'o Tongatapu

Lord Tu'ivakano

Sea – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea
Sea Le'ole'o – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022 (Novema 2022)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalaka

Fakafongonga Nopele Fika 3 'o Tongatapu

Lord Fohe

Minisita Ngoue, Me'atokoni mo e Vaotata (mei 'Aokosi 2022)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Fakalalaka
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai
Memipa Talifaki – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō 'a e Fale Aleá

Fakafongonga Nopele Fika 1 'o Ha'apai

Lord Tu'ihangana

Tokoni Sea 'o e Fale Alea
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki
Memipa Talifaki – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022

Fakafongonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai

Lord Fakafanua

Sea 'o e Fale Alea
Sea – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita
Sea – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Malōlō 'a e Fale Alea
Memipa – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

	Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Fakalalakala
Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Vava'u	Lord Tu'i'afitu Minisita Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea
Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Vava'u	Lord Tu'ilakepa Sea – Komiti Kakato (mei 'Okatopa 2022) Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai Memipa – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022 Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakala Memipa – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō 'a e Fale Alea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea
Fakafofonga Nopele 'o 'Eua	Lord Nuku Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale
Fakafofonga Nopele 'o e Niuatoputapu mo Niuafou	HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale
FAKAFONGA 'O E KAKAI	
Fakafofonga Vahenga Fili 'o Tongatapu 1	Tevita Fatafehi Puloka Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale Memipa – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022 Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai
Fakafofonga Kakai Fika 2 'o Tongatapu	'Uhila Moe Langi Fasi Sea – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale Memipa Talifaki – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022 Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakala Memipa Talifaki – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō 'a e Fale Alea

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

Fakafofonga Kakai Fika 3 'o Tongatapu	Siaosi 'Ofa ki Vahafolau Sovaleni Palemia Minisita Ako mo e Akongau Minisita Polisi mo e Ngaue Tamate Afi Minisita ki he Kau Tau 'a 'Ene 'Afi Memipa – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022 Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki
Fakafofonga Kakai Fika 4 'o Tongatapu	Tatafu Toma Moeaki Minisita Pa'anga, Tute mo e Tukupau (Tisema 2021 – 'Aokosi 2022) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (Sanuali – 'Aokosi 2022) Memipa – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō 'a e Fale Alea (Sanuali – 'Aokosi 2022) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (Sanuali – 'Aokosi 2022) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki (Sanuali – 'Aokosi 2022) Mateni Tapueluelu Fakafofonga Fika 4 'o Tongatapu (mei he 'aho 3 Novema 2022)
Fakafofonga Kakai Fika 5 'o Tongatapu	'Aisake Valu Eke Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Memipa – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022 Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki Memipa – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō 'a e Fale Alea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu
Fakafofonga Kakai Fika 6 'o Tongatapu	Poasi Mataele Tei Tokoni Palemia (Tisema 2021 – 'Aokosi 2022) Minisita <i>MEIDECCC</i> (Tisema 2021 – 'Aokosi 2022) Minisita ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga (Tisema 2021 – 'Aokosi 2022) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (Sanuali – 'Aokosi 2022) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (Sanuali – 'Aokosi 2022) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea (Sanuali – 'Aokosi 2022) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (Sanuali – 'Aokosi 2022) Memipa Talifaki – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō 'a e Fale Alea (Sanuali – 'Aokosi 2022) Dulcie Elaine Tei Fakafofonga Fika 6 'o Tongatapu (mei he 'aho 3 Novema 2022)
Fakafofonga Kakai Fika 7 'o Tongatapu	Sione Sangster Saulala Minisita ki he Ngaahi Ngaue Fakalotofonua (Tisema 2021 – 'Aokosi 2022)

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

	<p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale (Sanuali – 'Aokosi 2022)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (Sanuali – 'Aokosi 2022)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakalaka (Sanuali – 'Aokosi 2022)</p> <p>Paula Piveni Piukala Fakafofonga Fika 7 'o Tongatapu (mei he 'aho 3 Novema 2022)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 8 'o Tongatapu	<p>Semisi Taelangi Fakahau Minisita ki he Toutai (Tisema 2021 – 'Okatopa 2022)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (Sanuali – 'Okatopa 2022)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (Sanuali – 'Okatopa 2022)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafofonga Fika 7 'o Tongatapu (mei he 'aho 3 Novema 2022)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 9 'o Tongatapu	<p>Sevenitini Toumoua Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafofonga Fika 7 'o Tongatapu (mei he 'aho 3 Novema 2022)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai</p>
Fakafofonga Kakai Fika 10 'o Tongatapu	<p>Pohiva Tu'i'onetoa Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakalaka Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fekatau'aki</p>
Fakafofonga Kakai Fika 11 'o 'Eua	<p>Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Lao Memipa – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022 Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fekatau'aki Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafofonga Fika 7 'o Tongatapu (mei he 'aho 3 Novema 2022)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 12 'o Ha'apai	<p>Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano Minisita Ngoue, Me'atokoni mo e Vaotata (Tisema 2021 – Sune 2022)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai</p> <p>Mo'ale Finau Fakafofonga Fika 12 'o Ha'apai (mei he 'aho 1 Sepitema 2022)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 13 'o Ha'apai	<p>Veivos Light of Life Taka Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakalaka Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita</p>

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

Ki he Ta'u 2022

Fakafofonga Kakai Fika 14 'o Vava'u	Saia Ma'u Piukala Minisita Mo'ui Memipa – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022 Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalalaka Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea
Fakafofonga Kakai Fika 15 'o Vava'u	Samiu Kuita Vaipulu Tokoni Palemia (mei Sepitema 2022) Minisita Lao mo e Pilisone Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu
Fakafofonga Kakai Fika 16 'o Vava'u	Viliami Uasike Latu Minisita ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalalaka Faka'ekonomika Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Memipa – Komiti ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalalaka
Fakafofonga Kakai Fika 17 'o e Ongu Niua	Vatau Mefi Hui Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalalaka Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai
Minisita Fili 'e he 'Eiki Palemia	Fekitamoeola 'Utoikamanu Minisita ki he Ngaahi Ngaue ki Muli mo e Takimamata Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalalaka Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale
Minisita Fili 'e he 'Eiki Palemia	Tiofilusi Tiueti Minisita Pa'anga (mei 'Okatopa 2022) Memipa – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2022

Fale Alea'o Tonga
© 2022